

Európa, nemzet, külpolitika

TANULMÁNYOK ÁDÁM MAGDA
85. SZÜLETÉSNAPIJÁRA

Szerkesztő
BORHI LÁSZLÓ

© Berend T. Iván, Borhi László, Deák István, Fodor Pál, Glatz Ferenc, Hóvári János,
Eva Irmanová, Janek István, Kecskés D. Gusztáv, Igor Lukes, Lojtkó Miklós, Majoros István,
L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária, Pritz Pál, Sipos Péter

©Aura Kiadó

ISBN 978-963-7913-38-9

A kiadásért DEÁK GÁBOR, az Aura Kiadó ügyvezető igazgatója felelős
A kiadvány előkészítésében közreműködött: R. KELETI ÉVA

Tipográfia és borítóterv: RENCSÉNYI TIBOR
Nyomda: Pannónia-Print Kft.

A borítón: Edvard Beneš a prágai pályaudvaron (1919)
A hátsó borítón: Ádám Magda 1976-ban készült portréja

Európa, nemzet, külpolitika

TANULMÁNYOK ÁDÁM MAGDA 85. SZÜLETÉSNAPIJÁRA

AURA KIADÓ
Budapest, 2010

Tabula gratulatoria

ABLONCZY BALÁZS	GYÁNI GÁBOR	DU RÉAU, ELISABETH
BALOGH MARGIT	HAJDU TIBOR	SÁGHY MARIANNE
BARÁTH MAGDOLNA	HARSÁNYI IVÁN	SERES ATTILA
IEJ. BARTA JÁNOS	HEINDL, WALTRAUD	SOLYMOSI LÁSZLÓ
BÁCSKAI VERA	HORNYÁK ÁRPÁD	SOMOGYI ÉVA
BÁTONYI, GÁBOR	IZSÁK LAJOS	SOÓS ISTVÁN
BORSI KÁLMÁN BÉLA	JUHÁSZ JÓZSEF	SUPPA, ARNOLD
BOULET, FRANÇOIS	KONRÁD MIKLÓS	SZABÓ DÁNIEL
BÚR GÁBOR	LUKÁCS, JOHN	SZABÓ RÓBERT
CSUKOVITS ENIKŐ	MICHELA, MIROSLAV	SZAKÁLY SÁNDOR
DIÓSZEGI ISTVÁN	PASTOR, PETER	SZÉKELY GÁBOR
DRASKÓCZY ISTVÁN	PÁL LAJOS	SZULOVSKY JÁNOS
FISCHER-GALATI,	PÁLFFY GÉZA	TRINGLI ISTVÁN
STEPHEN	PÉTER KATALIN	ÜJHÁZY LÁSZLÓ
GECSE GÉZA	POÓR JÁNOS	UNGVÁRY KRISZTIÁN
GECSENYI LAJOS	PÓTÓ JÁNOS	VARGA JÁNOS
GERŐ ANDRÁS	RÁCZ ÁRPÁD	VÁMOS PÉTER
GIURESCU, DINU	RAINER JÁNOS	VONYÓ JÓZSEF
GLUCK, MARY	RESS IMRE	VÖRÖS BOLDIZSÁR

KÖSZÖNTŐ

A történetírás történetének kutatói sokat foglalkoznak a jelentős történeti munkák születésének társadalmi, ideológiai, politikai és személyes tényezőivel és keresik a kulcsot a nagyhatású életművek keletkezéséhez. Historiográfus szakértőink számára nem a legnehezebb feladat a mostanában életük nyolcadik évtizedében járó neves jelenkorkutató kollégáink pályájának értelmezése, hiszen ezek az életművek nagy részben a történészek személyes életét közvetlenül meghatározó huszadik századi eseményeket kutatják és magyarázzák.

Ádám Magda sorsa és eddigi munkássága erre példa. Kárpátalján született 85 évvel ezelőtt, akkor, amikor ez az első világháborút lezáró békeszerződéseket diktáló nagyhatalmi döntések következtében Csehszlovákiához tartozott. Tizennégy éves volt Magda, amikor Csehszlovákia a hitleri expanzió áldozata lett és szülőföldje visszakerült Magyarországhoz. Az érettségi számára nem az élet, hanem a szenvedés előestéje volt: családjával együtt Auschwitzba hurcolták, ahonnan szülei és három testvére nem tért haza. 1945-től él Budapesten. Az ötéves évek első felében fejezte be tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem szakán, majd a Lenin Intézet orosz szakán. Angol, cseh, francia és orosz nyelvismerete segítette abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete fiatal munkatársaként nemzedéktársaival együtt olyan alapkutatásokat folytathasson, amelyek eredményei megalapozták Magyarország Trianon utáni sorsának nemzetközi politikai tényezőivel kapcsolatos ismereteinket. Az intézetben töltötte, tölti egész kutatói pályáját, melynek kezdetén fontos szerepe volt a Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. c. a mai napig alapvető forráskiadványként használt intézeti kiadvány összeállításában, sajtó alá rendezésében, szerkesztésében. Igen hamar kifomálódott személyes kutatási területe: a kisantant létrejötte, működése, az 1920-as, 30-as évek magyar külpolitikájának ezzel kapcsolatos vonatkozásai, e témakörből írta kandidátusi (A kisantant és Magyarország a harmincas években, 1965) majd nagydoktori (A kisantant és Európa 1920–1929. 1984) disszertációját. Ritka historikus adottságként pályáján párhuzamosan bontakozott ki forrásfeltáró, forráskiadó, szakmonográfia publikáló és népszerűsítő könyvírási tevékenysége. Mindegyik területen hosszú távon tervezve, kitartóan, céltudatosan, elmélyülten és türelmesen dolgozik s termékeny tolla /írógépe/számítógépe alól eddig közel két tucat könyv s több mint kétszáz tanulmány került ki.

A nevéhez fűződő legjelentősebb forráskiadvány az 1918–1932 közötti francia külpolitika Kárpát-medencére vonatkozó dokumentumainak ötkötetes eredeti nyelvű kiadása (Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates.) Az e kötetekben közzétett források legnagyobb része a Francia Külügyminisztérium levéltárából származik, amelyeket kiegészítenek a Szárazföldi Hadsereg Történelmi Szolgálatára valamint a Nemzeti Levéltár forrásai és Paul Mantoux tolmácsolt és egyes feljegyzései. E kötetek (amelyeknek anyagából három kötetes magyar nyelvű válogatás is megjelent) ismerete nélkül nem formálható mértékadó vélemény a trianoni békeszerződés létrejöttének körülményeiről, általában a Habsburg Monarchia utóállamainak keletkezéséről, az 1920-as évek európai hatalmi politikájáról. A kiadványsorozat nemzetközileg

is kiemelkedő jelentőségű, hiszen nagyrészt Ádám Magda kitartásának köszönhetően, elsőként tehetett hozzáférhetővé Franciaországnak a versaillesi bérendszert létrehozásában játszott meghatározó szerepére vonatkozó anyagokat. A dokumentumok nem azt bizonyítják, hogy Franciaország egy következetesen végig gondolt politikát valósított volna meg, hanem az első világháború utolsó szakaszának fejleményeire reagálva Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia részvételével kialakítandó biztonsági övezet révén látta biztosítottak politikai érdekeinek érvényesítését. A közel kétezzer dokumentum számos egyéb téma mellett részletesen ábrázolja a határmegállapító bizottságok tevékenységét s bizonyítja: a határok meghatározásában nem a tudatlanság, hanem világos politikai akart döntött. S ez a politikai akarat nem valamely ösztönös gyűlölködés, hanem a nagyhatalmi érdekek egymásnak feszülése következtében formálódott.

A szigorú kritikával vizsgált forrásokhoz kötődés, a lankadatlan kutatói kíváncsiság és a politikai érdekek mérlegelése mellett az emberi tényezők mindenkor szem előtt tartása jellemzi szaktanulmányait és monográfiáit is. A kisantról szóló négy könyve, Bené-életrajzi, az 1920-as és 1930-as évek nemzetközi kapcsolatrendszerének kulcsfontosságú eseményeit a magyar külpolitika tendenciáival összefüggésben elemző rendkívül gazdag tényanyagra építő írásai a magyar történettudomány nemzetközileg leggyakrabban hivatkozott eredményei közé tartoznak. Ez csak úgy vált lehetségessé, hogy különös gondot fordított művei idegen nyelvre publikálására: a világnyelveken megjelenő neves folyóiratokon és ismert nyugat-európai és amerikai kiadók gondozásában megjelent tanulmányköteteken kívül a kisantr országainak nyelvein is.

A máig alkotó ereje teljében lévő tudós 85. születésnapja alkalom arra, hogy ismét emlékezzünk: a mi szakmánkban is csak a generációk együttes, egymásra épülő teljesítményei bizonyítják a történetírás ma oly gyakran igényelt „társadalmi hasznosságát”. Magda egy olyan generáció egyik legsikeresebb tagja, amely az 1960-as évektől kezdve hatalmas forrásfeltáró, forráspublikáló tevékenységgel, széles körben olvasott részmonográfiákkal és szintézisekkel, szaktanulmányokkal és népszerű formában megírt cikkekkel gondolkoztatta el a gondolkodni akaró és hajlandó közvéleményt haza és haladás viszonyáról. E nemzedék számára pályájuk kibontakozása során a leggyakrabban használt fogalmak: megkérdés, elkanyarodás, mozgáster és kényszerpálya. Számukra sokkal világosabbnak látszott, hogy merre van előre, mint a későbbi nemzedékekhez tartozó kollégáknak.

A rendszerváltás tapasztalatai újra felszínre hozták, aktuálissá tették a régi vitákat a meg-szakítottságok és folyamatosságok viszonyáról, a progresszió lehetséges értelmezéseiről az euro-atlanti integráció sodrába került magyar nemzet és magyar állam történetében. A szakmánkat az utóbbi évtizedekben gazdagító sok új szempont, megközelítés, módszer ismerete, elismerése és alkalmazása mellett súlyos veszteség lenne, ha nem építenénk az előttünk járók más körül-mények között született értékálló munkásságára.

Ádám Magda kiválóan sáfarkodott a neki jutott tehetséggel és lehetőségekkel, igen súlyos személyes és nemzedéki megpróbáltatásai nem vették el kedvét és erejét a szakmánkat és nemzeti önismeretünk gazdagító történeti munkájától. Tudta, hogy mit és miért szeretne tudni és miért érdemes, sőt kell ismerni azt, amit ő feltárt. Amikor további sok alkotó évet kívánunk neki születésnapján, köszönjük meg neki, hogy oly sokunkat ösztönözött, s ösztönöz ma is ez a szakmai és emberi magatartás.

Pók Attila
MTA Történettudományi Intézet

TARTALOM

<u>IVAN T. BEREND – <i>University of California, Los Angeles</i></u> <u>"Europeanization" of Europe in the Globalizing World:</u> <u>the Turn of the Twentieth Century .....</u>	<u>11</u>
<u>BORHI LÁSZLÓ – <i>MTA Történettudományi Intézet – Indiana University</i></u> <u>A nemzeti külpolitika határai: az Egyesült Államok</u> <u>és Magyarország, 1941–1989 .....</u>	<u>23</u>
<u>ISTVÁN DEÁK – <i>Columbia University, New York</i></u> <u>Some Thoughts on the Question of why Monarchies Fall .....</u>	<u>45</u>
<u>FODOR PÁL – <i>MTA Történettudományi Intézet</i></u> <u>Kisebbségek az Oszmán Birodalomban .....</u>	<u>53</u>
<u>FERENC GLATZ – <i>MTA Történettudományi Intézet</i></u> <u>National Minority Conflicts in East Central Europe –</u> <u>Past and Present, Causes and Solutions .....</u>	<u>61</u>
<u>HÓVÁRI JÁNOS – <i>a Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma</i></u> <u>Jugoszlávia szétesésének tanulságai .....</u>	<u>77</u>
<u>EVA IRMANOVÁ – <i>Cseh Tudományos Akadémia, Történeti Intézet</i></u> <u>Maďarsko a trianonská mírová smlouva (Pohled českého historika) .....</u>	<u>95</u>
<u>JÁNEK ISTVÁN – <i>MTA Történettudományi Intézet</i></u> <u>A magyar–szlovák diplomáciai kapcsolatok ügye a magyar parlamentben</u> <u>1939 és 1940 között .....</u>	<u>119</u>

<u>KECSKÉS D. GUSZTÁV – MTA Történettudományi Intézet</u>	
<u>A trianoni békeszerződés kelet-közép-európai háttere</u>	
<u>a francia külpolitika perspektívájában .....</u>	<u>131</u>
 <u>IGOR LUKES – Boston University</u>	
<u>From the End of the Cold War to a Paideia Clinic for Central Europe .....</u>	<u>143</u>
 <u>MIKLÓS LOJKÓ – Eötvös Loránd Tudományegyetem</u>	
<u>Conservative Realignment in British Policy</u>	
<u>on Central Europe and the Balkans During the Early Interwar Years .....</u>	<u>153</u>
 <u>MAJOROS ISTVÁN – Eötvös Loránd Tudományegyetem</u>	
<u>Párizs keleti partnereinek katonai ereje a két világháború között .....</u>	<u>171</u>
 <u>L. NAGY ZSUZSA – Debreceni Egyetem</u>	
<u>A kispolgárság és a társadalmi mobilitás a két háború között .....</u>	<u>185</u>
 <u>ORMOS MÁRIA – Pécsi Tudományegyetem</u>	
<u>A jóléti társadalom és csapdája .....</u>	<u>189</u>
 <u>PRITZ PÁL – Eötvös Loránd Tudományegyetem</u>	
<u>Emlékirat és történeti valóság Barcza György emlékiratai fényében .....</u>	<u>197</u>
 <u>SÍPOS PÉTER – MTA Történettudományi Intézet</u>	
<u>Horthy Miklós személyisége és gondolkodásmódja .....</u>	<u>211</u>

IVAN T. BEREND

“EUROPEANIZATION” OF EUROPE IN THE GLOBALIZING WORLD: THE TURN OF THE TWENTIETH CENTURY

“The Age Of Empire:” Colonial Western Europe In The Globalizing World

Europe started to build global empires already in the early modern centuries. First the Iberian countries, but then, from the seventeenth century, the Northwest European countries established the foundations of their empires. As the etymology of the term, colonialism suggests, this started with the migration of mobile Europeans settlers who established colonies. Between the sixteenth and twentieth centuries, about 60 million European established the first European “colonies” in America, Africa, and Asia. Modern colonialism, however, was launched by conquest, or forced agreements and external control and rule. In 1800, as mentioned before, European powers controlled more than one-third of the world’s landed area. Nevertheless, the nineteenth century became the real theater of the “age of empire,” as Eric Hobsbawm called the culmination of that process between 1875 and 1914 (Hobsbawm, 1989).

The world experienced the *Pax Britannica*, as the period after the victory in the Napoleonic Wars was often called, when Britain emerged as an unchallenged superpower and began conquering or at least controlling the greatest part of the world. The British Empire was already large, incorporating North America and Australia, and major trading positions in India, but the nineteenth century became Britain’s imperial century. In 1808, Sierra Leone, in the 1810s- and ‘20s, Java, Singapore, Malacca, Burma became part of the Empire. In 1840, the Treaty of Waitangi legalized the British rule in New Zealand. Between 1840 and 1850, they occupied the valley of the Indus River between Sindh to Kashmir. During the 1850s, Assam and Lower-Burma opened the road toward Siam. In 1857 Queen Victoria was crowned as Empress of India. Until the ‘80s, Beludjistan and Upper-Burma, Malaysia, North-Borneo and New Guinea signaled the colonial successes. In the 1850s, Livingston discovered unknown inner Africa, Zambezi, and Nyassa-land, but the real invasion followed from the 1870s. Colonization of Sierra Leone, the Gold Coast (Ghana), Gambia, Bechuanaland, Zanzibar, Nigeria, the occupation of Egypt and Rhodesia at the turn of the century, and then the second Boer War enlarged the African colonies. In the early twentieth century, Tibet became part of the British sphere of interest. All these conquests signaled the milestones of an aggressive British empire building in Asia and Africa.

The central attempt of Britain was the building of an informal empire, as Jack Gallagher and Ronald Robinson called the expansion of the mid-Victorian age, *The Imperialism of Free Trade* (Gallagher and Robinson, 1953). After the 1870s, however, a wild and desperate competition emerged for colonization. That forced Britain to “formalize” the empire against any

outside attempts to take over. Imperial rule was also crucial for preventing local elites' attempts to gain control on the plantation economies and raw material extraction on that peripheral world (Frieden, 1994).

In the turn-of-the-century British environment, John A. Hobson, a British economist, called the attention to the phenomenon and its motivations in his roughly 400 pages influential book, *Imperialism. A Study* in 1902.¹

Imperialism is the natural product of the economic pressure of a sudden advance of capitalism which cannot find occupation at home and needs foreign markets for goods and for investments (Hobson, 1902, 85).

From the 1880s, when one single generation enlarged the colonial empire by one-third, he argued, income from British foreign investments doubled. Hobson also discussed the various indirect gains from colonization. Britain, nevertheless, tried to rationalize its imperial possessions by establishing indirect rules by including collaborating local elites. The largest part of the world's map, consequently, became pink, the color of the British Empire that ruled nearly 26 million square kilometer landed area with about 400-420 million people before World War I. The former white colonies were already either lost and became independent as the United States or, between 1867 and 1910, self-governed dominions as Canada, Australia, New Zealand and South Africa. A large "informal empire" enlarged the sphere of interest, controlled and institutionalized by forced agreements as in the case of China at the end of the first Opium War by the Treaty of Nanjing in the early 1840s.

France emerged as the second largest colonial empire. Although lost several parts of its first colonial possessions from the seventeenth century in the rivalry with Britain, France established a second empire, signaled by the invasion of Algeria in 1830 and a nearly two decade's colonial war there. In 1859, they occupied Saigon in Vietnam, continued advancing towards the area of Cochinchina, Tonkin, and Laos, and from the 1860s to the 1890s, established French Indochina. From the 1880s to 1910s, Benin, Chad, French Guinea, Senegal, Tunisia, Somalia, the Ivory Coast, Dahomey, and in 1912, Morocco also became parts of a French African empire that itself was bigger than Europe. The world second largest colonial empire ruled more than 12 million square kilometer territory. In 1898, the attempted French invasion led the Fashoda

1 Colonialism and imperialism became a central question for turn-of-the-century socialist movements and ideology. The Marxist theoreticians profited the most from the non-Marxist Hobson. Rosa Luxemburg in her *Accumulation of Capital* in 1913 argued that for the realization of the "surplus value," capitalism needs a "third person" beside the bourgeoisie and proletariat, the non-capitalist sector, including, as it was later called the Third World (Luxemburg, [1913] 1975, 299). Karl Kautsky, the leading theorist of the German Social Democratic Party, in his 1914 work, *Der Imperialismus*, had a totally different interpretation. In his view, capitalism needs huge "agrarian areas" to expand but imperialism is only a policy (as child labor and long work days have been in the early stage of capitalism), and might be replaced by other policies. Capitalism, thus, may exist without colonies, and colonial conflicts might be replaced by international cooperation in a future stage of capitalism, what he called *ultra-imperialism* (Kautsky, 1914, 11, 921). Nikolai Bukharin, the Russian Bolshevik theorist, in his *Imperialism and World Economy* in 1915, introduced the later popular concept of the internationalized capitalist world system, where the traditional metropolis-village dichotomy became world-wide in a coherent system in which the advanced countries are playing the role of metropolis and the agrarian regions throughout the globe as villages (Bukharin, [1915] 1966, 21). Vladimir I. Lenin, in his 1917 brochure popularized the concept of "Imperialism as the last stage of capitalist development" when the globe are divided by the leading imperialist powers who turned against each other for redistributing the possessions (Lenin, [1917] 1974).

conflict between Britain and France, but it was peacefully settled and the two colonial giants divided the world and made an alliance.

Other countries of Western Europe also belonged to the envied club of colonial powers. The Netherlands was one of the earliest colonizers with huge possessions in East Indies, the West Indies islands, the plantation colonies on the north-eastern coast of South America, and the Gold Coast of Africa. The Dutch, though lost several parts of its possessions to Britain, remained a major colonial power. Dutch colonies incorporated the East Indies, Java, the West Indies' islands, Suriname, and the new possessions in northern Sumatra (Aceh), West Papua, and Bali. In Java and the surrounding islands, the Netherlands' colony had 35 million inhabitants. Belgium, although as a private property of King Leopold II, owned Congo, virtually its only colony, but it was eighty times larger than Belgium itself. In the 1880s, Germany occupied Togo and Cameroon, even the latecomer colonizer created an Empire, five times bigger than Germany herself, though mostly on infertile land. Italy also made efforts to emerge as a colonial power by occupying Somalia and Libya, but was defeated in Ethiopia.

The pioneers of colonization, Spain and Portugal, though lost enormous parts of their empires, still had huge colonial lands. Portugal owned more than 10 million square kilometer colonial property in Africa and Asia at the end of the Napoleonic wars, and was able to keep most of it during the entire century.

Various goals motivated colonial expansion or imperialism. In Hobson's interpretation, British policy sought to establish political control and power to build a guaranteed market for her goods and money to invest because under-consumption blocked the full exploitation of the British economic potential. Foreign trade with colonies indeed played an important role in Britain. Between 1892 and 1896, 33.2 percent of British exports went to the colonies and 22.5 percent of the required food and materials were imported from the Empire. In the case of the Netherlands, however, exports did not play an important role, it reached only 5 percent of total, but imported goods, mostly for processing by domestic industry was nearly 15 percent of total imports. Plantation economies in sub-tropical and tropical regions, sugar, coffee and tea production, raw material extraction such as silver, diamond, copper, oil and other resources all inspired colonization.

Foreman-Peck, however, stresses the relative economic unimportance of colonies. British colonial trade was dominated by trade with India; French trade by Algeria and Tunisia; the Dutch by East Indies, thus other colonial possessions had not much economic importance. Colonial expenditures, mean time, have risen and sometime surpassed gains. In the case of France, expenditures surpassed gains by 108 million francs in 1898. Germany spent 1,002 million marks for the colonies but had only 972 million mark of total trade turnover between 1894 and 1913. Italy's colonial expenditures also surpassed the volume of trade. The German and Italian latecomer colonizers did not have gain since they launched risky adventures, and bloody wars to *build* a colonial empire. Italy, made several attempts and suffered humiliating losses at Adowa from the hands of the Abyssinians in the 1890s. At first glance, it is more surprising, however, that the second largest colonial power, France had relatively little economic interest in her colonies with less than 10-10 percent of colonial exports and imports. "Theories that link colonization with the economic necessities of the capitalism of the time are on thin ground because the trade involved was so small" (Foreman-Peck, 1938, 115, 117).

John Hobson gave a clear answer to Foreman-Peck's argumentation – hundred years earlier:

Although the new Imperialism has been bad business for the nation, it has been good business for certain classes and certain trades within the nation. The vast expenditure on armaments, the costly wars... though fraught with great injury to the nation, have served well the present business interest of certain industries and professions (Hobson, 1902, 51–2).

More importantly, Hobson also shed light to the complexity of motivation of expansionism and empire building besides the economic one when connected colonization (imperialism) to nationalism.

It is a debasement of this genuine nationalism, by attempts to overflow its natural banks and absorb the near or distant territory... that marks the passage from nationalism to a spurious colonialism... [and] imperialism (Hobson, 1902, 4).

French colonialism was mostly originated from nationalism, to redeem France and reestablish the glori, especially after the Napoleonic Wars, severe losses from her possessions to Britain, and the humiliation of the defeat from Germany in 1871 (Bouvier and Girault, 1976). It was even more so in Italy and Germany, latecomers in the European competition. They felt inferior and second-rate power without colonial possessions. No one expressed that better than Heinrich von Treitschke, a leading historian and ideologue, member of the Parliament, in late nineteenth century Germany.

Every virile people have established colonial power... All great nations in the fullness of their strength have desired to set their mark upon barbarian lands and those who fail to participate in this great rivalry will play a pitiable role in time to come. The colonizing impulse has become a vital question for every great nation (Treitschke, [1898] 1916, 115–6).

Besides, social motivations also contributed. In the late nineteenth century, rising social tensions and polarization, in some countries strong socialist mass movements, inspired politicians to hammer out national unity by channeling outrage and passion against outside rival-enemies and stressing the need for internal social unity, and fight for colonies to elevate the nation. That motivated Chancellor Bismarck in Germany, and that was expressed in the most powerful way by Enrico Corradini, the intellectual leader of the *Associazione Nazionale Italiana*, the Italian Nationalist Party at its first congress in Florence in 1910. Corradini rejected the idea of class struggle within the nation and replaced the socialist concept by an international conflict between "bourgeois and proletarian nations." As he phrased it, "syndicalism, nationalism and imperialism represent the rebirth of the valour of collective existence." Italy, as a proletarian nation has to fight for its place and by the "sacred mission of imperialism," Italy has to secure colonies and raw material resources to elevate itself into the ranks of industrialized nations. "Imperialism as a natural and positive manifestation of nationalism... would lead to national rebirth and the advancement of civilization" (Marsella, 2004, 208–9).

Merged economic, political, and social motivations led to the climax of colonization around the turn of the century. Europe's technological superiority and military power, the invention of the machine-gun, the advanced fast transportation and communication, and even the progress of pharmaceutical industry (quinine) made possible the European conquest and presence in tropical environment. Before World War I, half of the landed surface of the globe and one-third of its entire population was under colonial rule.

The European Idea and national integration; institutions for the Europeanization of Europe

In the age of impressive globalizing attempt, free trade, gold standard, international transport networks, and colonization made Europe the center of an interconnected world. Based on the Christian cultural heritage, and then the philosophy of the Enlightenment, the idea of an integrated Europe emerged. Both Jean-Jacques Rousseau and Jeremy Bentham called for a joint European parliament and army. Their aim was the political unification that would produce, as a byproduct, economic integration as well.

The American War of Independence and the formation of the United States of America became a genuine inspiration for many Europeans. This encouragement originates from George Washington himself. When the constitution of the American federal state was accepted, he wrote to his French General, Marquis de Lafayette:

I see the human race united like a huge family... we have made a sowing of liberty which will... spring up across the whole world. One day, on the model of the United States of America, a United States of Europe will come into being (Quoted by Fontaine, 2001,1).

Marquis de Lafayette, who participated in both the American and French revolutions, adapted this idea. To illustrate the great variety and harshly different colors of representatives of the European idea it is enough to note that the German philosopher Friedrich Nietzsche who called for European unity against "mad nationalism," annulled his Prussian citizenship in 1869, worked in Switzerland and considered himself a European. Victor Hugo, the French writer urged European unification and, at one of the several nineteenth century peace conferences in 1869, addressed to the audience: "Fellow citizens of the United States of Europe." In the late 1860s, a journal was published under the title of The United States of Europe. Sydney Pollard reminds us that

Pareto, the great economist, might pronounce at the Peace Congress of 1889 in Rome that economic integration would lead later to political integration, and the Political Science Congress of 1900 might once more revive the concept of a United States of Europe (Pollard, 1981, 55).

The nineteenth century, however, became the age of the birth of nation states and the integration of national units. This often started in the realm of economy before becoming political reality. The rising nation states during the eighteenth- and first half of the nineteenth centuries began integrating their national economies by eliminating internal tariffs. Before these economic trends emerged, 1,800 customs frontiers existed within Germany. It was not the consequence of the lack of a united state because even within Prussia, sixty different customs and excise rates separated the various provinces.

Within France, on the River Rhôn between Châlons and Arles, thirty tolls separated local markets (Pollard, 1981, 18-9). The French revolution abolished all internal tolls. Prussia followed in 1818. In somewhat more than one-and-half decades later, the German Zollverein eliminated all the internal tariffs among the German states. The Habsburg Empire gradually did the same between 1775 and 1851. Russia scaled down the tariffs between Russia and Finland in 1859. Poland was also exempt from the Russian protective tariffs of 1877. The Swiss cantons formed a united federal unit in 1848.

These movements were closely connected with the rising nation states and empire build-ings. Tariffs, eliminated within the state, were shifted from provinces and cities to the national borders against other nation states. The process of economic integration became an imminent idea. Integration of the national markets became an incentive to go beyond national borders. This is clearly illustrated by the proposed Franco-Belgian union, the Dutch-Belgian union, and the established Latin Monetary Union of Belgium, France, Italy and Switzerland in 1865 that introduced a common bimetallic metric system, and the mutual use of each other's coinage. The Northern Monetary Union of the Scandinavian countries followed in 1873 with common gold standard and circulation of each other's coinage.

One of the most important steps towards internationalization was the gradual introduction of the free trade system, and the gold standard with its stable exchange rates among national currencies. Both were major breakthrough after the dominant mercantilist protectionism and bimetal or paper money systems that dominated the previous century and economically isolated the countries.

The theory of *laissez-faire*, or a self-regulating market economy gradually emerged in Britain. Adam Smith became the prophet of the idea and his modern economics was par excellence international, without thinking of national framework. David Ricardo went further by introducing the theory of comparative advantage, maintaining that free trade is advantageous for both advanced and less advanced countries, since it is not a zero sum game. Both parties gain from it by selling products that they can produce the most efficient way and buying others what they have disadvantage to produce. Since Britain was the economic leader and main importer and exporter in the world economy, she had a crucial interest in abolishing all of the obstacles of international trade, and in creating an internationalized free market, and international monetary system in order to guarantee its smooth functioning. After several early attempts in the eighteenth century, the Methuen Agreement with Portugal in 1703 and the Eden Treaty with France in 1786, Britain made the first successful steps towards free trade from the 1840s when gradually and unilaterally advanced towards its introduction. Tariffs, however, were not only a defensive weapon against foreign competition, but also one of the main income sources of state budget. Eliminating tariffs thus required substitute incomes for governments. Sir Robert Peel produced a balanced budget without huge tariff incomes in 1842. With this, one of the main obstacles disappeared and he was able to reduce import duties for 750 articles and export duties on British manufactured products. Peel made further radical tariff reductions in 1845.

The severe Irish famines in these years led to the elimination of the Corn Laws, which had reflected agricultural interests, beginning in 1846 and again in 1849. In that later year, another major obstacle, the Navigation Law was repealed. It still took another quarter of a century and a series of balanced budgets by Gladstone in the 1860s for wood, sugar and other items to become duty free. Free trade policy becomes fully institutionalized in Britain. During the 1850s and '60s, trade liberalization also characterized Austria, Spain, Belgium, the Netherlands, and the Scandinavian countries. Average tariffs started decreasing.

Laissez-faire as a broader European system followed suit during the second half of the nineteenth century. The Cobden-Chevalier Treaty between Britain and France in 1860 was the first milestone. This landmark treaty with its most-favored-nation-clause, which made

all bilateral tariff reductions and eliminations automatically valid for any third partners in case of trade agreements with other countries, became the vehicle for the internationalization of free trade. Indeed, a series of trade agreements followed: the French – Italian in 1863, the French – Swedish, French – Norwegian, and French – Spanish in 1865, the French – Austrian and French – Portuguese in 1867, the British – Italian, and British – Austrian in 1863 and 1865 respectively. By the mid-1870s, tariffs in continental Europe declined as an average of 9 to 12 percent. Britain, the Low Countries, Germany, Sweden, Norway and Switzerland became virtually tariff free with 2 to 5 percent maximum *ad valorem* tariffs for manufactured goods.

Free trade, however, was also forced to some weak peripheral countries. Austria-Hungary, for example, forced the acceptance of the terms of the Treaty of Passarowitz (1718) between the Habsburg and Ottoman empires to the newly independent Balkan countries in the 1870s. That early eighteenth century treaty forced a maximum 3 percent duty for import goods from the Habsburg Empire. Serbia, whose foreign trade was overwhelmingly linked to the Dual Monarchy (88 percent and 57 percent of exports and imports respectively), had to keep the one-and-half century old tariffs until 1880. Bulgaria was required to use the 8 percent Ottoman tariffs, forced to Constantinople in 1860-62. Paragraph 8 of the Treaty of Berlin (1878) which established independence prescribed the old Ottoman tariffs for Bulgaria, and she had to wait until 1894 to introduce her own trade policy. Overall, Europe gradually became a free trade-low tariff zone during the second half of the century.

This development was greatly facilitated by the emergence of a *multilateral payment network*. Although about 70 percent of trade transactions remained bilateral until World War I, at least 20 to 25 percent became multilateral. That encouraged international trade because countries could offset a trade deficit with one partner with a trade surplus with another? As a result, a much smaller amount of gold (and/or hard currency) was needed for balanced trade. In this way, another major obstacle to international trade – the lack of sufficient gold (and hard currency) reserves – was eliminated. Previously, many countries had to restrict trade to maintain their gold reserves.

Gradually an international financial center emerged as well. In a limited way, Amsterdam became the "financial center of the world" during the 17th and 18th centuries, but, in the nineteenth century, London replaced it as the new center of a globalizing financial transaction network. Europe's economic integration gained a major spurt. The crowning move toward a *laissez-faire* system, however, was made with the introduction of the *gold standard*. Until the 1870s, most European countries had a bimetallic system (as France), a silver standard (as Holland, Scandinavia, or the German states), or inconvertible paper money (as in the case of Russia, Greece, Italy). The pioneer of the gold standard, again, was Britain, which made gradual progress toward its introduction from the late eighteenth century, and fully introduced it by 1821. Other European countries followed much later. France initiated a meeting of the franc-using Latin Monetary Union (France, Belgium, Switzerland, and Italy) in 1865 and they agreed on a joint currency policy. Two years later, the European Monetary Congress in Paris advocated the introduction of the gold standard. United Germany when introduced its new currency, the mark, based it on gold. In two years, Holland, and then the Scandinavian countries followed, and by 1878, the Latin Monetary Union joined as well. By that year, Western Europe

had implemented the gold standard, and by the 1890s, when Austria and Russia joined, the gold standard became common in Europe across the board. Each currency unit had a fixed gold content, thus currencies became easily exchangeable. Although exchange rates fluctuated according to supply and demand, they remained surprisingly stable during these decades. The British pound sterling, unchanged in value between 1821 and 1914, was practically equal to gold and became international currency. By the dawn of the twentieth century, the self-regulated, *laissez-faire* market was thus established and dominant throughout Europe.

The one-and-half decades prior World War I, however, marked both the zenith and the beginning of decline of this short-lived system. As I discussed it before, parallel with the rise of modern British political economy that preached the gospel of free trade, a counter theory of modern protectionism was born. A decade after Adam Smith's *Wealth of Nations*, the American Alexander Hamilton presented his famous report to the Congress insisting on protecting the infant American industry from competition of the advanced countries. Germany became the cradle of new protectionism. Johann Gottlieb Fichte, and then, in a few years before John Stuart Mill's *Principles of Political Economy*, the crowning of *laissez-faire* theory, Friedrich List established the theory of protective defense of nascent industries.

As free trade conquered parallel with the rise of free trade theory, protectionism emerged hand in hand with protectionist concepts. America made the first step towards the new direction. Followed Hamilton's advice, the United States introduced moderate protective tariffs as early as 1816, but protection was strongly increased by successive tariff acts after 1824, 1862, and 1864. Most important of all, however, were the McKinley Act of 1890, and the Dingley Tariff of 1897. These measures increased tariffs to 57 percent of the value of imported goods. In other words, the early twentieth century was characterized by high protectionism in the United States.

Europe was more hesitant and the dissolution of *laissez-faire* began mostly during the 1870s, when the grain crisis hit several countries of the continent. Besides, an ambitious Germany sought to catch up with her Western counterparts. The desperate agrarian-rural-peasant South, and Central and Eastern Europe could only dream about industrialization according to the Western model via free competition. They all wanted to defend themselves against the rivalry of the more advanced West. In 1879, Germany introduced moderate tariffs on both agricultural and industrial products. Tariffs were increased in 1885 and 1888. By 1902, a new general tariff introduced very high levels of protection for finished manufacturing and agricultural products, while semi-finished manufacturing had only low tariffs and raw materials remained duty free.

Around the turn of the century, the dual interests of agriculture – strongly hit by overseas competition since the 1870s – and the growing industry made protective tariffs popular all over Europe. Italy introduced effective protection in 1878 and then in 1887, Switzerland in 1884, but most critically in 1906. France's Méline Tariff of 1892 granted protection for agriculture and industry, but the 1910 tariffs targeted the most modern industrial products and increased tariffs for chemical, rubber, and electrical manufacturing. Sweden reintroduced her agricultural tariffs in 1888, and increased industrial tariffs in 1892. Austria-Hungary made the first steps in the late nineteenth century, but the Empire became fully protectionist by the introduction of the 1906 tariffs.

Small wonder that troubled peripheral countries rushed building defensive tariff walls along their borders. Spain had agricultural protectionism since 1820, with strengthened defense from 1834, and then forbidding the imports of certain goods altogether. The regime of the 1868 constitution turned to free trade, but the restoration of 1873 restored protectionism as well. Russia emerged as the most protective country in Europe. As early as 1868, to defend infant Russian industry from competition, tariffs were introduced, and then increased in 1891, 1893, and 1900. Ultimately, average tariff levels reached 28 percent of the value of imports. In certain areas such as industrial products for railroads, imports were banned to stimulate domestic production.

For poor peripheral countries, tariff *incomes* also remained crucially important. In Spain, for example, tariff incomes had a 10 percent share in state incomes and the governments were unable to find substitute. For peripheral countries, in other words, protectionism was closely connected to the exigencies of the budget. By 1913, France, Italy, and Sweden had nearly 20 percent, Spain more than 40 percent *ad valorem* duty, i.e. tariff barriers reached one-fifth to 40 percent of the value of imported goods. By World War I, only Britain, Holland, and Denmark preserved free trade systems (Kenwood and Loughheed, 1971, 83–5).

Karl Polanyi interpreted these trends as self-defense against laissez-faire: "By the end of the Depression [of 1873]," concluded Polanyi, "Germany had surrounded herself with protective tariffs...[and] set up an all-round social insurance system..." (Polanyi, 1964, 216). O'Rourke and Williamson argue, "rising tariffs during the last third of the century were mainly a defensive response to the competitive winds of market integration as transport cost declined" (O'Rourke and Williamson, 2000, 17).

Transport costs created much higher "trade barriers" than tariffs in the early nineteenth century. When freight rate collapsed during the second half of the century, it became an important globalizing factor for free trade. With emerging modern transportation, the spread and dominance of steamships and railroads, freight rates dramatically and continuously decreased by 1.5 percent per annum for half a century from the 1840s–70s to World War I. Transportation costs, at the end, decreased by 45 percent before the war.

Europeanization progressed by leaps and bonds. Various important steps were made toward this direction by *internationalization agreements*. The European rivers became international waterways. The Rhine in 1831 and tolls were eliminated in 1868. The same happened with the Elbe in the 1860s, the Danube in 1856, and the Po in 1849. Railroad construction, genuinely national project though financed internationally, almost immediately generated international cooperation and all-European regulations. First, most of the countries accepted the British gauge system that made possible the connection of national railroads into a European network. In the mid-nineteenth century Prussia established its railroad administration, the *Verein Preussischer Eisenbahnen Verwaltungen* that soon enlarged by the joining neighboring countries. By 1879, 110 railroad administrations joined from Germany, Austria-Hungary, Luxembourg, and the Netherlands. In 1891, the European Time-Table Conference regulated international trains. The International Sleeping Car Company also "Europeanized" rail travel. In 1874, based on Swiss initiative, a series of conferences were held and two intergovernmental agreements created uniform legal and technical conditions for railroad connections among the Central European countries. France, Germany, Italy, and Austria-Hungary accepted

common regulations about use and exchange of carriages. In 1887, the Technical Unity of Rail Transport was established with the participation of France, Germany, Italy, Austria-Hungary and Switzerland. Railroads became not only the real infrastructure of European integration, but also an engine of establishing European cooperation and regulation agreements.

Several international organizations were founded during the 1860s-'70s targeting cooperation among states: the International Telegraph Union in 1865, International Signals Code in 1871, Universal Postal Union in 1874, International Meteorological Organization in 1878. International metric system, patent, copy right, and various standardization agreements also contributed to the rise of an organized and regulated cooperation and internationalization of the national economies. A series of international conferences and agreements on fishing, health, labor, and other issues also strengthened integration. Major attempts were made to establish international rules for war and in 1864 twelve countries signed the Geneva Convention. In 1876, the International Red Cross was founded. Movements tried establishing international court of justice. The International Criminal Court statue was prepared in 1872; the Institute of International Law (1873), and International Union of Criminal Law (1889) were established. The countries of the world agreed fixing an internationally accepted Prime Meridian, the zero longitude that's place is arbitrary, unlike the parallels of latitudes that defined by the rotation of the earth. Although several countries and cities competed for it, London (Greenwich) was chosen in 1851. In 1884, the International Meridian Conference of twenty-five countries accepted it in Washington, D.C. (though French maps used still Paris for a while). International time zones were fixed accordingly.

Internationalization was in the air in the last third of the century so much that major, though unsuccessful attempts were made to introduce an international language. In the 1880s, an artificial Volapük (world speak) immediately failed. Dr. Ludowik Łazara Zamenhof, a medical doctor who was born in multi-lingual Bialistok in Russian-Poland, created a more successfully constructed language, the Esperanto. He published its first grammar book, *Lingvo Internacia* in Warsaw in 1887. Although the first Esperanto world conference was held in France in 1905, Esperanto also could not gain ground.

The emerging working class, at least its left wing movements, had a pan-European self-identification as the foundation of the International Workingmen's Association, and the Communist Manifesto of 1848 reflect it. "The workers have no country" stated the Manifesto, and Karl Marx organized the First International in the 1860s. As Marx and Engels prophesized in their *The German Ideology* (1847), socialism might be achieved "as the common action of the leading nations." Socialism might not win in a single country and "local communism" would be destroyed by the connection with the world system (Marx and Engels, [1847] 1970). The Second International of the European social democratic parties from the late 1880s and 1890s, and the introduction of May 1, as an all-European labor day, also signaled internationalism, though it became clear soon that nationalism penetrated the workers movement as well.

Before World War I, about 200 international organizations were in operation and, between 1900 and 1914, they held 1,443 conferences and gatherings, almost five times more than in the previous decades altogether. Although various organizations and agreements were international, most of them were strongly Europe-based with overwhelming participation of countries of the Continent.

Institutionalized economic integration

The sharp rivalry and struggle for colonial expansion within Western Europe that led to the formation of two confronting military alliance systems, the Entente Cordiale and the Central Powers from the 1880s, did not block the road of an economic integration process among nation states. For decades, economic historians, analyzing the century, especially its last third, mostly used the term of "internationalization." From the 1980s on, however, "globalization" or "first globalization" has become the most often used term to describe the same processes.

Did Europe also become part of a globalized world economy before World War I?

A kind of proto-internationalization of the European economy already characterized the late medieval and early modern centuries when long distance trade extended over land. This trend continued and O'Rourke and Williamson in their *Globalization and History* (1999), and in a combative working paper, *When did Globalization Begin?* (2000), introduced the term of "first globalization" that gradually emerged after the first Industrial Revolution. In the focus of their interpretation, instead of the volume of world trade or the opening of trade routes, stands the commodity price convergence as the essence of globalization. Only the nineteenth century became the period of the "big bang" of globalization when basic competing goods such as wheat and textile became dominant in international trade. This happened partly because international freight rates collapsed and price convergence created the real world market. As O'Rourke and Williamson documented, the gap between the Liverpool and Chicago wheat prices dropped from 57.6 to 15.6 percent, meat price differences between the United States and Britain from 92.5 to 17.9 percent between 1870 and 1912.² The price scissor between American and European manufactures decreased by 17 percent and became virtually equal (O'Rourke and Williamson, 1999, 2000; Findley and O'Rourke, 2007, 404–5).

The world economy, however, was not global yet in the nineteenth century. China and the non-European peripheries played only a complementary role. Jan de Vries proved that the European-Asian trade had only a marginal importance, monopolized by European companies, which allowed only an 'oligopolistic competition.' Patrick O'Brian maintains that intra-European trade covered the need of Europe until World War I and suggests the term of *globalizing* (thus not yet *globalized*) world economy. Indeed, division of labor preserved its traditional character of the exchange of primary- with processed manufactured products. Interaction was still dominated by trade, while multinational companies, and subsidiaries were relatively rare. The world economy was not yet over-"financized" by freely flowing uncontrolled capital flow and financial activities without consideration of borders.

What happened in the European continent during the nineteenth century was a marked Europeanization. An interrelation developed among the countries of the continent that was connected with an ongoing globalizing process of the world economy.

2 Price gap of jute in London and Calcutta dropped from 35 to 4 percent, rice price difference in London and Rangoon from 93 to 26 percent in forty years before World War I. Cotton price gap in Liverpool and Alexandria, Egypt decreased from 63.2 percent in 1837–46 to 5.3 percent by 1890–99.

Bibliography

- Bouvier, Jean and R. Girault, *L'Impérialisme Français d'Avant 1914*, Paris: Mouton, 1976.
- Findlay, Ronald and Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty. Trade, War, and the World economy in the Second Millennium*, Princeton: Princeton University Press, 2007.
- Fontaine, André, "Farewell to the United States of Europe, Long Live the European Union," www.opendemocracy.net/content/articles/PDT/344.pdf, 2001.
- Foreman-Peck, James, *A History of the World Economy. International Economic Relations Since 1850*, Brighton: Wheatsheaf Books, 1983.
- Frieden, Jeffrey, "International Investment and Colonial Control: A New Interpretation," *International Organization*, Vol. 48, No. 4, Autumn, 1994.
- Gallagher, Jack and Ronald Robinson, "The Imperialism of Free Trade," *The Economic History Review*, 2nd Series, Vol. VI., No. 1, 1953.
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Empire, 1875–1914*, New York: Vintage Books, 1989.
- Hobson, John A., *Imperialism. A Study*, London: James Nisbet, 1902.
- Kenwood, A.G. and Alen L. Lougheed, *The Growth of the International Economy, 1820–1960*, London: Allen and Unwin, 1971.
- Marsella, Mauro, "Enrico Corradini's Italian Nationalism: the "Right Wing" of the Fascist Synthesis," *Journal of Political Ideologies*, Vol. 9, No. 2, 2004.
- Marx, Karl and Friedrich Engels, *The German Ideology*, London: Lawrence and Wishart, [1847] 1970.
- O'Rourke, Kevin H. and J.G. Williamson, "When did Globalization Begin?" Working Paper, <http://www.nber.org/papers/w7632>, April, 2000.
- Polanyi, Karl, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston: Beacon Press, 1964.
- Pollard, Sidney, *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe 1760–1970*, Oxford University Press, 1981.
- Treitschke, Heinrich von, *Politics*, Vol. I., London: [1898] 1916.

A NEMZETI KÜLPOLITIKA HATÁRAI: AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS MAGYARORSZÁG, 1941–1989¹

Nemzetközi politika és külpolitika

Sokak számára emlékezetes, amikor az Egyesült Államok elnöke, George Bush 1989 júliusának egyes napján fedetlen fővel, a hivatalos szöveget összetépvé spontán beszédet intézett a Kossuth téren összegyűlt tömeghez. Ki ne gondolta volna akkor, hogy a magyarországi demokratikus átalakulás, a nemzeti függetlenség mögött az Egyesült Államok hatalmas ereje áll. Hiszen – De Gaulle szavait kölcsönözve – az európai demokrácia aranytartaléka az Egyesült Államok.²

Am Washington csak óvatosan és fenntartásokkal támogatta az átalakulást: az európai stabilitás és biztonság érdekében elfogadta, hogy Magyarország és a többi kelet-európai ország továbbra is a szovjet hatalmi tér része legyen. Az amerikai törekvések egybeestek a nyugat-európai hatalmakkal, sőt Moszkva céljaival is. Európa újraegyesítését és a kelet-európai szovjet rendszer eltűnését Magyarország és a többi kelet-európai ország készítette elő.

E tanulmány magyar és amerikai forrásbázis alapján igyekszik áttekinteni Magyarországot és az Egyesült Államok fél évszázados kapcsolatát, hogy általános érvényű következtetéseket lehessen levonni a magyar (illetve szélesebb értelemben, a nemzetállami) külpolitika lehetőségeiről, hatáiról. Igyekeztem mindkét nézőpontot érvényesíteni: az Egyesült Államok magyarországi, illetve Magyarországnak az Egyesült Államok iránti politikáját. A hazai és a nemzetközi szakirodalomban is gyakran előfordul, hogy két ország kapcsolatainak alakulását csak az egyik fél külpolitikájából kiindulva igyekeznek megmagyarázni. De még egy olyan nagyhatalom, mint az Egyesült Államok külpolitikája sem mozog légtüres térben. Az Egyesült Államok és Magyarország hatalmi súlya közötti különbséget aligha kell hangsúlyozni. A magyar–amerikai kapcsolatok története mégsem érthető meg kizárólag az Egyesült Államok politikájából. A két ország külpolitikája nem egyforma erővel ugyan, de hatott egymásra, és együtt formálta a közös műlat még akkor is, ha c viszonyban a szuperhatalom volt az uralkodó fél. Ugyanakkor az Egyesült Államok iratanyaga arra is emlékeztet, hogy 1941 és 1989 között Magyarország helyét a nemzetközi térben nem saját külpolitikája, hanem a nagyhatalmi politika döntötte el. A Kállay-féle kiugrási kísérlet története például a külföldön keletkezett iratanyagból ismerhető meg, hiszen a magyar iratokból nem derülnek ki az angolszász hatalmak céljai. Éppen ennek krónikája mutat rá, hogy a nemzetközi kapcsolatok története elválik a külpolitikától. Míg a nemzetállamok külpolitikájának vannak belső forrásai, a nemzetközi kapcsolatok története a

¹ Megjelent a Történelmi Szemle 2010/2. számában (209–236.).

² De Gaulle-t idézi: *Geir Lundestad: The United States and Western Europe since 1945. From „Empire” by Invitation to Transatlantic Drift.* Oxford 2003.

nemzetközi tér átrendeződésével foglalkozik. Ránki György munkásságának eredményeként terjedt el a magyar történetírásban a mozgáster–kényszerpálya fogalompár, ami a magyar külpolitika lehetőségeit igyekezett megmagyarázni. Bár Ránki eredetileg csak az 1942–1944-es időszak kapcsán alkalmazta ezt a fogalompárt,³ azóta a történetírás és a publicisztika más korszakokra is kiterjesztette az érvényességét. Így Pritz Pál ennek a paradigmának a keretein belül tartja célszerűnek megvizsgálni, hogy milyen esélyei voltak a magyar külpolitikának arra, hogy Párizsban „ne a lényegében a trianoni megismétlést okmányt kelljen aláírni”.⁴ A mozgáster–kényszerpálya paradigma azonban félrevezető, mert azt sugallja, hogy a magyar külpolitikának volt *valamennyi* befolyása az ország sorsának, nemzetközi státusának, határainak alakulására. Ez 1989 óta valóban így van. Azt megelőzően azonban az európai hegemoniáért folytatott hatalmi küzdelem függvénye döntötte el Kelet-Európa egészének helyét a nemzetközi térben. Nem arról van tehát szó, hogy az erős nemzetközi behatás eredményeként a magyar külpolitika egy idegen hatalom befolyása alá kerülve nem a magyar nemzeti érdeket tartja szem előtt.⁵ Kutatásaim során arra a következtetésre jutottam, hogy 1942 és 1989 között a magyar külpolitika cseket a kérdéseket egyáltalán nem volt képes befolyásolni. Magyarország 1942 utáni sorsát a nagyhatalmak szempontjából lehet megérteni, helyzetét a nemzetközi politika határozta meg.

A kétoldalú megközelítés alapján kideríthető, hogy a felek képesek voltak-e pontosan megérteni egymás szándékait. Vagyis hogy a külpolitika képes volt-e adekvát választ adni az őt ért kihívásokra. Megfigyelhető, hogy az amerikaiak alkalmanként félreértették a magyar fél szándékait, és akaratlanul is olyan lépést tettek, ami a magyar vezetés szándékainak felelt meg. Amikor például a magyar vezetés, vagyis inkább a külpolitikai kérdésekben döntő befolyással rendelkező Kádár János 1969-ben úgy döntött, hogy nem fogadja el az amerikai külügyminisztérium ajánlatát a Holden járt amerikai úrhajósok magyarországi látogatására vonatkozóan – melyet egyébként Nixon elnök talált ki, hogy „megszurkáljuk kissé moszkvai barátainkat”⁶ –, az amerikai felső vezetés úgy döntött, hogy leállítja a két ország kapcsolatainak rendezésére irányuló folyamatot. Nem tudták, ami a magyar iratokból kiderül, hogy ezzel Budapest kedvében járnak, hiszen Kádár éppen ezt akarta elérni: „A magyar–amerikai tárgyalásokat mi a szovjet–amerikai tárgyalásokhoz kívánjuk igazítani. Ebből kiindulva utasítottuk vissza a »holdutasok« magyarországi látogatási szándékát.”⁷ Ugyanakkor a magyar vezetés nem értette meg, hogy az amerikai külpolitika nem a State Departmentben „készül”,⁸ és a kitűzött külpolitikai célok pedig gyakran köszönő viszonyban sem voltak a valósan elérhető eredményekkel. Példaként a magyarkérdés említendő: a magyar vezetés Mindszenty József ügyének rendezésétől remélte,

3 Ránki György: A vonakodó csatlós vagy az utolsó csatlós. In: *Uő: Mozgáster, kényszerpályák*. Bp. 1983. 475–524.

4 Pritz Pál: Magyarország helye a 20. századi Európában – a magyar külpolitika esélyei. In: *Uő: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok*. Bp. 2005. 127.

5 A mozgáster ilyen értelmezését lásd Zeidler Miklós: Mozgáster a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között. In: Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2002. (Oritis Könyvtár. Történelem) 166.

6 National Archives and Records Administration (= NARA) Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files, Box 667. Memorandum for Dr. Kissinger, 2 June 1969.

7 Magyar Országos Levéltár (= MOL) M-KS 288. f. 5. cs. 18. 6. c. Jelentés az MSZMP KB Politikai Bizottságának és Kormányának a Szovjetunióban tett külügyminiszeri látogatásról, 1969. december 22–29.

8 NARA Nixon Presidential Materials Staff, National Security Files, Country Files Europe, Box 693. Helmut Sonnenfeldt feljegyzése Henry A. Kissingernek, 1969. augusztus 18. Közl.: Borhi László: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források. Bp. 2009. (Magyarország a szovjet zónában és a rendszerváltásban) 538–539.

hogy az Egyesült Államok leveteti az 1957-ben az *Egyesült Nemzetek Szervezete* (ENSZ) napirendjére tűzött magyarkérdést és intézkedik a felfüggesztett magyar ENSZ-mandátum elfogadásáról, holott az Egyesült Államok ragaszkodott hozzá, hogy erre csak az 1956-osok számára meghirdetett amnesztia ellenében kerülhet sor.⁹ A szemben álló fél szándékainak teljes félreértesére a legjobb példa Magyarország tragikus véget ért kiugrási kísérlete, amely az angolszászok feltételezett magyarországi érdekeiről táplált illúzió alapján. Van még egy szempont, ami miatt nagyon fontos a külföldi iratok megismerése. A Kádár-korszakban nagyon ritkán, vagy szinte sohasem készült szó szerinti jegyzőkönyv egy megbeszélésről. Az amerikaiak viszont készítették ilyeneket. Példa erre az a beszélgetés, ami Kádár és Averell Harriman között zajlott le 1978-ban. A magyar feljegyzés csak néhány oldalas és azokat az alapinformációkat tartalmazta, amiket az amerikai diplomata a szovjet vezetésnek Kádáron keresztül üzent. Kaiser amerikai nagykövet azonban szó szerinti feljegyzést készítettett a hosszadalmas beszélgetésről, melynek során Kádár olyan megjegyzéseket tett, amelyek magyar feljegyzésbe a kijelentések kényes volta miatt sohasem kerülhettek volna bele.¹⁰ Más külpolitikai relációból is van hasonló példa: Nagy Ferenc moszkvai tárgyalásairól (1946) orosz és magyar nyelvű feljegyzés is készült, a kettő lényeges elemeiben eltér egymástól és arra utal, hogy a magyar, illetve a szovjet fél eltérően értelmezte a Moszkvában elhangzottakat.

Kutatásaim legalapvetőbb eredménye röviden összefoglalható. Az Egyesült Államok a kontinens stabilitása szempontjából igyekezett érvényesíteni akarátát Kelet-Európában. Ha az amerikai külpolitika ezt a szempontot éppen a nemzeti függetlenség érvényre juttatásától várta, vagy legalábbis nem tartotta a stabilitást, illetve a nemzeti függetlenséget egymást kizáró szempontoknak, akkor igyekezett elérni a szovjet megszállás felszámolását. Olyan időszakokban, amikor a stabilitás, illetve a nemzeti önrendelkezés elveit nem látta egymással összeegyeztethetőeknek, fenntartásokkal ugyan, de elfogadta a fennálló hatalmi helyzetet. Végül soron ez a megközelítés jellemezte a 20. században a francia és a brit külpolitikát is. Párizs és London 1918-ban úgy döntött, hogy biztonsági szempontjaiknak nem az Osztrák–Magyar Monarchia megtartása, hanem a kelet-európai nemzetek függetlensége felel meg.¹¹ Ezt az álláspontot – legkésőbb – 1938-ban feladták. Washington 1947/1948-tól nagyjából az 1960-as évek közepéig tartotta a kelet-európai kis államok függetlenségét az európai stabilitást és biztonságot erősítő tényezőnek. Ugyanakkor Franciaország és Anglia sem támogatta az Egyesült Államokat, amikor az nyomást igyekezett gyakorolni a Szovjetunióra a kelet-európai országok függetlensége érdekében. Az Egyesült Államok kelet-európai politikája tehát a *nemzeti önrendelkezés* – *kontinentális stabilitás* paradigma keretein belül értelmezhető. A nyugat-európai nagyhatalmakat is „egyetlen szempont motiválta: olyan egyensúly legyen e térségben, amely az európai politikai mozgásokat minden számukra veszedelemes történéstől visszatartja”¹²

9 MOL M-KS 288. f. 5. cs. 172. ó. c. Az MSZMP KB Külügyi Osztályának előterjesztése az MSZMP KB Politikai Bizottságának, 1960. február 26.

10 Library of Congress, Manuscript Division, Papers of Averell Harriman, Box 598. Feljegyzés Kádár János és Averell Harriman megbeszéléséről, 1978. július 18. Közli: *Borbi L.*: Magyar–amerikai kapcsolatok i. m. 769–780. A magyar nyelvű jegyzőkönyvet l. MOL M-KS 288. f. 35. cs. Kádár János titkársága, 1978.

11 L. erről: *Adam Magda*: Ki volt valójában Edvard Beneš? Bp. 2009.; *Ardaj Lajos*: Tájékpéc csata után. Bp. 1990.; *Gabor Batányi*: Britain and Central Europe, 1918–1933, Oxford 1999. L. Kecskés D. Gusztáv, Lofkó Miklós, Majoros István és Pritz Pál tanulmányait.

12 *Pritz Pál*: A nagyhatalmak és Magyarország a két háború között. In: *Új*: Az a „rövid” 20. század. I. m. 151.

Míndez nem jelenti azt, hogy ne lenne fontos a magyar külpolitikai törekvések vizsgálata. Bár az alapvető kérdéseket – nemzeti függetlenség és szuverenitás – nem tudta befolyásolni, a nemzeti érdek kisebb kérdései a nemzeti külpolitikán¹³ múltak: a gazdasági élethez szükséges külső források megszerzése, vagy akár a határon túli nemzeti kisebbség érdekeinek érvényesítése. Úgy szokott felmerülni a kérdés, hogy a mindenkor magyar külpolitika független volt-e, illetve hogy a „nemzeti érdeket”, avagy egy idegen hatalom szempontjait kívánta-e érvényesíteni. Egyetlen hatalom külpolitikája sem mozog hatalmi űrben, ezért abszolút mértékben független sem lehet. Talán érdemes megfontolni a *relatív függetlenség* fogalmát: azaz hogy a magyar külpolitika képes volt-e akkora szabadság kivívására, mint amilyent a többi, a magyarral *azonos erőterben* működő nemzeti külpolitika megszerzett. A politológiai és történeti szakirodalomban jól ismert, hogy kliensállamok sokszor képesek a hegemon hatalom erejét a saját érdekeik szolgálatába állítani, vagy legalábbis nagyobb külpolitikai mozgásteret kicsikarni a maguk számára.¹⁴ Az elsőre, a hegemon manipulálására a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) esete,¹⁵ míg a mozgástér növelésére Románia jó példa.¹⁶ Egy osztrák történész Ausztria kapcsán a gyengeség erejéről írt.¹⁷ Nem létezik abszolút értelemben megfogalmazható nemzeti érdek sem. Ennek meghatározása függhet az éppen hatalmon levők eszméi, világnézeti elkötelezettségétől. E munka során néhány olyan szempontot tekintek alapvető nemzeti érdekeknek, amelyek érvényre juttatása nélkül a nemzeti egység fennmaradása megkérdőjelezhető. Ilyen az ország területén élő lakosság megóvásának, a függetlenség és a szuverenitás fenntartásának, a területi egység megőrzésének *igénye*. A külpolitikai realizmus nyelvén lefordítva: a hatalom és/vagy a biztonság maximalizálása. Nem tekinthető ilyen szempontnak egy adott politikai rendszer megőrzése, hiszen mind a II. világháború során, mind az azt követő időszakban kiderült, hogy ez a cél összeütközésbe kerülhet az ország lakosságának az érdekeivel. Nemzeti érdekként szokták megnevezni például a gazdasági erőforrások védelmét. Belátható, hogy ez az elv esetenként ellentétes lehet a nemzeti függetlenség és szuverenitás, illetve a szállásterület élőerejének megőrzésével. Ezt mutatja a II. világháború, amikor a német gazdasági igények kielégítése egy darabig elkerülhetővé tette Magyarország német megszállását, ennek összes következményével együtt. A rendszer konzerválásának pragmatikus igénye mégis érvényesült a magyar külpolitikában. A magyar–amerikai kapcsolattörténet érdekes vetülete, hogy időről időre az a szempont összeütközésbe került az uralkodó eszméi irányvonal érvényesítésével, és ebből a dilemmából a politikai vezetés sokáig nem találta meg a kiutat. Végül a rendszer *önfenntartása* érdekében az ideológiai fenntartások felfüggesztésével utat engedtek a nyugati gazdasági behatolásnak, ami a Kádár-rendszer számára végzetes eladósodáshoz vezetett. A gazdasági túlélés által motivált nyitás tehát a politikai rendszer összeomlásának nem szándékolt következményével járt.

13 A realista külpolitikai elmélet szerint a nemzetközi politika olyan erőter, melynek szereplői nemzetállamok. *Kenneth Waltz*: *Theory of International Politics*. New York, 1979. Az államok világával szemben még nem kerekedett felül egy „globális civil társadalom”. *Kiss J. László*: *Változó utak a külpolitika elméletében és értelmezésében*. Bp. 2009. 55.

14 *Stephen Walt*: *The Origins of Alliances*. Ithaca 1987.

15 *Hope Harrison*: *Driving the Soviets Up the Wall. Soviet–East German Relations 1953–1961*. Princeton–Oxford 2003.

16 *Joseph F. Harrington–Bruce J. Courtney*: *Tweaking the Nose of the Russians. Fifty Years of American–Romanian Relations, 1940–1990*. New York 1991. (East European Monographs.)

17 *Günter Buchhof*: *Austria in the First Cold War. The Leverage of the Weak 1945–1955*. London 1999.

A nemzetállami külpolitika sikere egyébként nem jelenti feltétlenül a nemzetállami csúszást győzelmét. 1978-ban az amerikaiak visszaadták a Szent Koronát, ami a II. világháború végén került a birtokukba. A relikvia átadása jelezte, hogy az ország birodalmi betagozódása belátható ideig megkérdőjelezhetetlen lesz, hiszen rámutatott: Amerika elismerte Európa hatalmi realitását. Vagyis a magyar külpolitika sikere egyben a birodalmi eszme diadala volt a nemzeti önrendelkezés fölött.

A külpolitika nem függetleníthető egy adott hatalom belpolitikájától. Az Egyesült Államok kelet-európai politikáját nemcsak a Kongresszus és a végrehajtó hatalom jól dokumentált kapcsolata határozta meg, hanem az amerikai végrehajtó szervek közötti szakmai és ideológiai indíttatású viták és hatalmi vetélkedés is. Emiatt Washington kelet-európai politikája súlyos belső ellentmondásokkal volt terhes. Miközben a hatvanas évek elejétől a kelet-európai kommunista rendszerek megszilárdítása volt a cél, a gazdasági és kulturális behatolás – amit önmagában sem tudtak egyetlen vezérlőelv szerint végrehajtani – éppen ennek ellenkezőjét érte el, és inkább a kommunista rendszerek hatalmának erózióját segítette elő. Az ötvenes évek közepétől a magyar külpolitika sem volt monolitikus. Nem csak a párt legfelső vezetésében, sőt a külügyminisztériumon belül is kibontakozó nézetkülönbségekről van szó. Jól kitapintható a politikai rendszer eszmei alapjait és az állambiztonságot védő külügyminisztérium, illetve a rendszer külgazdasági létalapját biztosítani igyekvő külügyminisztérium hatalmi vetélkedése, és ebben a hetvenes évek közepéig gyakran a belügy kerekedett felül. Ezt követően azonban az adósságválság elmélyülésével egyértelműen a gazdasági szempont dominált olyannyira, hogy a nyolcvanas években már a belügyminisztérium is a külgazdasági logikát alkalmazta az ideológiai tisztaság és az „imperialista behatolás” elhárításának rovására.

Kállay és az amerikai külpolitika

Nemzeti külpolitika, nemzeti érdek és hatalmi politika összefüggéseit mutatja Kállay Miklós miniszterelnök kiugrási politikája (1942–1944) és az Egyesült Államok háborús törekvéseinek vizsgálata. Korábbi történetírásunk számára nem volt kétséges, hogy a magyar külpolitika számára egyetlen lehetséges út volt a II. világháború során: a Németországgal történő szakítás.¹⁸ Ez nem meglepő, hiszen a németekkel vállalt szövetség erkölcsileg elfogadhatatlan, és összeomlásba vezetett az országot. Abból a feltevésből indultak ki, hogy a háborúból történő kiugrás kellő elköltéssel megvalósítható lett volna, illetve hogy amennyiben sikerül végrehajtani, jelentős mértékben javított volna az ország II. világháború utáni helyzetét, hiszen „jutalmul” jobb békéfeltételeket lehetett volna kapni. Adottnak tekintették, hogy a szövetségesek nemzeti érdeke értelmezészerűen azonos volt a magyarral, vagy hogy azok önértéktelensége, a nemzetközi közjó – Németország legyőzése – és Magyarország jobb sorsát szem előtt tartva követelték a kiugrást. Kutatásaim kétségbe vonják, hogy a kiugrás lehetséges lett volna. Felmerül, hogy nemzeti érdek volt-e a kiugrási törekvések folytatása, amikor 1943 decemberében kiderült – és erről a magyar külügyminisztérium tudott –, hogy az angolszások nem tartanak igényt a Duna-medence megszállására, és a magyarok által felkínált hírszerzési szolgálatokért, illetve

18 Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. Bp. 1978.; Péter Sipos – István Vida: The Policy of the United States towards Hungary during the Second World War. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 29 (1983) 79–110.

a kilátásba helyezett kiugrásért cserébe nem ígérnek semmit, miközben a német megszállás kockázata – az olasz példa tükrében – valóságos volt.¹⁹ A teljes képhez tartozik az a fontos, ám eddig figyelmen kívül hagyott szempont, hogy 1943 szeptemberétől hatalmas nyomás nehezedett Magyarországra a kiugrás végrehajtásáért: ellenkező esetben súlyos következményeket helyeztek kilátásba. Nem véletlenül: „Magyarország része Hitler Európa-erődjének (*Festung Europa*), ezért a vele folytatott titkos tárgyalásoknak nagyobb politikai és katonai jelentősége volna, mint más balkáni államokkal.”²⁰

A nyugatbarát magyar elit hajlamos volt túlértékelni Magyarország fontosságát a nyugati, ha úgy tetszik, a keresztény világ számára. Az önkép, miszerint Magyarország a „bolsevizmus elleni védőbástya” – Ghyczy Jenő 1944 januárjában remélte, hogy a britek és az amerikaiak megértést tanústanának egy magyar–német katonai kooperáció iránt, ha az a bolsevik veszély elhárítására irányulna²¹ –, nem szolgálta jól a külső kihívásokra adekvát válaszokat adó külpolitika ügyét. Magyarország brit és amerikai megítélése nem volt kedvezőtlen. Rámutattak, hogy Magyarországon felügyelet alatt tartják és korlátozzák, de létezik politikai ellenzék, szocialista és liberális párt is működik, az emberek hallgathatják a külföldi rádióállomásokat, rendszeresen lefordítanak friss amerikai és brit könyveket, a hazai újságokban beszámolók olvashatók ellenséges országok eseményeiről.²² A politikai elit angolszász beállítottságú része azonban túlértékelte Magyarország fontosságát, nem értette meg ezeknek a hatalmaknak a külpolitikai helyzetét, céljait és orientáltságát. A titkos tárgyalások egyik fontos szereplője, Bakácz-Bessenyei György úgy vélte, hogy a „nyugati hatalmak nem engedhetik meg ennek a földrajzilag fontos területnek [Magyarországnak], Nyugat-Európa kapujának átengedését szovjet fennhatóság alá, mert ez jobban fenyegetné biztonságukat, mint a térségben érvényesülő német befolyás”.²³ Ullein-Reviczky Antal, aki stockholmi követként tárgyalt az angolszászokkal, abban a hitben ringatta magát, hogy „Magyarországnak az Angol Birodalom szempontjából kulcshelyzete van, fennmaradása és biztonsága angol érdeket szolgál”.²⁴ A külpolitika önálló területként nem létezett Magyarországon úgy, ahogyan Angliában, az Egyesült Államokban, Németországban vagy Franciaországban. Ennek részben az lehetett az oka, hogy Magyarországnak egy birodalom részeként egészen 1918-ig nem lehetett önálló külpolitikája. Azoknak a hatalmaknak, tehát Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak, melyekkel igyekeztek különbéket kötni, és amelyeknek a szimpátiáját igyekeztek elnyerni, nem volt közép-európai érdekeltségük soha, az Oroszország és Németország közötti térséget csak az európai stabilitás szempontjából vették

19 A kérdést, hogy nemzeti érdek volt-e a kiugrás feltesztir *József András*: Kállay Miklós külpolitikája – Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944. Bp. 2008.

20 NARA RG 218 JCS, Geographical Files, Box 191. „Proposal by Hungarian General Staff Officer”, Report by the Joint Staff Planners to the Joint Chiefs of Staff, 2 December 1943.

21 Bakácz-Bessenyei követ Ghyczy Jenő külügyminiszterhez, 1944. január 27. G. *Vass István*: Bakácz-Bessenyei 1943–1944. évi tárgyalásai az Egyesült Államok megbízottaital Bernben 1943. augusztus 28. és 1944. március 19. között. Levéltári Közlemények 65 (1995) 198.

22 NARA RG 226 OSS, Entry 144, Box 30. „Implementation Study for Overall Special Programs for Strategic Services in the Balkans as They Pertain to Hungary”, OSS Planning Group, 1943. dec. 31.

23 Idézi: *Stephen D. Kertész*: Between Russia and the West. Hungary and the Illusion of Peacemaking. Notre Dame, 1984. 177.

24 Ezzel a lengyel képviselővel folytatott liszaboni beszélgetés alapján Wodianer arra a következtetésre jutott, hogy a Szövetségek Magyarországot második védelmi vonalnak tekintik az orosz terjeszkedés ellen. L. *Szegedy-Maszarák Áldárd*: Az ember őszel visszanez... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. 2. Bp. 1996. (Extra Hungarum) 181.

figyelembe. Mindkettő *tengeri* (maritime) hatalom volt, de Budapesten ezt nem vették észre. Nem véletlen, hogy a *Central Intelligence Agency* elődje, az *Office of Strategic Services* (OSS) 1944 végén készült országértékelése megállapította, az Egyesült Államok magyarországi céljai csak negatív módon fogalmazhatók meg: nem érdek az ország bolszevizálása.

A washingtoni levéltárban talált iratok szerint ugyanis Magyarország kiűzása az Egyesült Államok – és Nagy-Britannia – szempontjából csak a második front megnyitása szempontjából volt *időlegesen* fontos. Juhász Gyula, Sipos Péter, Vida István kutatásaiból már elvileg megengedték volna a következtetést, hogy nem Magyarország kiűzéséről, hanem tudatos *kiugratásról* volt szó, mégpedig a nyugati hadszíntér tehermentesítése céljából, Magyarország (illetve Románia és Bulgária) német megszállása által – de ez ellentétes lett volna az akkori gondolkodás kereteit meghatározó paradigmával. „A vezérkari főnökök véleménye szerint katonai szempontból jelentősen előmozdítaná a szövetségesek céljait”, ha Románia vagy Magyarország „vagy mindkettő ország kilépne a háborúból attól függetlenül, hogy egy ilyen lépés minden bizonnyal ezeknek az országoknak a teljes német megszállásával járna”.²⁵ Dulles már másnap utasítást kapott „Wild” Bill Donovan OSS-főnöktől Magyarország kiugrasztsára. Donovan leszögezte, hogy „eddig Kállay és környezete ellentmondásos útmutatást kapott”. Most azonban Dulles „személyes tájékoztatására” közölte, hogy „a vezérkari főnökök jóváhagyták Magyarország és a többi csatlós haladéktalan leválasztását a Tengelyről [...] A vezérkari főnökök állásfoglalása iránymutató az Ön számára”.²⁶ Egy 1943 decemberében elkezdett feljegyzés szerint a Teheránban jóváhagyott „*Bodyguard*” (Testőr) fedőnevű megtévesztő hadműveletnek az volt a célja, hogy az ellenség olyan területekre telepítse haderejét, ahol a lehető legkevésbé képes zavarni az „*Overlord*” (Hűbérúr) és az „*Anvil*” (Üllő) hadművelet végrehajtását, illetve a szovjet offenzíva kibontakozását. Ezek közé tartozott egyebek mellett Délkelet-Európa, amelyet a „németek mindenáron tartani akarnak”, és ezért lehetséges lesz „a Balkánon feltartóztatni erőiket”. Németország haderejét „veszélyes mértékben szétszórják [*spread thin*] a jelenlegi hadműveletek”. Amennyiben a szövetségesek rá tudják kényszeríteni, hogy „[a németek] csapatokat tartsanak a Balkánon és Skandináviában, nehézségeket fog okozni számukra, hogy egy időben tudjanak fegyveres erőket biztosítani Oroszországban, Franciaországban és Németalföldön”. Majd következett a kelet-európai térség szempontjából a lényeg: „A semleges országok és a csatlósok álláspontjában kedvező változás állhat be a szövetségesek szempontjából, ami arra kényszerítheti Németországot, hogy a számára előnytelen fejlemények kezelésére erőket szabadítson fel.” Ennek érdekében nyomást kellett gyakorolni a csatlósokra, hogy „szakítsanak Németországgal”.²⁷ Később a szovjet sajtóban megjelent egy elemzés a német bevonulásról, amely a fenti gondolatmenetet követve kiemelte a megszállás katonai jelentőségét a szövetségesek számára. „Németország győzelme szerencsétlen csatlósai fölött végső soron nem oldja meg Németország nehézségeit, hanem inkább növeli azokat. Az, hogy további német

25 A feljegyzést idézi: NARA RG 218 JCS, Geographical Files 42–45, Box 191. Memorandum by Cordell Hull to Admiral William Leahy, 16 March 1944. Az íratra röviden utal: Sipos, P. – Vida, I.: *The Policy of the United States* i. m. 90.

26 Scely Mudd Library Princeton, Papers of Allen Dulles, PDF file, 1943021100003537. Memorandum for Allen Dulles, 3 November [1943]

27 Library of Congress, Manuscript Division Papers of Averell Harriman, Box 171. „Overall Deception Policy for War with Germany”, é. n. [1943. dec.].

csapatokat irányítanak át a megszállt csatlósok területére, még jobban meggyengíti a már eleve gyér német tartalékokat nyugaton. Ezért könnyebb lesz nyugati irányból csapást mérni közös ellenségünkre.”²⁸

Az amerikai iratok nem hagynak kétséget afelől, hogy a magyar vezetés kész lett volna megadni magát az angolszászoknak, nem volt szó taktikázásról. December 18-án ifj. Horthy Miklós levelet juttatott el Bernbe, melyben közölte, ha a szövetségesek kapitulációt várnak Magyarországról, akkor tesz róla, hogy ez megtörténjék. A levél közvetítője, Ghika György azt is elmondta, hogy Budapest csak a szövetségesek közlésére vár.²⁹

A kiválás politikáját az angolszász megszállásra alapozták, hogy elkerülhető legyen mindkét rossz: a német és a szovjet megszállás is. Ugyanakkor megalapozott volt a dilemma, hogy a különbéke német megszálláshoz vezetett. Magyarországon senkinek sem volt kétsége afelől, hogy ez mivel jár. Magyarország angolszász megszállásának azonban reális lehetősége nem volt, a második frontot Franciaországban akarták megnyitni. A Duna-medence legjobb esetben is csak másodlagos célpont lehetett.³⁰ Washington és London számolt azzal, hogy kiugrás esetén Magyarország német megszállás alá kerül, ám ezt katonai okok miatt mégis ki akarták provokálni, tekintet nélkül a következményekre. A rendelkezésre álló iratanyag alapján nem lehet közvetlen ok-okozati összefüggést megállapítani a kiugrást szorgalmazó egyeztetett brit–amerikai politika (melyet a jelek szerint Moszkva is támogatott) és 1944. március 19. között. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy Hitler döntésére hatással volt a magyarok kiválásától való félelem. Allen Dulles úgy vélte, a németek tudtak a különbéke-tárgyalásokról, „nem akartak egy újabb Badogliót Magyarországon”, ahol „egymillió zsidó él” és ezt nem tudták elviselni.³¹ Ribbentrop német külügyminiszter a nürnbergi per során az angolszászok megtrévesztő politikáját nevezte meg a megszállás okaként. Wilhelm Hoettl, aki a német biztonsági szolgálatot képviselte Magyarországon, a háború után kifejtette, hogy a „*Veréb*” misszió „létfenntartású befolyást gyakorolt” a „*Margaretbe*” hadműveletre. „Hitler a plafonon volt, amikor értesült arról, hogy egy amerikai ezredest dobtak le Magyarországra [...] előre megmondta, hogy a magyarok árulók.”³²

Ugyanakkor az amerikaiak által kínált fegyverszüneti feltételek, amelyeket a katonai és külpolitikát is irányító vezérkari főnökök állítottak össze a kiugrás esetére, még szigorúbbak voltak, mint amilyeneket Magyarország aláírt 1945 januárjában, sőt, Magyarország az 1944. februári amerikai feltételek alapján is szovjet megszállás alá került volna, „katonai kormányzat” alatt.³³ Ehhez tartozik, hogy felelős amerikai tisztviselő soha semmilyen kötelezettséget nem vállalt arra, hogy Magyarország kedvező elbírálásban részesül. Washington még azt a magyar kérést sem volt hajlandó figyelembe venni, hogy Magyarország az általa a szövetségeseknek átadott

28 Telegram by Harriman, „Article by Gavrilov »The Occupation of Hungary by Hitler«”, 6 April 1944. Uo.

29 Seely Mudd Library, Princeton, Papers of Allen Dulles, Memorandum by Jackson to Dulles, 18 December 1943.

30 The Foreign Relations of the United States. (= FRUS) The Conferences at Cairo and Teheran, 1943. 493. First Plenary Meeting, 28 November 1943. Bohlen feljegyzése.

31 Idézi: *Shlomo Ironson*: Hitler, the Allies and the Jews, Cambridge 2004. 220.

32 Seely Mudd Library Princeton, Papers of Allen Dulles. Interview with Dr. Hoettl, 19 February 1966. To Dick Slurman for Roy Alexander from Franz Spelman, Munich Stringer.

33 NARA RG 218 JCS Geographical Files #2–45 Box 191. „Provisions for Imposition upon Hungary at Time of Surrender Approved by JCS for Communication to EAC”, February 1944.

hírszerzési anyagok és az esetleges kiugrás fejében ne a megszállandó, hanem a felszabadítandó országok csoportjába kerüljön. Jellemző példa, hogy Hollán Sándorral csak azzal a feltétellel tárgyaltak az amerikaiak Lisszabonban 1943 szeptemberében, hogy semmilyen Magyarországra vonatkozó garanciát nem kérhet.³⁴ Csak 1944 nyarán fogalmazták meg a vezérkari főnökök, hogy Magyarország fennmaradhat szuverén államként a bécsi döntések előtti határok között.³⁵ Nem vállalt semmilyen elkötelezettséget Magyarország kedvező elbírálására Nagy-Britannia sem. Vagyis az angolszász különféle politikája, amely a német megszállás kockázatával, tehát a magyar lakosság életének jelentős veszélyeztetésével járt, nem ígerte egyéb nemzeti célok – a területgyarapodás, kedvezőbb megadási feltételek, a szovjet megszállás elkerülése – megvalósulását. Kállay és politikustársai azonban nem tudtak szembenézni a valósággal; Magyarország fontosságával, a nyugati nagyhatalmak szimpátiájával kapcsolatos illúzióik megakadályozták őket ebben. Végül soron tehát az alapvető, az idő függvényében nem változó nemzeti érdek a német megszállás elkerülése volt. Ez a cél lebegett Kállay Miklós és körének szeme előtt is. Ennek érdekében az angolszászok rendkívül erős nyomása ellenére sem kellett volna feltétlenül erőltetni a kiugrás végrehajtását, bár a szomszédokkal való versenyfutás kényszere a kedvező elbírálás érdekében a békekonferencián, egy újabb Trianon elkerülésének igénye erősen hatott. Alternatívaként a német gazdasági igények folytatódó kielégítését lehetett volna párosítani a kivárási politikájával. Ebbe a tapogatózások (és a hírszerzési adatok átadása) még belefértnek volna, de az amerikai katonai misszió fogadása már nem. Persze így sem biztos, hogy nem került volna sor a német megszállásra, de legalább a magyar külpolitika adekvát választ adott volna egy szinte reménytelen korszak külpolitikai kihívására. Az amerikaiak egyébként gyorsan túltették magukat a magyar kiugrás kudarcán. Az ország német megszállására semmilyen amerikai reakciót nem találtam, az „utolsó csatlósság” semmit sem változtatott Magyarországon amerikai megítélésén. Washingtonban ugyanis pontosan értették a magyar dilemmát: ha túl gyorsan lépne, megszállják a németek; ha túl lassan, elvesz az angolszász szimpátia.³⁶ Az öngyilkos lépés elmulasztásáért nem marasztalták el Magyarországot, de a deportálások végrehajtásában nyújtott segítségért annál inkább. A kiugrás megítélésében tehát az amerikai kortársak sokkal megértőbbek voltak Kállay iránt, mint a diplomata Barcza György, vagy sokáig a magyar történetírárs.

A koalíciós korszak

A hidegháború kezdeteiről szóló könyvtárnyi szakirodalom tetemes – főleg amerikai – része abból indul ki, hogy a konfliktus története az amerikai külpolitika eredménye volt, ideértve a bolsevik rendszer és a szovjet dominancia kelet-európai bevezetését is. Annyi megkockáztatható, hogy nem az Egyesült Államok külpolitikája felelős a szovjet rendszer kelet-európai bevezetéséért. Ismert, hogy Washington nyílt zónát szeretett volna Kelet-Európában;³⁷ elismerte a szovjet biztonsági és politikai fennhatóságot, ezzel párhuzamosan azonban demokratikus

34 NARA General Records of the State Department, Central Files 1940–1944, European War, Box 2956. Memorandum for Brigadier General Hayes E. Kramer Chief, MIS, The Pentagon, 14 September 1943.

35 NARA RG 218 JCS, Geographical Files 42–45, Box 91. JCS Redefined Terms for Hungary, 5 August 1944.

36 NARA RG 226 OSS, Entry 144, Box 30. „Implementation Study for Overall Special Programs for Strategic Services in the Balkans as They Pertain to Hungary”, OSS Planning Group, 31 December 1943.

37 *Eduard Mark: The War Scare of 1946 and its Consequences*, *Diplomatic History* 21 (1997) 383–415.

választott politikai rendszereket képzelt el, amelyek szabadon fenntarthatnak gazdasági kapcsolatokat a nyugati világgal. Ugyanakkor Roosevelt nemzetközi politikai elképzelése azon az elven nyugodott, hogy a világ négy nagyhatalma „rendőrként” felügyeli majd a világ stabilitását és békéjét. Európa „rendjének” megőrzését Nagy-Britannia és a Szovjetunió biztosította volna, és az amerikai külpolitika nem rejtette véka alá, hogy nem kíván részt venni az európai biztonság szavatolásában. Rooseveltné utóda, Truman lassan jutott el a szovjetekkel való együttműködés teljes feladásáig. Elnökségének első három évében Németország megmentésére összpontosított, és szükséges rosszként beletörődött a szovjetek kelet-európai hegemoniájába. Első pillantásra tehát könnyen magyarázható az amerikai tehetetlenség. Bár nem mondható el, hogy Magyarország sorsa teljesen érdektelen volt Washington számára, a kérdésről a hatalmi politika szempontjai döntöttek. Katonai akció már csak azért sem jöhetett szóba, mert a Szovjetunió lokális fölényt élvezett, a győzelem esélyével nem lehetett fellépni ellene.³⁸ De az amerikai közvélemény sem fogadta volna el a háború folytatását egy volt szövetséges ellen. A térség kulcsfontosságú állama Ausztria volt. Washingtonban megértették, hogy amennyiben az ország szovjet fennhatóság alá kerül, a szövetségesek olaszországi és dél-németországi helyzete sebezhetővé válik.³⁹

Fontos szempont, hogy a hagyományos amerikai politikai filozófiára hivatkozva nem kívántak beavatkozni a magyar belügyekbe. Amerikai érvelés szerint minden országnak saját crejéből kell kivívni a demokráciát és a függetlenséget.⁴⁰ Ilyen tekintetben a magyar erőfeszítéseket nem tartották kielégítőeknek. Rossz benyomást tett a kisgazdapárt amerikai szemmel behódoló politikája, az országban uralkodó és politikai pártokhoz köthető korrupció és az, hogy a magyarok csak külső segítségre várták megmentésüket. Az amerikai követ, aki korábban Helsinkiben szolgált, a „derék” finnek 1939-es harcát hozta fel követendő példaként.

⁴¹ A *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* amerikai vezetői mindent megtekintek a szovjetekkel való együttműködés érdekében, holott az utóbbiak teljesen visszaélve amúgy is jelentős túlsúlyukkal, nem tartották be a szervezet működésére vonatkozó szabályokat. Közös célok is voltak: a háborúban kompromittálódott régi elit leváltása, a földosztás, az ország regionális szerepének stabilizálása. Arról nem vettek tudomást az amerikaiak, vagy talán észre sem vették, hogy saját tértelenségük bénítóan hat a magyar demokratikus elemek tettekésségére. Vagyis a magyarországi demokratikus crók az amerikai tehetetlenség (a tértelenség helyett inkább ezt a szót használnám) miatt feladták a harcot, az amerikaiak pedig ennek láttán még annyit sem igen tettek, amennyit lehetett volna. Az Egyesült Államok egyetlen hatalomra számíthatott volna a magyarországi (és a kelet-európai) szovjet térnyerés megakadályozásában, Nagy-Britanniára. Magyarország esetében azonban London nem támogatta még erőteljesebb diplomáciai fellépést sem, mert ez csak nyilvánvalóbbá tette volna, hogy a Nyugatnak nincs hatásos ellenszere

38 Letter by Admiral Leahy, 1944. máj. 16. FRUS 1945. The Conferences at Malta and Yalta. 107–108.

39 L. erről: *Bischof, G.*: Austria in the First Cold War. I. m.

40 The Acting Secretary of State to the Legation in Hungary, 16 October 1947. FRUS 1947. IV. 393–394.

41 *Hugh DeSantis*: The Diplomacy of Silence. The American Foreign Service, the Soviet Union and the Cold War. Chicago–London 1979.

ennek megakadályozására.⁴² Végül, Magyarország ellenség volt, nehéz lett volna a világ közvéleményét mobilizálni egy szövetséges hatalommal szemben.

Az amerikaiak így is több területen felléptek a magyar érdekek mellett. Magyarország nem tartozott a „leírtak” román vagy bolgár kategóriájába. Washington még a Szovjetunió előtt fel akarta venni a diplomáciai kapcsolatokat a Dálnoki-kormányral, de a magyar kormányfő nem kívánt élni ezzel a lehetőséggel.⁴³ Magyarország volt az egyetlen ország a szovjetek által megszállt területen, amelynek kormányfőjét fogadták Washingtonban. Truman visszaadta a *Magyar Nemzeti Bank* aranytartalékát, holott Csehszlovákia csak 1974-ben kapta vissza amerikai kézben levő aranyát. 1946-ban az amerikai külügyminisztérium jegyzékben tiltakozott az országszovjet gazdasági gyarmatosítása ellen, és kilátásba helyezte, hogy Moszkva kimarad az amerikai égisz alatt formálódó új gazdasági világrendből, ha nem változtat politikáján.⁴⁴ Kovács Béla elhurcolása, majd Nagy Ferenc kommunista puccsának értékelt lemondatása után az amerikaiak erőteljes tiltakozást terveztek, de nem kaptak brit támogatást. Közismert, hogy Csehszlovákia az amerikai – és a brit – ellenkezés miatt kénytelen volt elállni attól a tervétől, hogy a teljes magyar lakosságot kitelepítse.⁴⁵ Sztálin számára azonban fontosabb volt a kizárólagos szerep az általa megszállt területeken, mint a Nyugattal való együttműködés. Az előbbi választotta az utóbbi rovására. Washington számára nem volt megfelelő eszköz a kelet-európai szovjet politika befolyásolására.

Amerika hatalmának korlátai akkor váltak igazán nyilvánvalóvá, amikor képtelen volt megvédeni magyarországi gazdasági érdekeltségeit. Pedig ezek közé tartozott például a világ egyik legnagyobb olajtársasága, a *Standard Oil of New Jersey* magyarországi leányvállalata, a *Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság* (MAORT) is. A nyugati gazdasági érdekeltségek kiszorítása szovjet tulajdonba vétel, felszámolás, gazdasági eszközökkel történő ellehetlenítés és végül államosítás révén a magyarországi szovjet hatalomátvétel fontos részét képezte.⁴⁶ Washington saját állampolgárai biztonságát sem tudta szavatolni. Hamarosan letartóztatták és bíróság elé állították a szóban forgó vállalatok magyar, illetve egy alkalommal – Robert Vogeler esetében – amerikai vezetését. Az amerikai követség nem tudta elérni, hogy állampolgárait amerikai ügyvéd képviselje. E perek tanulmányozása rávilágít a kialakulófélben levő kommunista diktatúra természetrajzára. A szabotázsra vonatkozó vádak egyértelműen az adott társaság kizsákmányozását célozták. Ez a MAORT esetében különösen fontos volt, mert a vállalatnak koncessziója volt az akkor ismert legjelentősebb magyar kőolaj- és földgázmezőre Zala megyében.⁴⁷ De nem csak gazdasági és külpolitikai szempontok játszottak szerepet. E perek egyik funkciója

42 L. *Romsics Ignác*: A brit külpolitika és a „magyarkérdés”, 1914–1946. Századok 130 (1996) 273–339; The Second Secretary of the British Embassy to the Acting head of Division of European Affairs, June 9. FRUS 1947. IV. 315–316.; Stanley M. Max: The Anglo–American Response to the Sovietization of Hungary 1945–1948. Ann Arbor–Michigan 1990. 128.

43 K. J. Vorosilov tájékoztatója Sztálin számára a magyar–amerikai diplomáciai kapcsolatok felvételéről, 1945. szeptember 21. Lratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. Szerk. Vida István. Bp. 2005. 143–145.

44 The Chargé in the Soviet Union (Kennan) to the People's Commissar for Foreign Affairs of the Soviet Union (Molotov), March 2 1946. FRUS 1946. VI. 265–267.

45 Részletesebben l. *Fülöp Mihály*: A befejezetlen béke. Bp. 1994.; *Körtvéssy, S. D.*: Between Russia i. m.; *Romsics Ignác*: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Bp. 2006.

46 Részletesen, levéltári hivatkozásokkal l. *Borhi László*: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Bp. 2005. 187–198.

47 L. erről: MOL M-KS 276. f. 67. cs. 155. 6. e.

a nyugati hatalmak lejáratása volt a közvélemény szemében, a tőle való teljes elzárkózás igazolására. Másrészt a szabotázspercek a belső és külső ellenség elleni harc szükségességét sugallták, ami a kommunista hatalomgyakorlás részét képezte. A felvonultatott vádlottak leképezték az ellenségként bemutatót társadalmi elemek teljes spektrumát.

Magyarország 1948-ban elvesztette függetlenségét és szuverenitását, hiszen az ország sorsát érintő stratégiai döntések már nem Budapesten születtek meg. Külpolitikai tevékenységről tehát nehéz beszélni. Magyarország nyugati beágyazottságát néhány év alatt felszámolták, a kapcsolatok újjáépítéshez évtizedek kellettek. Ugyanakkor Sztálin halála után lehetőség volt kisebb mértékű külpolitikai önállóságra. Erre az ország katasztrofális gazdasági helyzete miatt is szükség volt. Nagy Imre azonban legalábbis amerikai viszonylatban nem élt ezzel az eséllyel. Pedig lett volna rá lehetősége: Románia már 1953-ban határozott az amerikai nyitásról, hogy növelje külpolitikai mozgásterét a Szovjetunióval szemben. Washington éppen dogmatikus, mereven szovjetbarát irányvonala miatt nem vette komolyan Nagy Imrét 1956-ban.⁴⁸

A nemzeti függetlenség mint az európai stabilitás feltétele

Az Egyesült Államok kelet-európai politikája 1948 után gyökeresen megváltozott. Truman elnök napirendre tűzte a kelet-európai kommunista rendszerek destabilizálását, a szovjet csapatok leválasztását és a kelet-európai szovjet katonai megszállás megszüntetését. Ennek az volt az oka, hogy megváltozott az Európára vonatkozó biztonságpolitikai koncepció: Kelet-Közép-Európa katonai megszállása „Európa szívég terjesztette ki a Szovjetunió hatalmát”,⁴⁹ és ezzel veszélyt jelentett a Nyugat biztonságára. Az amerikai vezetés tehát a kelet-európai országok nemzeti függetlenségének javulásától várta az európai biztonsági helyzet megszilárdítását. Ekkor tehát a nemzeti önrendelkezés és a stabilitás kiegészítették egymást az amerikai gondolkodásban. Az európai szovjet jelenlét visszaszorítása Truman elnök és nemzetbiztonsági stábjának fontos célja volt – bár erről csak a beavatottak legszűkebb köre tudhatott –, és ennek megvalósítása érdekében még a katonai összecsapás kockázatát is vállalták a Szovjetunióval szemben, amit amúgy is szinte elkerülhetetlennek tartottak. Ez a politikát nem lehetett függetleníteni a fegyverkezéstől. 1949-ben a Szovjetunió előállította első nukleáris berendezését, 1952-re pedig képessé vált arra, hogy atomcsapást mérjen az Egyesült Államok területére, bár az amerikaiak még mindig jelentős fölényben voltak. Mindez megváltoztatta Kelet-Európa helyét is az amerikai politikában. Felszabadítása nem érte meg egy szovjet atomcsapás kockázatát, ráadásul a szovjet külpolitika céljainak ártértekelt elemzése szerint Moszkva csak létfontosságú érdekei – például Kelet-Európa megtartása – védelmében támadna, vagyis nem elkerülhetetlen a szovjet–amerikai háború. Így a Kelet-Európa ellen végrehajtott titkos hadműveletek kockázatosakká váltak. 1953-ban Eisenhower elnök meghirdette a felszabadítás elvét, de a kelet-berlini felkelés és a „*Solarium*”

48 NARA RG 59, General Records of the Department of State, PPS, Lot file 66D487, Box 78. Report on the Satellites, 4 June 1956; NARA RG 59, General Records of the Department of State, Decimal File 764.00/1-755. The American Legation in Budapest to the State Department, Briefing memorandum on the current situation in Hungary, prepared in anticipation of Mr. William Crawford, Deputy Director, Office of East European Affairs, 7 January 1955. L. még W. Park Armstrong jelentését Dullesnek: Az új irányvonal „nem oldotta meg az ipar és a mezőgazdaság problémáit [...] az életkörülmények nem javultak 1954-ben.” NARA RG 59, General Records of the Department of State, Decimal File 764.00/4-755 Memorandum on NIE 12.5.55, „Current Situation and Probable Developments in Hungary”, 4 July 1956.

49 Tipikus értékelés Kelet-Európa jelentőségéről az Egyesült Államok számára a Policy Planning Staff 1949. aug. 25-ici elemzése: U.S. Policy Toward Soviet Satellite States in Eastern Europe. FRUS 1949. V. 21–26.

kódnevű hadgyakorlat fényében lemondott erről. Bár a State Department és John Foster Dulles külügyminiszter több alkalommal is rámutatott arra, hogy a „csatlós országok” lakosságának esetleges felkelése a szovjet megszállók ellen nem kívánatos, mert annak megsemmisüléséhez vezetne, és a propagandában sem volt szabad fegyveres felkelésre buzdítani vagy fegyveres felszabadítást ígérni, a rendelkezésre álló iratanyag arra enged következtetni, hogy a kommunista rendszerek felforgatására és az ellenállás szítására továbbra is gátlástalan politikát folytattak.⁵⁰

Ugyanakkor nem igazolható Charles Gati megállapítása, miszerint a szovjet beavatkozás elkerülhető lett volna, ha az amerikaiak beértek kevessebbel, mint a kelet-európai országok teljes felszabadítása.⁵¹ Egyrészt, mert nem az amerikai politika befolyásolta a szovjet döntéshozatalt. Másrészt, mert Washington hajlandó lett volna az osztrák vagy finn modell kelet-európai alkalmazását elfogadni. Abból indultak ki, hogy Moszkva védelmi okok miatt tartja irányítása alatt a kelet-európai ürközőzónát, ezért ha biztonsági garanciát kap, hajlandó lenne kivonulni onnan. Az Egyesült Államok 1956-os politikája tehát kompromisszumos megoldásra irányult egy fontos cél, a szovjetek visszaszorítása érdekében. A forradalom kirobbanásakor a külügyminiszter, John Foster Dulles semmi esélyt sem adott a felkelőknek a szovjet tankok ellen,⁵² és a vérontás megakadályozását tűzte ki célul. Lengyelországra vonatkoztatva ugyan, de hasonló, Magyarországra is érvényes gondolatokat fogalmazott meg Eisenhower már október 24-én is: „A felszabadulás napját minden bizonnyal el kell halasztani ott, ahol a fegyveres erő miatt egy ideig öngyilkosság a tiltakozás.”⁵³ Dulles október 27-én elmondott beszéde, amelyben arra utalt, hogy az Egyesült Államok nem tekinti Magyarországot potenciális szövetségesnek, nem az érdektelenséget jelezte, hanem azt, hogy szükségtelen a katonai beavatkozás, mert az Egyesült Államok a politikai rendezésben érdekelt és nem használja ki a helyzetet Moszkva rovására. Ugyanakkor a *Szabad Európa Rádió* (SZER) a siker reményében ellenállásra buzdította nemcsak a felkelőket, hanem a magyar hadsereget is. Ez ugyan ellentétes volt az amerikai stratégia fő csapásával, Washington mégsem adott utasítást arra, hogy a rádió ne buzdítsa ellenállásra a magyarokat, holott 1953-ban a berlini felkelés kapcsán washingtoni utasításra a *Rundfunk im amerikanischen Sektor* nevű, az NDK-ba sugárzó amerikai propagandaadó felszólította a felkelőket, hogy kerüljék el az összecsapásokat a szovjet katonasággal.⁵⁴ A SZER adásaival kapcsolatban a belső és nemzetközi felháborodás miatt vizsgálat indult, ami azzal az eredménnyel járt, hogy a SZER nem felelős a forradalom kirobbantásáért. A fő kérdést azonban megkerülték: a rádió miért buzdította harcra a felkelőket? Az, hogy Washington eltűrte ezeket az adásokat, arra utal, hogy az *önfelszabadítás* lehetőségével élni akartak, bár erre nem volt sok esély. A gátlástalan adásokért pedig később „hihetően” letagadhatták a kormányzati felelősséget.

50 A Truman- és Eisenhower-adminisztrációk kelet-európai politikájáról I. The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents. Comp., ed., introduced by Csaba Békés – Malcolm Byrne – János M. Rainer. Bp.–New York 2002. (National Security Archive Cold War Readers); *Barbi L.*: Magyarország a hidegháborúban. I. m.; *Peter Graue*: Operation Rollback: America's Secret War Behind the Iron Curtain. Boston–New York, 2000.; *Gregory Mitrovid*: Undermining the Kremlin: America's Strategy to Subvert the Soviet Bloc. Ithaca–London, 2000.

51 *Charles Gati*: Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom. Bp. 2006.

52 NARA RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/10-2556 Dulles to the American Embassy in Belgrade, 25 October 1956.

53 *Dwight D. Eisenhower*: The Whitehouse Years – Waging Peace, 1956–1961. 1–II. Garden City–New York 1965., II. 63.

54 *Mark Kramer*: The Early Post-Stalin Succession Struggle and the Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Decision-Making. 3. Journal of Cold War Studies 1 (1999) 3. sz. 25., 28.

Az 1956-os forradalom kudarca gyökeresen megváltoztatta az Egyesült Államok kelet-európai politikáját. Világossá vált, hogy Moszkva nem engedi el a csatlósokat, és a szovjet nukleáris elrettentés miatt nem lehetett semmit tenni ez ellen. A magyar–amerikai viszony a megtorlások miatt és amiatt, hogy Washington eleinte nem tartotta legitimnek Kádárt és kormányát, ismét mélypontra jutott. Magyar részről még a diplomáciai viszony megszakitása is felmerült,⁵⁵ mert az amerikaiak az ENSZ napirendjére tűzték a magyarkérdést, és elérték, hogy az ENSZ felfüggeszesse a magyar mandátum elfogadását.

Az 1963-as kádári amnesztia az amerikai diplomácia első kelet-európai sikere volt. A magyar külügyminisztérium egy feljegyzése joggal jelenti ki, hogy az amnesztia meghirdetése az Egyesült Államok nyomására történt, annak fejében, hogy Washington beleegyezett a magyarkérdés levételébe az ENSZ napirendjéről, illetve a magyar ENSZ-mandátum elfogadásába. Mindez nem ment semmiben: a megállapodás már 1961-ben körvonalazódott amerikai részről, de a „nemzeti függetlenség” és önértéke kényes magyar vezetés a belügyekbe történő beavatkozásnak minősítette az amerikai feltételeket, és sokáig még szovjet sugallatra sem fogadta el azokat.⁵⁶

A status quo elfogadása

Az 1960-as évek elején a Kennedy-, majd még hangsúlyosabban a Johnson-adminisztráció „passzívna, sterilnek és defetistának” minősítette a kelet-európai rendszerek aláaknázására irányuló korábbi irányvonalat.⁵⁷ Ekkor már az amerikai politika nem a kelet-európai rendszerek megdöntésére vagy destabilizálására irányult, hanem ennek az ellenkezőjére, azok megszilárdítására. A cél, akárcsak az ötvenes években, az európai biztonság erősítése volt, csak ellentétes eszközzel. Fokozatosan elfogadták, hogy a Szovjetunió kelet-európai jelenléte belátható időn belül fennmarad. Eleinte nem volt egyértelmű, hogy az amerikai külpolitika továbbra is törekszik-e a kelet-európai országok nemzeti függetlenségének helyreállítására, illetve a kontinens újraegyesítésére. Az általam átvizsgált nemzetbiztonsági és külügyi iratok alapján arra hajlok, hogy a hatvanas évek közepétől már nem tartották összeegyeztethetetlennek a kelet-európai szovjet megszállást az európai stabilitással, illetve jobb megoldás híján kénytelenek voltak azt kész tényként elfogadni. A State Department 1963-ban óvatosan fogalmazott: „Erős nemzeti érdeklődik fűződik ahhoz, hogy [...] a lehető legnagyobb mértékig helyreálljon a nemzeti önréndelkezés”, hozzátéve, hogy a hatalmi realitások fényében kevés esélye van, hogy a Szovjetunió a közeljövőben kivonuljon Kelet-Európából (kiemelés – B. L.).⁵⁸ Ezzel szemben Averell Harriman, a külügyminiszter politikai ügyekért felelős helyettese arról beszélt, hogy Európa mindaddig nem lehet teljesen biztonságban és nem prosperálhat, ameddig helyre nem állnak Kelet-Európa történelmi kapcsolatai Európa többi részével.⁵⁹

55 Műnnich Ferenc javaslatára. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 93. ó. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának jegyzőkönyve, 1958. szeptember.

56 Rézleleksen I. Borhi L.: Magyar–amerikai kapcsolatok i. m. 70–96.

57 NARA Records of the Department of State, RG 59, Executive Secretariat, 1961–1966. Box 5. The Bloc Countries and Eastern Europe. Department of State Guidelines for Policy and Operations, February 1963.

58 NARA RG 59, PPC 1963–64, Lot70D199, Box 260. Department of State Guidelines for Policy Operations, „The Bloc Countries in Eastern Europe”, February 1963.

59 NARA RG 59 PPC 1963–64, Lot70D199, Box 260. Statement by Harriman, under secretary of state for political affairs to the subcommittee on Europe of the House Committee on Foreign Affairs, 10 March 1964.

Ráadásul már felmerült az a szempont is, hogy egy posztsovjét Kelet-Európa inkább destabilizálja a kontinentet, a német befolyás visszatérése és az egyes országok közötti nacionalista konfliktusok esetleges újratermelődése miatt. „Véget vetni Európa megosztottságának nem feltétlenül jelenti azt, hogy sikerül megteremtteni egy stabil európai rendezést. A megosztottság vége eljöhét olyan módon is, hogy mindkét szövetségi rendszer felbomlik, hozzájárulhat új konfliktusokhoz és feszültségekhez, a végeredmény pedig a terhes múlt visszatérése lehet, nem pedig egy építő jellegű jövő megteremtése.”⁶⁰ A hetvenes évektől egyre gyakrabban emlegették amerikai diplomaták, hogy az Egyesült Államok nem akar zavart okozni az egyes csatlós országok és a Szovjetunió közötti viszonyban. Richard T. Davis külügyi államtitkár-helyettes 1971 decemberében leszögezte, hogy a magyar–amerikai viszony „javítását nem a magyar–szovjet kapcsolatok rovására kívánják elérni. A realitásokból indulnak ki, abból, hogy Magyarország a Szovjetunió szövetségese.”⁶¹ Puhán budapesti nagykövet 1971-ben magyar emigráns vezetőknél kifejtette: Magyarország egyetlen reménye a szabadságra, ha változás történik a Szovjetunióban.⁶² Néhány évvel később pedig már arról beszéltek, hogy a szovjet megszállás jellegén kell változtatni ahhoz, hogy elkerülhető legyen a III. világháború.⁶³ A stabilitás és a nemzeti önrendelkezés fokozatosan nem egymást kiegészítő, hanem inkább egymást kizáró feltételek lettek.

De a politika nem a tervezőasztalon dől el. A hídépítés amerikai politikájának egyes aspektusai – a kölcsönök, illetve a kulturális kapcsolatok kiépítése – akarva-akaratlanul segítettek lazítani a magyar rendszer kereteit. Igaz, hogy a hídépítés politikai retorikája által hangsúlyozott kereskedelempolitika csak nagyon lassú változást hozott a gyakorlatban. Egyrészt, mert a politika fegyverének tekintett kereskedelembővítésnek hiányoztak a gazdasági alapjai. Keleti oldalról a szükséges tőke és árualap, amerikai részről pedig az, hogy nem fűződött hozzá gazdasági érdek az elérhető forgalom kis volumene miatt. Másrészt a hangzatos szövegek ellenére az amerikaiak nem tudták eldönteni, hogy a kelet-európai rendszerekkel fenntartott gazdasági kapcsolatokban politikai vagy nemzetbiztonsági szempontok érvényesüljenek-e, és azt sem, hogy a gazdasági-kereskedelmi kedvezményeket az amerikai elvárások teljesítésének ösztönzésére *előre* adják, vagy a feltételek teljesülése *után*, mintegy jutalomként.⁶⁴ Az erről szóló kormányzati viták alapján betekintés nyerhető az amerikai döntéshozás folyamatába. Ebből kiderül, hogy a döntéseket gyakran még viszonylag jelentéktelen kérdésekben is a Fehér Házban hozták, és ez többször konfliktushoz vezetett a State Department és az elnöki stáb között. A hetvenes évek közepe–vége azonban meghozta a várt változást, az Egyesült Államok, illetve

60 NARA RG 59 Records of the Department of State, Ernest K. Lindley Files 1961–1969, Lot File 71D273, Box 4, „The US and East–West Relations in Europe”, Memorandum by the Department of State, 3 August 1963.

61 MOL XIX-J-14 rejteltáviratok, 1962–1973 52. d. Szabó Károly nagykövet számjeltávirata a Külügyminisztériumnak, 1971. december 9.

62 NARA RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files, Political and Defense, Box 2353, Memorandum of Conversation, US–Hungarian Relations, 23 June 1971.

63 Sonnenfeldt beszédét és a hozzászólásokat l. FRUS Vol. E-15, 1973–1976. 1. Document 14. US Department of State Office of the Historian. Documents on Eastern Europe. MOL XIX-J-1-j USA-1-2878-1976. A Külügyminisztérium V. Területi Osztályának fellejegyzése a Sonnenfeldt-doktrínáról, 1976. április 20.

64 NARA Nixon Presidential Materials, Institutional H Files 1969–1974, Box H-133. National Security Study Memorandum 35, „U. S. Trade Toward Communist Countries”, 28 March 1969. Az erre vonatkozó kormányzati vitákat a hetvenes évek elején l. NARA Nixon Presidential Materials, Staff, National Security Council Institutional Files, Policy Papers, NSSDMs 1969–1974, Box H-210.

egy kelet-európai országok, így Magyarország közötti gazdasági kapcsolatok gyors fejlődését. Magyarország tekintetében itt főleg az amerikai hitelező szerep volt fontos. Végül ez idézte elő a Kádár-rendszer adósságsapdáját, ami idővel a bukásához vezetett. A hitelezés politikájának hivatalos célja a központosított gazdaság átalakítása volt, nem szándékolt következménye pedig a magyar pénzügyi csőd lett.

Nyugati nyitás

Kádár 1963-ban döntött a nyitás mellett az Egyesült Államok irányába, bár ennek jelentős akadálya volt Mindszenty megoldatlan helyzete. A lépés motivációja egyértelműen gazdasági volt, a magyar rendszer kemény Amerika-ellenes retorikája nem változott, és az sem, hogy minden világpolitikai kérdésben a szovjet álláspontot képviselte. Amerikai részről megértően visonyultak Magyarországnak nehéz helyzetéhez, és elfogadták, hogy helyzetét földrajzi és történelmi adottságok határozzák meg.⁶⁵ Ugyanakkor amerikai részről úgy látták, hogy a magyar vezetés nemcsak kényszerből foglalt el a szovjethez hasonló, sőt időről időre még a Moszkvában elvártnál is keményvonalasabb álláspontot, hanem „meggyőződésből” is.⁶⁶

Ezt a vélekedést támasztja alá, hogy a kambodzsai bombázásokra hivatkozva Kádár az utolsó pillanatig nem akarta fogadni az amerikai külügyminisztert,⁶⁷ holott Nixon éppen akkor írta alá a SALT-I. egyezményt Moszkvában. Kádár kifogása a szovjet politika burkolt bírálata is tartalmazta. Egy magas beosztású magyar diplomata amerikai tárgyalópartnerének azt mondta, hogy minél több amerikai hal meg Vietnámban, annál jobb⁶⁸ – miközben a legnagyobb kedvezmény megszerzése a magyar pártvezetés fontos célja volt. Az ellentmondásról nem akartak tudomást venni. A kétoldalú viszony kibontakozását azonban a világpolitika és szovjet–amerikai kapcsolatok pillanatnyi állása határozta meg. Ezt nem titkolták az amerikaiak előtt sem. Ugyanakkor a gazdasági nyitás kényszere – a szükséges pénz és technológia megszerzése a modernizálás érdekében – egyre sürgetőbbé vált. Ez sokáig nem járt együtt az ideológiai harc háttérbe szorulásával. Bár nagy szükség volt arra, hogy mezőgazdasági és más szakemberek amerikai tapasztalatokat szerezzenek, az ideológiai felforgatás kivédésére igyekeztek a minimálisra csökkenteni a humán tudósok cseréjét, holott az amerikai fél e szám növelésétől tette függővé a rendszer számára fontos szakemberek kiutazását. A *Kulturális Kapcsolatok Intézete* megállapíthatta: „egyes tudományterületeken feltétlenül szükséges az amerikai tapasztalatszerzés [...] ezért kénytelenek vagyunk tudományos-kulturális kapcsolatainkat [...] fenntartani”.⁶⁹ Jól látni tehát az amerikai külügyi vezetés, hogy a tudományos-technikai csereprogramok révén lehet

65 Szabó Károly számjéltávirata a Külügyminisztériumnak, MOL XIX-J-1-j USA 1971. okt. 22. rejtjel táviratok 1962–1973, 52. d.; NARA RG 59 General Records of the Department of State, Box 2353. Introductory Call, Nixon–Szabó. NARA RG 59 General Records of the Department of State, Central Files 1967–69, Box 2183. The American Embassy in Budapest to the Department of State, „Policy Assessment of Hungary”, 6 August 1967.

66 Memorandum for Secowcroft, „Issues Paper for the Secretary's Briefing of the President”, 23 January 1975. FRUS 1973–1976. Vol. E-15 I. Document 12. US Department of State Office of the Historian. NARA RG 59 Department of State, P Reel Printouts 1974, Box 85D. The American Embassy Budapest to the Department of State, „Annual U. S. Policy Assessment, Hungary”, 8 August 1974.

67 MOL M-KS 288. f. 5. cs. 585. d. c. Jelentés Kádár János és Komócsin Zoltán számára, 1972. július 5. Uo. Aczél György feljegyzése Kádár Jánosnak, 1971. július 5.

68 The American Embassy in Hungary to the Department of State, 27 September 1967. i. m.

69 MOL XIX-J-1-j USA-001149/3-1968 10. d. Kulturális Kapcsolatok Intézete, Belső terv, USA é. n. [1968.]

kikényszeríteni a kulturális kapcsolatok kiszélesítését.⁷⁰ Péter János külügyminiszter, amikor a *Canard Enchaîné* című francia satirikus lapból szerzett információ alapján szóbeli támadást intézett az amerikai külpolitika ellen az ENSZ fórumán, hosszú időre visszavetette a rendszer fennmaradását szolgáló magyar–amerikai kapcsolatok kibontakozását.

A gazdasági reform kudarca a hetvenes évek közepére nyilvánvalóvá vált.⁷¹ Kádár a belpolitikai reformok árán megvásárolta a rendszer életben maradásához szükséges kölcsönöket, de ezek a kölcsönök végül aláásták a rendszert. Eleinte igyekeztek az amerikai nyitás következményeit kordában tartani, de a lassan mozgásba lendülő gépezet nehéz volt megállítani. A pártvezetés legnagyobb bosszúságára öles plakátok hirdették a *Count Basie* dzsesszzenekar fellépését, a *Triál* cég által forgalmazott trikón *US Army* felirat díszelgett.⁷² Hiába nem támogatták, egyre nagyobb számban jelentek meg amerikai szerzők könyvei. 1984-től kétszer több angolszász munkát adtak ki, mint szovjet–oroszt, és 1990-ben az utóbbiak száma csak 17,5 százaléka volt az előbbinek.⁷³ Miközben az amerikai kapcsolatépítés destabilizáló hatású volt az ezzel járó kulturális behatolás miatt, a rendszer fenntartása egyben a kapcsolatépítést is megkövetelte. Mégsem ez, hanem az eladósodás volt végzetes. A kádári gazdasági reform sikeréhez elengedhetetlen volt az amerikai kapcsolatok normalizálása, mert ezzel járt együtt a nemzetközi tőkepiacokhoz, termékekhez, technológiához való hozzáférés. Ezért próbálkoztak csak a gazdasági kapcsolatok elmélyítésével, de csak erre nem volt lehetőség. Hamarosan elérkezett az a pillanat, amikor az eladósodási spirál miatt jelentkező hitelhiány következtében a rendszer félretette fenntartásait, hogy kiegyezzen az amerikaiakkal a legnagyobb kedvezmény elvéért. Mi sem jellemzőbb a rendszer pénzügyiára, mint hogy a belügyminisztérium az anyagi előnyök miatt – például képmagló és videokamera vásárlása – javasolta Soros György ajánlatának elfogadását egy kulturális alapítvány felállítására,⁷⁴ holott az üzletember egy pillanatra sem rejtette véka alá, hogy olyan Magyarország létrehozása a célja, amelyből ő sem emigrálna. Soros magyarországi működését kénytelenek voltak elfogadni, holott tudták, hogy „magyarországi tevékenységének célja” „nyilvánvalóan nem azonos” a magyar „törekvésekkel”. Az együttműködés mégis „megértte” a hatalom szempontjából, mert „a kulturális, tudományos élet olyan területi jutottak dollártámogatáshoz, amelyek a mai körülmények között keményvalutát nem kaptak volna, illetve forinttámogatáshoz, amelyre költségvetési keretek nem elégségesek”⁷⁵

70 NARA Nixon Presidential Materials Staff, Country Files Europe, Box 667. Memorandum by Rogers to the President, „Expansion of Cultural Exchanges”, 24 December 1969.

71 *Honvédi János*: Pénzügyi és vagyoni jogi tárgyalások és egyezmények Magyarország és az Egyesült Államok között, 1945–1978. Századok 143 (2009) 43–44., 47., 55.; *Földes György*: Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986. Bp. 1995.

72 MOL M-KS 288. f. 22. cs. 4. b. e. Az MSZMP KB gazdaságpolitikai osztályának feljegyzése Szurdi István belkereskedelmi miniszternek, 1973. február 24.

73 *Bart István*: Világrodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban. Bp. 2000. 39., 100.

74 MOL XIX-J-1-j USA-142-004038/1-1983 25. d. Bogyó János rendőr vezérőrnagy, a Belügyminisztérium III/1. Csoportfőnöksége vezetőjének átirata Házi Vencel külügyminiszter-helyettesnek, 1983. július 18.

75 MOL M-KS 288. f. 36. cs. 15. b. e. A Magyar Tudományos Akadémia tájékoztatója az Agitációt és Propaganda Bizottság részére, 1986. január 9.

Magyarország megítélése

A hetvenes évek végére tehát a külgazdasági függőség elmélyítése a fennálló rendszer megmenetését szolgálta. A magyar politika akaratlanul hozzájárult tehát ahhoz a folyamathoz, amely pénzügyi csődhöz és ezen keresztül a rendszer bukásához vezetett.

A nyolcvanas évek elején a fegyverkezési verseny, az afganisztáni és a lengyel válság miatt újra hidegháborús helyzet alakult ki, de Moszkva ellenjavaslata ellenére sem fagyasztották be a nyugati kapcsolatokat. De a fejlődésnek a korona visszaadása és a legnagyobb kedvezmény elvének megadása után már objektív akadályai voltak. A magyar diplomácia a *Coordinating Committee for Multilateral Export Controls* (COCOM)-korlátozások eltörlését akarta elérni – a technológiai embargó fékezte a magyar gazdaság modernizálását –, erre azonban Magyarország szövetségesi elkötelezettsége miatt nem kerülhetett sor.

A rendelkezésre álló iratok szerint Magyarország a nyolcvanas évek második felében az Egyesült Államok regionális kedvence lett. Ez nem volt mindig így: a hatvanas évek elején Magyarország még a lista végén állt, bár 1964-ben már felfigyeltek Kádár belpolitikai reformjaira,⁷⁶ melyek ottani megítélés szerint amerikai érdeket képviseltek.⁷⁷

Magyarországot „liberálisnak tartott” belpolitikája különböztette meg a többi szocialista országtól, és emiatt került a fontosabb regionális országok közé. Ugyanakkor a különleges amerikai bánásmód legfontosabb kritériuma a külpolitikai önállóság volt. Emiatt Románia a hatvanas évek elejétől szinte a rendszerváltásig az Egyesült Államok legfontosabb partnere volt a *Varsói Szerződés* tagállamai közül. Bukarest külpolitikai szolgálatokat teljesített, és biztosította, hogy a Balkán ne kerüljön teljesen szovjet fennhatóság alá.⁷⁸ Magyarország a stratégiai és belpolitikai szempontokból sokkal fontosabb Lengyelország mögött a „külső kör” élén foglalt helyet, innen ugrott időlegesen az élre 1985 után, Románia és Lengyelország lemaradásával. A „helyezés” az amerikaiak által az „éltanulóknak” kínált kedvezmények elnyerésében és az elnöki szintű találkozók vonatkozásában mutatkozott meg. A legnagyobb kedvezmény elve esetében Magyarország nem „ugorhatta át” Romániát, de a mögötte állók sem Magyarországot.

A magyarországi események csak ritkán váltak fontossá az Egyesült Államok számára. Ilyen pillanat volt 1956 és 1989, amikor a budapesti események befolyásolták a világpolitikát. 1956 jelentősége alig túlbecsülhető. A magyar forradalom esetleges sikere Washington egyik legfontosabb világpolitikai célját, a Szovjetunió katonai visszavonulását jelentette volna. Egyébként Puhán nagykövet megállapítása szerint Magyarország az amerikai diplomácia aprópénze, és a fillérek egy része is fabatka.⁷⁹ A Kádár-rendszer alapvetően kedvezőre fordult megítélését az amerikai sajtóban Glant Tibor dokumentálta.⁸⁰ A *The New York Times* által közöl

76 Memorandum from the President's Special Assistant for National Security (Bundy) to President Johnson, 14 April 1964. FRUS 1964–1968. XVII. 301

77 NARA RG 59 General Records of the Department of State, Executive Secretariat, Briefing Books 1958–1976, Lot File 72D317, Box 131. PARA Review, Eastern Europe, 31 March 1972.

78 NARA General Records of the Department of State Executive Secretariat, Briefing Books 1958–1976, Lot File 72D317, Box 131. PARA Review Albania, Bulgaria, Romania, 28 April 1972.

79 NARA RG 59 General Records of the Department of State, Subject Numeric File 1970–1973, Box 2352. The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, „US–Hungarian Relations in Light of Hungarian Party Congress”, 11 December 1970.

80 Glant Tibor: Média. In: *Új: Emlékezzünk Magyarországra 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékeztéről*. Bp. 2008. 29–87. L. még: *Magyarics Tamás: Amerika Magyarország-képe, 1956–1989*. Limes 21 (2008) 2. sz. 115–128.

clemzések megfeleltek annak a képnek, amelyet az amerikai külügyminisztérium konstruált a kádári Magyarországról az amerikai felső vezetés számára. Mindez nem jelenti azt, hogy ne látták volna a magyar fejlődés súlyos visszaállását. Egy amerikai, aki a hatvanas évek elején járt Magyarországon, hiányolta az életkedvet, amit a magyarokban még előző útja során, a harmincas években tapasztalt.⁸¹ A polgári életforma nyomai, a viszonylagos gazdasági sikerek, a politikai konszolidáció, a tömb többi országhoz viszonyított kulturális pezsgés mellett széles társadalmi rétegek lemaradását, a fiatalság apátiáját érzékelték. A magyar politikai vezetés megítélése viszont egyértelműen pozitívrá fordult. Nem véletlenül, hiszen az amerikaiak főként a nyitás politikáját végrehajtó szereplőkkel találkoztak.

A magyar társadalom nagyobb részéről úgy tartották, hogy az kedvezően viszonyul az Egyesült Államokhoz. Pell amerikai követ 1942-es búcsúztatása, amikor a kormányzó virágot vitt a követ feleségének, mélyebb nyomot hagyott, mint Bárdossy hadüzenete. Az Egyesült Államok külügyminisztériumában ezt a gesztust az amerikaiak iránti őszinte szimpátiának és a Tengely iránti ellenszenvnek tulajdonították.⁸² Utóbbi a német nyomással magyarázták, a kormányzó gesztusát pedig a magyarok valódi érzelmének tekintették. 1944-ben a hadsereg megrendelésére elemzés készült a magyarok szimpátiájáról, mely szerint csak jól körülhatárolható társadalmi rétegek szimpatizálnak a németekkel, a lakosság nagyobb része viszont az angolszászokkal rokonszenvez.⁸³ Mindig megkülönböztették a népet és kormányát. Amerika népszerűségéről vagy szimpátiavesztéséről felmérések híján megfigyelésekből következtek. Általában úgy tartották, hogy az Amerika ellen irányuló erőteljes kormányzati propaganda nem éri el a kívánt hatást. Csak egyetlen példa a „felmérés” módszerére: Ravndal követ 1953-ban a lehető legdrágább gépkocsit kérte a maga számára, mert úgy vette észre, hogy a járókelőket már a meglevő is lenyűgözi, és amikor a városban jár, az őt körbevevő tömeg miatt lelassul a forgalom.⁸⁴ Rákosi kínos magyarázkodásra kényszerült, amikor Kiszelyov szovjet nagykövet számon kérte rajta az amerikai filmek magyarországi népszerűségét. 1953-ban az emberek megrohantak egy vidéki raktárt, mert azt hitték, amerikai gyártmányú ruhát tárolnak ott.⁸⁵ A magyar iratanyag visszaigazolni látszik, hogy az Egyesült Államok még az 1956-os csatlósítás után sem veszítette el népszerűségét. 1965-ben a pártvezetés kénytelen volt engedélyezni, hogy a magyar rádió könnyűzenei műsort sugározzon a SZER népszerű műsorának ellensúlyozására.⁸⁶ Az Egyesült Államokról alkotott kép az 1970-es években – 1956 tapasztalata ellenére – összességében kedvező volt: „a lakosság többsége naiv módon foglalkozott Amerikával és [...] idealizálta az amerikai életformát”.⁸⁷

81 Magyarországról az amerikai utazók által kialakított képet l. NARA General Records of the Department of State, Decimal File, Internal Affairs of Hungary 1960–1963, Microfilm, roll 5.

82 NARA Record Group (RG) 226 OSS, Entry 170, Box 593.

83 NARA RG 226 OSS, Entry 190, Box 593, OSS Interagency Memorandum, Alan H. Rado to Reginald Foster, Regarding Memorandum on Hungary by William Donovan, March 1944; „Information on Hungary”, Comments by Ensign Putez on R&A and SI Memorandum, 24 March 1944.

84 NARA RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/10–654. The US Legation in Budapest to the State Department, 6 October 1954.

85 MOL M-KS 276. f. 65. cs. 283. 6. c. Kiss Károly jelentése Rákosi Mátyásnak, 1955. április 5.

86 MOL M-KS 288. f. 5. cs. 393. 6. c. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata, 1965. április 26.

87 MOL M-KS 288. f. 5. cs. 34. 6. c. Feljegyzés a Magyarországra irányuló amerikai propagandáról, 1972.

Az USA a magyar külpolitikában

Az 1945 és 1948 közötti korszakban az alapvető nemzeti érdekek tekintetében teljesen kiszolgáltatott magyar külpolitika még meghozhatta azt a döntést, hogy a miniszterelnök elutazzik Washingtonba. (Igaz, a szovjet követ figyelmeztette, hogy ennek során vegye figyelembe a külpolitikai realitásokat.⁸⁸) Rákosi ezt már nem tehetné volna meg. Nyugati viszonylatban még a legapróbb lépéshez is, mint például a budapesti amerikai könyvtár bezárása, előzetes szovjet hozzájárulás volt szükséges. Ez nem meglepő, hiszen Magyarország nem volt szuverén állam: a magyar bel- és külpolitikai döntések Moszkva kompetenciájába tartoztak. Így aztán külpolitikai döntéshozatalról sem beszélhetünk. A Külügyminisztérium önálló funkcióját 1955-ben kezdte visszanyerni, amerikai viszonylatban már kereskedelempolitikai kérdésekről tárgyalhat. A téma nem meglepő, hiszen Moszkvát is aggasztotta az ország súlyos eladósodása és növekvő pénzügyi függősége a Nyugattól. 1956 után a Külügyminisztérium a *Magyar Szocialista Munkáspárt* (MSZMP) Központi Bizottságának külügyi osztályán keresztül érkező pártutasításokat hajtotta végre. A hatvanas-hetvenes évek jellemzője, hogy a Külügyminisztérium egyre fokozottabb szabadságot kapott a hivatalosan meghirdetett irányvonal végrehajtására, a párt „régí harcosait” fokozatosan szakemberekre cserélték, újra követelmény lett a nyelvtudás. A fontos döntések azonban a pártvezetés fórumán születtek. Eleinte a szovjetekkel történő előzetes konzultáció volt szükséges minden jelentősebb lépés megtételéhez, bár feltűnő, hogy amerikai viszonylatban nem mindig „fogadták meg” a szovjet tanácsot, ha az a kapcsolatok javítására irányult. Kikérték a szovjet véleményt például a magyarkérdés és az amnesztia összekapcsolásáról, 1972-ben pedig az amerikai külügyminiszter budapesti látogatásáról. A hetvenes évek végétől viszont, legalábbis az eddig kutathatóvá vált iratok szerint, Moszkva többször csak utólag tájékoztatták egyes döntésekről. Egyértelmű, hogy a legfontosabb külpolitikai kérdésekben a pártvezető, Kádár János mondta ki a végső szót. Csak az illusztráció kedvéért: nem engedte, hogy Münnich javaslatára megszakítsák a diplomáciai kapcsolatokat az Egyesült Államokkal, fölülbírálta a javaslatot, hogy a *Budapesti Nemzetközi Vásáron* elítéljék az Egyesült Államok vietnami politikáját, hogy a távol-keleti konfliktus miatt Kodály Zoltán ne fogadhassa el amerikai meghívását.⁸⁹ 1969-ben az első titkár döntött arról, hogy ne jöjjenek Magyarországra az amerikai úrutasok. Kádár kivételével a magyar vezetés egyetlen tagjáról sem derül ki, hogy kül- vagy biztonságpolitikai kérdések foglalkoztatták volna. A Politikai Bizottság vitáiból kiderül, hogy a párt felső vezetése a nemzetközi politikát a marxista-leninista ideológia szempontjából nézte, két világrendszer küzdelmeként. Kádár néhány jól körülhatárolható tételben gondolkodott. Az osztályharcot a nemzetközi szinten is érvényesnek tekintette, bár nem számított a „szocializmus” győzelmére a nyugati államokban, célul a fennálló helyzet elismerését várta: „Meg kell mondanom, nincsenek illúzióink abban a tekintetben, hogy az Egyesült Államok szocialista vagy kommunista állam lesz. Mi, magyar kommunisták realisták vagyunk.”⁹⁰ Ezért

88 Idézi: *Vida István*: Iratok a Nagy Ferenc vezette magyar kormányküldöttség 1946. évi amerikai látogatásának történetéhez. Levéltári Közlemények 48–49 (1978) 253.

89 MOL M-KS 288. f. 5. cs. 37. ó. c. Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1965. szeptember 14-én megtartott üléséről.

90 Instruction from the Department of State to the Legation in Hungary, 21 October 1960. FRUS 1958–1960. X. 126–130. Mikojaan megjegyzését l. *Anatoly Dobrynin*: In Confidence – Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents (1962–1986). New York 1995. 92.

a *Varsói Szerződés* kohéziója, a Szovjetunió támogatása minden más megfontolást felülírt. Világos volt számára, hogy egy katonai konfliktus a nyugati hatalmakkal nukleáris összecsapásba torkolna, ami a magyarság pusztulásával járna.⁹¹ A párt vezető testületének néhány tagja szinte egy világhatalom képviselőjének tekintette magát, Kádár azonban tisztában volt Magyarország világpolitikai súlytalanságával. Ezekből a tételekből következett, hogy a kínai-szovjet vitában az utóbbi mellé állt, támogatta az enyhülést és a leszerelést, nem tűrte, hogy Magyarország nézeteltérései a szomszédos országokkal aláaknázzák a tömb belső egységét. Az Egyesült Államokat (a Német Szövetségi Köztársasággal együtt) az imperializmus vezető hatalmaként a fő ellenségnek tekintette, de a jelek szerint idővel a „békés egymás mellett élés” pragmatizmusa felülírta ideológiai eredetű fenntartásait.

A rendszerváltás

Az amerikai memoíróirodalom⁹² szerint a Bush-adminisztráció Kelet-Európát helyezte előtérbe. Nyilvános retorikájával szemben Washington óvatosan reagált az 1989-es változásokra. Varsóban maradásra kérték Jaruzelski tábornokot. Magyar viszonylatban hangsúlyozták, hogy nem kívánnak problémát okozni a magyar-szovjet kapcsolatok terén.⁹³ A kilátásba helyezett 25 millió dolláros segély arra utalt, hogy Amerikát érdeklí a térség, de nem kívánja átvenni a Szovjetunió helyét. Washington nem számolt a *Varsói Szerződés* felbomlásával, kizárták egy új Marshall-segély lehetőségét. Málta nem volt „anti-Jalta”; Bush és Gorbacsov nem egyezett meg a kontinens egyesítéséről. Bush kérte ugyan Gorbacsovot, hogy engedje érvényesülni a szabad választásokon megnyilvánuló népakaratot, de biztosította, hogy a térséget továbbra is a szovjet érdeksféra részeként kezeli. Gorbacsov kifejtette, hogy az átalakulásnak a fennálló hatalmi kereteken belül kell megtörténnie.⁹⁴

Az amerikai elnök nem akarta „gátlástalanul” támogatni a kelet-európai folyamatokat, és szövetségeseivel, illetve a Szovjetunióval összhangban a változásokat a stabilitás kritériumának akarta alávetni. Bár Robert Hutchings szerint a washingtoni kormányzat merész elképzeléseit óvatos taktika leplezte, a levéltári források inkább arra utalnak, hogy a kitűzött cél sem volt merész: Bush és tanácsadói elfogadták a fennálló hatalmi egyensúlyt és jónak látták volna, ha az MSZMP részt vesz az újonnan választott kormányban. Ehhez hozzájárult, hogy az ellenzék kedvezőtlen benyomást gyakorolt rájuk. Fontosnak tartották a gazdaság piaci átalakítását, de nem foglaltak állást a kontinens gazdasági egyesítéséről. Magyarország semlegességét 1989-ben még nem tartották elképzelhetőnek.

Mi motiválta a Bush-adminisztráció óvatosságát? Egyrészt, Bush nem hitt a wilsoni idealizmusban: az ifjabb Bushtól eltérően keményfejú realista volt, aki nem gondolta, hogy a világ

91 Kádár Harriman amerikai diplomatának beszélt erről 1978-as budapesti tárgyalásuk során. Philip M. Kaiser feljegyzése Kádár János és Averell Harriman megbeszéléséről, 1978. július 18., i. m.

92 L. erről: Robert Hutchings: *American Diplomacy at the End of the Cold War: An Insider's Account of US Policy in Europe, 1989–1992*. Washington, D. C.–Baltimore 1997; George Bush – Brent Scowcroft: *A World Transformed*. New York 1998.

93 MOL M-KS 288. f. 11. cs. 4460. 6. c. Feljegyzés George Bush amerikai elnök látogatásáról.

94 Anatolij Csernyajev feljegyzése a málta csúcstalálkozóról: National Security Archives, End of the Cold War Project. Magyarul közli: Sub Clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltozás történetéhez. Szerk. Gecseényi Lajos–Máté Gábor. Bp. 2009. 755–758.

demokratizálása nagyobb biztonsághoz vezet.⁹⁵ Ez nem jelentette, hogy ő vagy legközelebbi munkatársai, mint Scowcroft nemzetbiztonsági tanácsadó vagy Baker külügyminiszter, nem rokonszenveztek volna a kelet-európai demokratikus mozgalmakkal. Világos volt számukra, hogy mélyreható változások nélkül összeomolhat a térség, annak Európa stabilitását érintő minden következményével együtt. Ugyanakkor kockázatokkal is járt, ha az események túlmennek a szovjet tűréshatáron, és a Bush-adminisztráció számára egyáltalán nem volt világos, hogy nem térnek-e vissza a szovjet külpolitika régi reflexei.⁹⁶ Kísértett 1956 és 1968 emléke. Bush számára világos volt, hogy az 1956-os szovjet beavatkozásért az Egyesült Államok gátlástalan retorikáját is felelősség terhelte.

A másik – és talán legfontosabb – szempont Gorbacsov helyzete volt. Bár nem bíztak meg benne úgy, mint Reagan elnökségének utolsó néhány évében, csak az ő személyében láttak garanciát az amerikai–szovjet megbékélésre. Attól féltek, hogy a kelet-európai változások miatt konzervatív ellenzéké eltávolítja Gorbacsovot, ami a szembenállás politikájának visszatéréséhez vezet.⁹⁷ Olyan vélemény is elhangzott, hogy a szovjet ellenőrzés megszűnése miatt újjáledhetnek az elfeledettnek hitt nemzeti, etnikai ellentétek.⁹⁸ Washington számára egyébként nem Kelet-Európa volt a kulcskérdés, hanem a német egyesítés. Párizs és London igyekezett hátráltatni a németkérdés napirendre tűzését, Bush éppen ezt akarta elérni. Az 1989–1990-es hatalmi helyzet gyökeresen eltért 1945-től. Bár Gorbacsov eredetileg a „szocializmus” és a *Varsói Szerződés* keretén belül akart maradni, nem tudta és nem is akarta megakadályozni a szovjet zóna átalakulását. A kelet-európai országok éltek a hatalmi vákuum adta lehetőséggel, és a világpolitika formálóiként előkészítették a *Varsói Szerződés* felbontását és a Jaltával fémjelzett hatalmi rend felszámolását.

95 L. erről: James M. Goldgeier – Michael McFaul: *Power and Purpose. U.S. Policy Toward Russia After the Cold War*. Washington D. C. 2003.

96 National Security Archives Washington, D. C. End of the Cold War Box 3. The American Ambassador in Moscow to the Secretary of State, 6 October 1989.

97 Brent Scowcroft nemzetbiztonsági tanácsadó közlése a szerzőnek, 2008. június.

98 MOL XI-X-1-I USA-1989-001335/89 9. d. Eagleburger beszédét a washingtoni nagykövetség terjesztette fel a Külügyminisztériumnak 1989. szeptember 14-én.

SOME THOUGHTS ON THE QUESTION OF
WHY MONARCHIES FALL

Monarchies range from toy kingdoms to vast empires and from princes wielding absolute power to princes having no power at all. How, then, to generalize about them? Even if we restrict ourselves to European history of the last two hundred years, what a variety of circumstances we encounter! During this period, monarchies have numbered in the hundreds; those that collapsed – and the vast majority of them did – disappeared in multiple ways.

Considering the large number of monarchies and their spectacular ends in modern times, it is astonishing how little we know *why* monarchies fall. There exist some theoretical works on the subject, such as those by Michael W. Doyle, Alexander Motyl, S.N. Eisenstadt, Immanuel Geiss, Immanuel Wallerstein, and others; yet, as is often true in history, most of the theories established by such thoughtful scholars as these can be challenged by citing examples proving the opposite.¹ It is somewhat less difficult to show *how* monarchies fell, for there is at least documentation, and all is not a matter of speculation.

We should perhaps begin our probe with the great monarchical catastrophe of the late eighteenth century: the partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth. For the first time in modern history, a great state complex, a veritable empire, was wiped off the map by other monarchies, thus playing havoc with the principle of monarchical brotherhood and dynastic legitimacy. Many contemporaries perceived the dissolution of Poland as even more of a revolutionary event than the Great French Revolution, which had led to the execution of a king but not to the dissolution of a state.

In reality, the abolition of Poland, rather than weakening, enhanced the monarchical authority. In the eighteenth century, the kings of Poland sat on the throne by the will of the Russian Tsar and some high Polish nobles; they were therefore nearly powerless. The Polish royal army was smaller than that of a minor German state. It is, therefore, not completely wrong to suggest that the Polish kingdom committed suicide rather than being murdered by its neighbors. Rulers could now point to the weakness of the Polish kings to justify the strengthening of their army and bureaucracy. By concentrating on the demise of Poland alone, we might well conclude that

1 Michael W. Doyle, *Empires*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1986; Alexander Motyl, "From Imperial Decay to Imperial Collapse: The Fall of the Soviet Empire in Comparative Perspective", in: Richard L. Rudolph and David F. Good, editors, *Nationalism and Empire: The Habsburg Monarchy and the Soviet Union*, New York: St Martin's Press, 1992, pp. 15–43, and, by the same author, "Thinking About Empire", in: Karen Barkey and Mark von Hagen, editors, *After Empire: Multicultural Societies and Nation-Building*, Boulder, Colorado: Westview Press, 1997, pp. 19–29; S. N. Eisenstadt, *The Political System of Empires*, New York: Free Press, 1963; Immanuel Geiss, "Great Powers and Empires: Historical Mechanisms of Their Making and Breaking", in: Geir Lundstad, editor, *The Fall of the Great Powers: Peace, Stability, and Legitimacy*, Oxford: Oxford University Press, UK, 1994, pp. 23–43. Also, Eric Hobsbawm and Terence Ranger, editors, *The Invention of Tradition*, New York: Cambridge University Press, 1992.

monarchies come to an end when the ruler allows himself to be reduced to a puppet. Certainly, the dissolution of Poland seemed to prove the superiority of autocratic, centralized monarchies.

Many other monarchies fell in the modern period. The Holy Roman Empire and hundreds of independent German principalities, both ecclesiastic and lay, were abolished during the French Revolution and Napoleonic era. Some had been veritable theocracies; in others, the ruler wielded absolute or near-absolute power in his often miniature territory. On the other hand, the Holy Roman Empire had been more of a dead hull than a living organism. Yet both the empire and the minor principalities and free cities were suppressed by the will of a foreign power and of a host of covetous German princelings.

The Holy Roman Empire was replaced by an even weaker confederacy of independent German states which now numbered only thirty-eight. This did not make them any less quarrelsome. Between 1866 and 1871, the Prussian monarchy, acting in a most illegitimate and revolutionary way, annexed some of the German states while reducing the others to nominal existence. After 1871, only two of the many German dynasties, the Prussian and the Austrian, were still in power; the rest of the German rulers enjoyed a merely decorative authority until all, including the houses of Hohenzollern and Habsburg, were cast aside in the revolutions of 1918–1919. Thus, neither absolute power nor the lack of power prevented the dethroning of the German princely dynasties.

Somewhat similarly, between 1859 and 1871, foreign intervention and domestic revolution wiped out a number of kingdoms in Italy, including the Papal State. They were replaced by a single monarchy: that of the House of Savoy, whose head held somewhat less power in his new, larger kingdom than the Hohenzollern emperor held in his much-enlarged realm. Savoy succeeded, even though neither preceding history nor the abilities of the Savoy princes justified their triumph. The key to the success of the House of Savoy lay in its being perceived as a national dynasty; in reality, it was at least as much French as it was Italian. Arguably, the politicians who created Italy simply happened to choose this specific family to play the role of kings.

The House of Savoy came to an inglorious end. King Emmanuel III willingly granted dictatorial powers to Mussolini in 1922, and although he managed, finally, to take measures against the Duce in 1943 and to help extricate Italy from the war, it no longer made any difference for the fortunes of his House. The Italian monarchy was voted out of existence in 1946.

The long nineteenth century, as the period from the French Revolution to World War is called, saw not only the demise of many old kingdoms and principalities but also the creation of a number of new monarchies. All the new nation-states – Greece, Albania, Bulgaria, Serbia, Romania, Belgium, and Norway – elevated either one of their own notables or a foreigner, usually a German prince, to the throne. Interestingly, while Romania and Greece, too, experimented with princes chosen from among their own ranks, only Serbia was able to keep natives on the throne. There, however, two families competed violently for the throne resulting in much bloodshed and instability.

Did the newly created monarchies contribute to the glory of monarchical tradition? Not much, I would argue, because all had to accept constitutional restrictions on their power and were meant mainly to add a veneer of respectability to states that were, in reality, the creations of revolutionary nationalist politicians. Whether Greece, for instance, had a king, a dictator, or a president, was largely a question of local politics and of great power intrigues; it barely affected European thinking with regard to the forms of government and legitimacy.

Of the new European states only Belgium and Norway are still monarchies today, if the term can properly be applied to a state where the king's function is ceremonial. The demise of the East European monarchies occurred after World War II, when the Communist rulers of Romania, Bulgaria, Yugoslavia, and Albania decided that their kings had outlived their usefulness. It is worth noting, however, that Romania managed to be a Communist dictatorship for some time under its king; only on the last day of 1947 was young Michael sent into exile.

Hungary's last king fled abroad at the end of World War I; the country nonetheless remained a kingdom for another twenty-eight years. In fact, it is difficult to say when the Hungarian monarchy came to an end. Was it in November 1918, when Habsburg King Charles withdrew from the conduct of state affairs without, however, resigning? Was it in 1921 when the Hungarian National Assembly, angered by the repeated attempts of the king to reclaim his throne, enacted the dethronement of the House of Austria? Was it in October 1944 when German SS men arrested Miklós Horthy, the Regent of the Hungarian Kingdom and forced him into exile? Or, was it in January 1946 when the monarchy was formally abolished and a republican constitution adopted?

The conclusion would appear to be inescapable. If we try to consider the European monarchies in modern times in their entirety and attempt to generalize about the causes and circumstances of their eventual fall, then we'll end up with a number of different models and theories. Although one should not neglect the return of the Spanish royal house to the throne in 1977 and, four years later, King Juan Carlos' successful opposition to a right-wing attempt at a coup d'état, the average European monarchy in modern times has been politically too insignificant to deserve much theorizing.

How much more important were the four great empires – Germany, Russia, the Ottoman Empire, and Austria-Hungary – whose fall, at the end of World War I, revolutionized European history! Yet, even with regard to these empires, we must be careful to distinguish between two categories: those that disappeared after World War I, leaving no trace of either ruling house or of the state that they had governed, and those empires that simply changed their form of government. Clearly, the Ottoman Empire and the Habsburg Monarchy belong to the first, and Germany as well as Russia to the second category.

What made Germany, Russia, the Ottoman state and Austria-Hungary true empires? Certainly not the mere fact that they called themselves by that name for, if that were the criterion, we would also have to treat Bulgaria as an empire. The ruler of this small country assumed the title of tsar in 1908, referring to his realm as an empire. Hungary, which was part of the Habsburg monarchy until 1918, also officially called itself an empire, basically because it comprised two separate kingdoms: Hungary and the Triune Kingdom of Croatia-Slavonia, and Dalmatia. Yet the Hungarians violently objected to Austria-Hungary being referred to as an empire. Indeed, the name Austro-Hungarian Empire, although used incessantly in history books, is a misnomer; within Austria-Hungary, Austria alone was an empire; Hungary was a kingdom.

Unlike a modern national kingdom, an empire embraces a large number of people of the most varied racial, ethnic, and religious backgrounds. A true emperor does not belong to any

one group; he stands above them all by claiming divine legitimacy; he embodies in his person the universal aspirations of humanity. Even the German empire, inhabited mainly by German-speakers, saw itself as rightful heir to the Holy Roman Empire.

The trouble was that by the twentieth century the German and Russian empires had long abandoned their universal aspirations and had embraced the principle of nationality. The fall of the Hohenzollern and Romanov dynasties was due not to their having been insufficiently national, but that Russia and Germany had lost the war. For this, the imperial houses were made to shoulder the blame not only by the revolutionary forces but, even more, by the social, political, and military elites, which sacrificed the dynasty in an attempt to safeguard their own position in a new society. What counts is that the two empires survived as great powers. In Russia, the pan-Slav, Great Russian ideology of the old regime was successfully replaced by the even more dynamic universal ideology and extreme nationalist practices of the Soviet Bolshevik regime. In Germany, the nationalism of the Second Reich was succeeded, after a democratic interlude, by the ultra-nationalism of Hitler's Third Reich.

Unlike the German and the Russian states, the Habsburg and the Ottoman empires disappeared from the face of the earth. As with the Hohenzollerns and the Romanovs, the impetus for the overthrow of the Habsburg and Ottoman monarchies was provided by a lost war. Would the two great monarchies have been able to continue otherwise? This is hard to say. Certainly, both Austria-Hungary and the Ottoman Empire were deeply troubled well before the events of World War I.

The Young Turks, who came to power in 1908 with a revolutionary program, were unable to modernize the state or to put an end to the discontent of Christian Slavs, Muslim and Christian Arabs, Kurds, and Armenians. Young Turkish ideology proved to be an inadequate substitute for Ottoman cosmopolitanism which, among other things, respected the religious peculiarities of Christians and Jews. Yet Ottoman rule appealed to the Sultan's subjects only so long as the Empire operated with a centralized and efficient bureaucracy and was able to expand militarily. On that basis, the Ottoman Empire had managed to remain popular among its subjects well into the seventeenth century. What came afterwards was a long decline, interrupted by valiant efforts at reform. For many reasons, but chiefly because of British, French, and Russian imperialist aims, those reforms failed. By 1908, the Empire had become a shadow of its former self, and in 1918 it was dissolved. Soon thereafter, the Sultan himself was dismissed and the decrepit empire was replaced by a dynamic, modernizing Turkish national state.

Yet, before we dismiss the Ottoman state as a failure in modern times, we ought to remember that it had withstood four years of the Great War. Its soldiers showed astonishing loyalty and outfight, among others, the Russians in the Caucasus and the British at Gallipoli. Perhaps the only thing we can say with certainty is that the Ottoman Empire lost the war, as did the rest of the Central Powers, and that its continuation was prevented by the unrelenting hostility of the Entente powers.

What remains to be discussed is the Habsburg Monarchy. It is a historical truism that the Habsburgs were the quintessential monarchs. They persisted in treating their many lands as family domains, and their rule was at first blissfully, and later tragically, unconnected with

nationhood. Because they ruled over almost as many ethnic groups as they had titles, they could never become national kings.

In the Habsburg monarchy, the dynasty derived its strength and prestige from its subjects, and the latter derived their strength and prestige largely from the dynasty. One was quite unthinkable without the other. As A. J. P. Taylor has put it with only a slight degree of exaggeration:

*In other countries dynasties are episodes in the history of the people; in the Habsburg Empire peoples are a complication in the history of the dynasty.....No family has endured so long or left so deep a mark upon Europe: the Habsburgs were the greatest dynasty of modern history, and the history of central Europe revolves round them, not they round it.*²

The relatively undistinguished origin of the Habsburgs, the multiplicity of their titles, the tenuousness of their possessions, and the bewildering ethnic and confessional variety of their subjects decisively influenced the family's concept of monarchical rule. More than any other dynasty, the Habsburgs cultivated a long tradition of relatively strict mores and family discipline (hardly any royal bastards there), which prevented the patrimony from being lastingly divided up among brothers and other heirs.

The Habsburgs were eminently cosmopolitan. Truc, Francis Joseph insisted to the end that he was a "German prince," but he interpreted this in the old, feudal sense of the term, meaning that his was the foremost family in the Holy Roman Empire of the German Nation. Before the nineteenth century, the language of communication at the Court was alternately and often simultaneously Spanish, French, Italian, and German; at all times members of the family were expected to be familiar with a number of the languages spoken by their subjects. It was the tragedy of Francis Ferdinand that, unlike the rest of the family, he had no talent for languages and, as a result, felt alienated from those who spoke any language other than German in his presence.

The Habsburgs, or rather their principal advisers, were skillful in devising such cosmopolitan family missions as the defense of Christianity against Ottoman imperialism or the defense of Catholic orthodoxy against Protestant heresy. At the end of the eighteenth century, when the defense of Christianity or of Catholic orthodoxy had ceased to have any meaning, Joseph II and Leopold II created a new mission for themselves: service to their peoples as enlightened monarchs. The uncommon bureaucratic diligence of these two enlightened despots established a tradition observed even by their less talented successors. Finally, in the nineteenth century, the Habsburg state was recognized as an important buffer between German and Russian imperialism and as a factor of peace among the quarreling nationalities of East Central Europe.

The history of the Habsburgs was closely intertwined with that of the social and economic elite, largely of their own creation. These landowning aristocrats of German, Flemish, Walloon, Italian, Spanish, French, Irish, Scandinavian, Polish, Czech, Hungarian, Greek, and Albanian descent were as cosmopolitan as the dynasty itself and provided the monarchy with its generals and chief administrators.

2 A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy, 1809-1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, New York: Harper and Row, 1965, p. 10.

In his work, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, the Hungarian-American sociologist Oscar Jászi has added a number of newer "centripetal" groups and institutions to such traditional props of the monarchy as the aristocracy, the high clergy, and the army. These were, according to Jászi, capitalism, the Jews, and Social Democracy. All had a vested interest in maintaining the integrity of Austria-Hungary: the capitalists because the monarchy constituted such a large trading and investment zone; the Jews because the Habsburg state was so amenable to their integration, and the Social Democrats because they perceived the monarchy to be a fertile ground for the development of an internationalist working-class movement.³

Only at the end of the nineteenth century did the traditional elites begin to desert the dynasty by embracing the new nationalist ideology. This is easy to demonstrate by pointing to the declining number of aristocrats and sons of the old imperial bureaucracy in the military schools, the army, and the administrative apparatus.⁴ Nor could these people be replaced by the new elites mentioned by Jászi, if for no other reason than because the Habsburgs were unwilling and probably unable to build a new state based on such democratic props. The end of the alliance between the Habsburgs and the traditional social and economic elites heralded the demise of the monarchy.

One of the signs of the coming crisis of a state is the pessimism and growing disloyalty of its ruling elite. Note the discontent of the French aristocracy before the Great French Revolution, or the alienation of the Russian aristocracy before 1917! When it comes to the Habsburg Monarchy, it is no more difficult to find evidence of the growing pessimism and anxiety of both aristocrats and members of the ruling dynasty: it was as if doom saying had become the family's stock in trade.

In 1806, Archduke Charles, the general who would defeat Napoleon at Aspern three years later, wrote to his brother, Emperor Francis:

I owe it to Your Majesty, to our House, to the monarchy, and to my conscience, to step forward now when we find ourselves on the edge of the precipice, and to cry to the ear of Your Majesty...: Sire, we are lost, if we continue on this road.... Austria finds itself in a terrifying crisis.⁵

Or Crown Prince Rudolf, who addressed an open letter under an assumed name to his father Francis Joseph in 1888:

I am an Austrian just like you, Sire, but my heart is full of mourning and bitterness, my hands are clenched, and I gnash my teeth in powerless rage... Resolve, Sire, to turn away from the road that leads to the abyss and realize the proud motto of your ancestors: Austria erit in orbe ultima.⁶

³ Oscar Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, Chicago: Chicago University Press, 1929.

⁴ The great Bohemian families, such as the Schwarzenbergs, the Windischgrätzs, the Thuns, the Sternbergs, and the Kinskys, seemed especially eager to distribute ethnic roles among the family members. As a result, many were able to keep their estates in the interwar Czechoslovak Republic and again in the World War II German Protectorate. In the 1990s, Prince Karl Schwarzenberg acted as Czech President Havel's personal adviser and many of the Schwarzenberg possessions have been restored to this Austrian/German/Czech family. Meanwhile, Sudeten German expellees cannot count on any compensation from the Czech state. On all this, see Eagle Glassheim: *Noble Nationalists: the Transformation of the Bohemian Aristocracy*, Harvard University Press, 2005.

⁵ Cited in Otto Frass, ed., *Quellenbuch zur österreichischen Geschichte*, 3 vols. Vienna: Birken-Verlag, 1956–1962, vol. III, pp. 56–57.

⁶ Cited in Brigitte Hamann, *Rudolf: Kronprinz und Rebell*, Vienna: Amalthea Verlag, 1978, p. 335. My translation.

As if to crown these trends, Francis Joseph is said to have asserted after declaring war on Serbia on July 28, 1914: "If we must perish, we should do so with honor."

No doubt, similar warnings are not wanting in the history of all dynasties and states, but it is clear that they were particularly characteristic of the Habsburg monarchy. What explains this phenomenon?

There was, to be sure, the notorious Austrian penchant for a somewhat nonchalant despair, best expressed in the quip dating from the First World War: "In Germany the situation is serious but not hopeless, in Austria the situation is hopeless but not serious." Yet there were other, weightier reasons for pessimism. There was the dynasty's inability, since the eighteenth century, to keep pace with other European great powers, and since early in the nineteenth century, its difficulties in coping with the forces of nationalism. It was small consolation to know that the monarchy's many peoples were living in relative peace and security; that since the 1850s the monarchy had experienced unprecedented economic development and cultural flourishing, and that confessional and ethnic discrimination were not tolerated.

In the eternal conflict between the center and the periphery, the Habsburgs were never the winners but, at least, until the second half of the nineteenth century they were able to maintain a balance between centralizing and particularistic interests. In 1867, however, they surrendered one-half of their possessions to the Hungarians. Although the Hungarians professed undying loyalty to their king, this loyalty was definitely not to the emperor; the singing of the "Gott erhalte," the imperial anthem, counted as treason in Hungary; one was expected, instead, to sing the Hungarian national anthem in honor of the king. The day may not have been far away when the Hungarian half would have achieved the division of the Common Habsburg Army, the mainstay of the dual state, into a Hungarian and an Austrian part. This would have made the dynasty itself irrelevant in Budapest. After all, as constitutional king, Francis Joseph wielded only limited power in that country.

By the first decade of the twentieth century, Hungary negotiated its own commercial treaties abroad; Hungarian Olympic athletes marched behind the Hungarian and not behind the Habsburg flag; and the Hungarians sent their own delegation to the Second International and to the International Labor Organization in Switzerland.

Keen on following suit, Czech athletes also marched behind their own flag and behind the sign, "Bohemia", at the 1908 London Olympics. Bohemia also sent her own beauty queen to the first Miss Universe contest. More importantly, some Czech units mutinied against their orders well before the outbreak of the Great War. At roll calls, recruits from Prague insisted on shouting "zde" instead of the obligatory "hier." Never mind that recruits to the Common Army had to learn only eighty expressions in German; the rest of the communication with them had to be carried on in their own language, even if three or four languages were spoken in the regiment.⁷

In Bohemia, especially, during the growing conflict between Czechs and Germans, the third power, namely the imperial administration, was becoming less and less influential. True, the Bohemian Germans included the emperor in their nationalist agenda, professing eternal loyalty to their "German Prince," as had the Hungarians back in 1848 when they fought the

7 On the army language question, see István Deák, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*, New York: Oxford University Press, 1990, pp. 99–108 et passim.

Austrians in the name of their "Hungarian King." But for the Czechs in Bohemia, the emperor figured less and less often in their nationalist discourse.⁸

Alexander Motyl writes that the relationship between the imperial center and the peripheral territories is always one of power. The object of the relationship is the extraction of adequate resources to maintain the military capacity necessary to support the expansionist ambitions of the emperor and his advisers. Imperial decay inevitably sets in, Motyl writes, when the emperor, in order to preserve the integrity of his state and the longevity of his empire, accords some or all of the peripheral territories a greater degree of autonomy vis-à-vis the center.⁹

I see no reason to disagree with Motyl's statement. Clearly, in order to prolong their rule, the Habsburgs inadvertently sponsored a degree of pluralism and diversity that ultimately threatened their existence. Still, when all is said and done, it remains a fact that, like the Ottoman Empire, the "ramshackle" Habsburg monarchy also survived four and a half years of war. Over eight million Austro-Hungarians, seventeen percent of the total population, served in the armed forces, and well over a million of them died in that service. Even conceding that most soldiers had no choice, it is remarkable how many were willing to do their duty. The armies of the Monarchy collapsed only when its major partner, Germany, lost the war.

Again, as in the case of the Ottoman Empire, military collapse was not enough to assure the dissolution of the state. It required the unrelenting hostility of the Entente powers to persuade the leaders of Hungary as well as of the Slavic, Romanian and Italian minorities, that they should abandon the monarchy. Until 1918, the same ethnic politicians had argued, almost without exception, that a reorganized monarchy would serve their purposes better than no monarchy.

In the conflict between the center and the periphery, both the sultans and the Habsburg emperors were on the losing side. At best, they could have survived with power so greatly reduced as to render them insignificant. After all, the main historical role of both houses had been to enforce, with violence if necessary, the Pax Romana they had once inherited, respectively, in the Western and the Eastern half of the former Roman Empire. The two empires had to deal with ethnic hostilities that have persisted to our days. They collapsed because the principle of nation state, so powerfully endorsed by the Western powers during and after World War I (as well as during and after World War II), is incompatible with the a-national ideology and function of traditional empires. National kingdoms are obsolete today because republican presidents can perform the needed ceremonial functions at a lower cost, but nothing yet has replaced the supranational empires.

Certainly, the European Union shows no signs of being able to inspire the devotion the old empires often did.

8 On the diminishing influence of the Habsburg administration as a third force in the conflict between Czechs and Germans in pre-World War I Bohemia, see especially Jeremy King, *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848-1948*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2002.

9 Alexander Motyl, "From Imperial Decay to Imperial Collapse," in Rudolph and Good, *Nationalism and Empire*, p. 18.

FODOR PÁL

KISEBBSÉGEK AZ OSMÁN BIRODALOMBAN

Az oszmán-török állam, amely 1300 körül jött létre és 1922-ben tűnt el a történelem színpadáról, mindvégig soknemzetiségű és sokvallású birodalom volt. Ennek ellenére a „kisebbség” (*ekalliyet*) terminus csak páratlanul hosszú fennállásának legutolsó évtizedében jelent meg – főleg európai hatásra – az oszmán politikai és társadalmi közbeszédben. Következésképpen az oszmán világgal kapcsolatban a kisebbség fogalmának használata meglehetősen félrevezető. Az oszmánok egészen másként tekintettek és kezelték az alattvalóikat. Gondolkodásmódjukat két egymást kiegészítő, egy dinasztikus és egy vallási megfontolás határozta meg.

Az Oszmán Birodalom – a muszlim államok többségéhez hasonlóan – dinasztikus állam volt. Alapítói és első hívei túlnyomórészt törökök és muszlimok voltak, akik a 14. századtól a 15–16. század fordulójáig olyan kisebbséget alkottak, amely egy keresztény többség felett uralkodott. A 16. század elején (a Közel-Kelet meghódítása után) a muszlimok ugyan enyhe többségbe kerültek a más vallásokkal szemben, de az utóbbiak részaránya mindig nagyon magas maradt (bizonyos területeken, mint például a Balkánon, megőrizték vagy éppen növelték többségüket). Uralmuk megszilárdítása érdekében ezért az oszmánok a megnyerés politikáját alkalmazták, és – ellentétben a rájuk aggott sztereotípiákkal – egyáltalán nem tűzték ki célul a keresztények megsemmisítését vagy vallásuk megszüntetését.

Az oszmán hódítás nem gyors és gyökeres „rendszerváltoztatás” formájában zajlott, hanem többnyire fokozatosan, kíméletesen, és csak a legszükségesebb változtatásokra korlátozódott. Az oszmánok a keresztények világából igyekeztek meghagyni mindent, ami saját rendszerükre nem sértette vagy annak szempontjából közömbös volt, s igyekeztek helyet szorítani mindenkinek, aki hajlandónak mutatkozott együttműködni velük. Így módot adtak a meghódítottaknak ahhoz, hogy lassanként szokjanak hozzá az új hatalomhoz, és hogy nagyobb megrázkódtatások nélkül illeszkedjenek be annak keretei közé. Ma már világosan látszik, hogy az oszmán uralom egy időre kifejezett javulást hozott a balkáni népek életében: felszámolta a szinte elviselhetetlen anarchiát és létbizonytalanságot, könnyítet a Bizáncban és a szláv államokban adókkal és szolgáltatások agyonterhelte parasztokon, továbbá egységes gazdasági és jogi rendszerbe foglalta a Balkán korábban széttagolt világát, s végül az ortodox vallást mintegy „felszabadította” a latinok (a nyugati egyház) uralma vagy az uniós kényszerítések alól. Az utóbbi évtizedek kutatásai egyre inkább arra mutatnak, hogy – miután kiheverték az első sokkokat – a balkáni ortodoxok (különösen a közvetlenül latin hatalom alatt élők) az oszmánokat nem ellenségeknek, hanem inkább szövetségésüknek tekintették a nyugati keresztény világ elleni küzdelmükben.

Az Oszmán-ház a keresztényeket egy új típusú hatalmi elit létrehozásához is felhasználta. A birodalmat irányító katonai-igazgatási apparátust mindinkább a dinasztia szolgálatára nevelt, keresztény eredetű rabszolgákkal (*kul*) töltötték fel, utánpótlásukra már a 14. század végén

bevezették a gyermekadó (*devsirme*) intézményét. E csatornán keresztül a keresztények komoly lehetőséget kaptak arra, hogy saját közösségeiket is képviseljék a hatalomban. Nem túlzás képviselőről beszélni, hiszen tudjuk, hogy a gyermekadót bizonyos körök tudatosan használták arra, hogy rokonságukat és pártfogójait bejuttassák a hatalmi hierarchiába, ahol olykor nagy horderejű változásokat is keresztül tudtak vinni. Így például aligha tekinthető véletlennek, hogy az ipeki/peci szerb patriarchátus helyreállítására akkor került sor (1557), amikor a szultáni udvar és a legfőbb állami hivatalok tele voltak szerb-bosnyák eredetű méltóságokkal. A nem muszlim közösségek fennmaradása ugyanakkor óriási gazdasági hasznot hajtott szultánoknak: az általuk fizetett fejadó (*dzsizje/harács*) évszázadokon keresztül a birodalom első két legfontosabb bevételi forrása közé tartozott. Mindezek fényében nem meglepő, ha 1595-ben maga az uralkodó, III. Mehmed szultán jelentette ki: „a kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb”.¹

A dinasztikus politika mellett a másik fő tényező, amely a nem muszlimok helyzetét befolyásolta, az iszlám vallása volt. Az Oszmán Birodalom – még ha rendszere nem állt is teljes összhangban az iszlám előírásaival – valódi muszlim állam volt, az iszlám évszázados jogi hagyományainak és eljárás módjainak örököse. Egyes kutatók szerint ki lehet jelenteni, hogy „a jogi szférában a szultán tényleges befolyása igen szerény volt”,² és a jogrendet mintegy 80 századelében a szent vallási törvény határozta meg. Az oszmánok is híven követték az iszlámnak azt az alapvető tanítását, hogy az egyedül igaz hit egyetemes küldetéssel bír, amelynek lényege Allah szavának terjesztése és az iszlám végső győzelmének biztosítása a földön. E küldetés végrehajtásának legfőbb eszköze a dzsihád, a „szent háború” (pontosabban „szent küzdelem”), amely egyfajta szankció a hitetlenség és a politeizmus ellen – más szóval azok ellen, akik vonakodnak elfogadni az iszlám „hívását”. Ebből következően a dzsihád – ha nem is folytonos hadakozás, de – folyamatos hadiállapot volt hívők és hitetlenek között az iszlám első évszázadaiban. Amint a nagy hódítások leálltak, és világossá vált, hogy az iszlám teljes győzelme nem lehetséges, a muszlim jogrudosok számot vetettek a realitásokkal, és két nagy részre osztották a világot. Az első lett az „iszlám háza/földje” (*dáru'l-iszlám*), a muszlimoknak a kalifa/imám vezette egyetlen vallási és politikai közössége (állama), amelyben a muszlim vallás jog előírásai érvényesülnek. (Az „iszlám háza” a kalifátus felbomlása után nem az iszlám állam, hanem a vallás elterjedési területével lett azonos.) A második „a háború háza/földje” (*dáru'l-harb*), vagyis az iszlámon kívüli világ, ahol a hitetlenség és ebből fakadóan a viszály az úr. Idővel e két nagy rész közé illesztettek egy harmadikat, a „béke vagy szerződés földjét/házát” (*dáru'l-sulh* vagy *dáru'l-abd*), amelynek lakói „vazallusi adó” fejében (amely jogilag *dzsizjének*, fejadónak számított) átmeneti (a mértékadó sáfita felfogás szerint legfeljebb 10 évre szóló) fegyverszünetet kaphattak a muszlimoktól. Az ilyen szerződést azonban úgy fogták fel, mint amelyik bármikor megszeghető és meg is kell szegni, amennyiben az a muszlimoknak előnyösnek tűnik.

A muszlimok az emberekre soha nem egyénként vagy etnikai csoportokként, hanem vallási-jogi közösségek tagjaiként tekintettek, s a fenti világ- vagy ország-felosztáshoz igazodva (vagyis a dzsihád elvei szerint) csoportosították őket. Az igazhívőkön kívül voltak *harbik* (a

1 Fodor Pál: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb”. Az oszmánok magyarországi valláspolitikájáról. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Osiris Kiadó, Bp. 2003. 99.

2 Colin Imber: Ebu's-ud. The Islamic Legal Tradition. Edinburgh University Press, Edinburgh 1997. 95.

dār'ül-harb lakói), *zimmi*k (a muszlim fennhatóság alatt élő, védett nem muszlimok), a menlevéllel más országból érkező és rövid ideig muszlim földön tartózkodó ún. *musztamin*ok (kereskedők, diplomaták stb.), továbbá politeisták/pogányok, lázadók, hitehagyók és rabszolgák. E csoportok közül számunkra most a *zimmi*k a legfontosabbak. Ők azok a hitetlenek, akiket a muszlimok – fegyverrel vagy meggyezéssel – uralmuk alá hajtottak.

A *zimmi* jogállást a „könyves népek”, vagyis a szent könyvvel és kinyilatkoztatott vallással rendelkező alattvalók nyerhették el, mert e vallásokra a muszlimok úgy tekintettek, mint az iszlám korai, fejletlen formáira. Ebbe a státusba sorolták a keresztényeket, a zsidókat és az ún. szábeitákat (zoroasztriánusokat). A szent vallásjog a velük való kapcsolatot „szerződés”-ként fogta fel, amelynek lényege abban állt, hogy amennyiben a nem muszlim közösség elismerte az iszlám uralmát és a meghódolás jeleként rendszeresen fizette a fej- és a földadót, akkor tagjai „védett” státust kaptak. A védelem egy sor jogot is magában foglalt: a vallás meghatározott keretek közötti gyakorlását, az imahelyek és templomok megtartását és bizonyos belső autonómiát a közösség ügyeinek intézésére. Ezen „adományok” mellett azonban – legalábbis elvben – egy sor korlátozást is el kellett szenvedniük, amelyek alsóbbrendűségüket fejezték ki, vagyis azt, hogy az államnak megtűrt, másodosztályú alattvalói: csak előírt ruhát viselhettek, házaikra megkülönböztető jeleket kellett kitenniük, nem ülhettek lóra, nem hordhattak fegyvert, nem tanúskodhattak muszlimok ellen, nem építhettek új templomokat, és a régieket is csak engedéllyel javíthatták ki és így tovább. Egészében véve úgy mondhatnánk, hogy gyakran szegényítették meg őket, de – az esetenkénti erőszak dacára – üldözésük a muszlim államokban „ritka és atipikus volt”.³

Az oszmánok ugyancsak a módszert alkalmazták keresztény és zsidó alattvalóik beillesztésére. Jóllehet gyakran vádolták őket túlzott hitbuzgalommal és erőszakos iszlamizációval, viszonylag keveset próbálkoztak nem muszlimok megértésével a birodalom fénykorában. Például miután az oszmán csapatok megszállták Magyarország középső területeit, minden vidéken kihirdették, „hogy csak az uralomért s nem a vallásért harcolnak, nem törődnek azzal, hogy alattvalóik milyen istentisztelettel élnek, csak az adót fizessék meg...”⁴ Ilyen körülmények között az áttérést inkább egyedi (kulturális, érzelmi és főleg gazdasági) megfontolások ösztönözték, de például az albánok átállásában, akik között a muszlimok aránya 70 százalékra nőtt a 19. század elejére, a helyi oszmán hatóságok ellenséges magatartása is fontos szerepet játszott. A szintén kivételesen tömeges boszniai iszlamizáció hátterében vélhetőleg az húzódott meg, hogy a muszlimoknak 40 százalékkal kevesebb adót kellett fizetniük, mint a keresztényeknek. Helyenként és időnként az oszmánok megpróbálták szigorúbban érvényesíteni a vallásjog *zimmi*kre vonatkozó előírásait, és visszatérően hallunk templomok konfiskációjáról mind a 16., mind a 17. századból. A szultánok négy isztambuli görög pátriárkát végeztettek ki a 17. század folyamán. Ám ez efféle akciók inkább tekinthetők kivételeknek, mint mindennapos gyakorlatnak, és magyarázatukat leggyakrabban rendkívüli körülményekben lelik: háborús nehézségekben, a nem muszlimoknak az ellenséggel való összejátszásában (mint például az 1660-as években) stb.

3 Benjamin Braude és Bernard Lewis szavai: Introduction. In: Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society. Vol. 1, The Central Lands. Eds. Benjamin Braude – Bernard Lewis. Holmes & Meier Publishers, New York–London 1982. 3–4.

4 Fodor Pál: „A kincstár számára” i. m. 92.

A valóságban az oszmánok igen nagy fontosságot tulajdonítottak a nem muszlim közösségek megőrzésének, amelyeket a maguk részéről *taifának* vagy *dsemaidának* neveztek (e terminusok körülbelül a középkori nyugati *natio* fogalmának felelnek meg). A közösségek közül messze az ortodox keresztényeké volt a legnagyobb, amely sokféle etnikai csoportot és nyelvet foglalt magába. A későbbi hagyomány úgy tartotta, hogy az oszmánok Konstantinápoly elfoglalása után az ottani görög pátriárkára ruházták át az összes ortodox vezetését. Valójában azonban más autonóm patriarchátusok is léteztek mind a Balkánon (szerb, bolgár), mind pedig a Közel-Keleten (Jeruzsálemben, Antiochiában és Alexandriában). De hosszú távon a konstantinápolyi görög egyház ökumenikus igényei mégis valóra váltak, hiszen 18. század végére sikerült megtörnie a többi ortodox egyházi központ függetlenségét. Ezzel párhuzamosan a konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus belső autonómiája is folyamatosan szélesedett. Joghatalma a hagyományos egyházi ügyek mellett lassanként a közösség összes életmegnyilvánulására kiterjedt, és a pátriárka hivatala az ortodox hívők legfőbb világi hatóságává is vált – bizonyos értelemben világi uralkodó, etnarcha lett belőle. Amint egy kutató találon megjegyezte, az egyház hatalma az oszmánok alatt „szélesebb volt, mint amit a Bizánci Birodalomban élvezett”.⁵ Így az ortodox közösség, amelyet a birodalom késői korszakában az oszmánok hivatalosan *Rum millet*-nek („római [vagyis görög] vallási közösség”-nek) hívtak, a 19. században állam lett az államban, amely magát a Bizánci Birodalom örökösének tartotta. Fontos megjegyezni, hogy emiatt aztán a balkáni ortodox szlávok függetlenségi harca kezdetben nem is az oszmánok, hanem a görögök ellen irányult, akik vallási, szellemi és gazdasági életük felett uralkodtak.

A második legjelentősebb vallási közösséget az örmények alkották. Szétszórt gyűlekezeteik és egyházi hatóságai a 17. századtól kezdték keresni az egyesülés módjait, de ebben soha nem értek el akkora eredményeket, mint a görögök. Több évszázadba tellett, amíg (a 19. század elejére) a konstantinápolyi Örmény Patriarchátus el tudta ismertetni főhatalmát a többi hagyományos keleti egyházi központtal. De miközben ez a patriarchátus mindenki szemében az örmény egység jelképévé vált, a görög ortodoxokéhoz hasonló, egységes örmény *millet* létrehozása nem járt sikerrel: 1830-ban ugyanis francia védnökséggel különálló katolikus örmény *millet*-et szerveztek, amelyet az oszmán kormányzat is elismert. Végül 1850-ben angol támogatással egy harmadik örmény jogi entitás is született: a protestáns örmény *millet*.

A birodalom különféle nem muszlim csoportjai közül talán a zsidó közösségek alakították ki a legszívélyesebb kapcsolatot az oszmánokkal. Az ibériai zsidók tömeges bevándorlásának (15. század vége – 16. század eleje) köszönhetően létszámuk alaposan megnövekedett, és a 16. században már meghatározó szerepet töltek be az oszmán gazdaság és pénzügyek irányításában. Ám a következő évszázadtól az oszmán zsidóság gazdasági és kulturális ereje hanyatlásnak indult, és lassanként elvesztette kitüntetett pozícióit, amelyeket részben muszlimok, részben egyéb, az európai hatalmak által is támogatott kisebbségek, mindenekelőtt a görögök és az örmények vettek át tőle. Mindeme nehézségek dacára 1835-ben az oszmán kormány a zsidókat is hivatalos elismerésben részesítette, amikor egy főrabbit (*haham basi*) nevezett ki immár birodalmi hatókörű, autonóm vallási közösségük élére.

5 Richard Clogg: The Greek Millet in the Ottoman Empire. In: Braude, B. – Lewis, B. (eds.), Christians and Jews i. m. 187.

A 18. századtól kezdve az oszmán állam és a nem muszlim (főleg keresztény) alattvalók közötti viszony fokozatosan megromlott. Ennek oka egyrészt az volt, hogy az állam mind nagyobb hangsúlyt helyezett iszlám jellegre, ráadásul a politikai vezetés – a *devsirme*-rendszer elhagyása miatt – fokozatosan törökösödött. Itt-ott kényszerértékre is sor került. Mindezek bizalmatlanságot szültek a nem muszlimok körében, akik a 17. század végétől sorsukat mindinkább a birodalom ellenségeihez kötötték. Az európai nagyhatalmak a 17. századtól gazdaságilag, katonailag és technológiailag egyre nagyobb fölénybe kerültek az oszmánokkal szemben, s a birodalom a század végétől kezdve a legtöbb háborúját elvesztette. Ez lehetőséget adott a riválisoknak arra, hogy fokozódó mértékben avatkozzanak be a birodalom belügyeibe. Ehhez kiváló ürügyet szolgáltatott a keresztény alattvalók jogi egyenlőtlensége, s mind a nyugat-európai (elsősorban a francia), mind a kelet-európai (elsősorban az orosz) hatalmak a keresztények védnökeiként próbálták növelni befolyásukat. Az állandóan vesztes oszmán állam mind kevésbé tudott ellenállni ezeknek a követeléseknek, s az 1774-ben megkötött kücsük kajnardzsai békében kénytelen volt engedményeket tenni, amelyek értelmében az orosz cárnő a görög ortodox egyház védelmezőjeként léphetett fel (a franciák már korábban jogot kaptak a katolikusok védelmére). A Balkánon egymás után állították fel az orosz konzulátusokat, amelyek azután önkényesen osztogatták az orosz állampolgárságot a keresztény lakosságnak. Hasonlóan jártak el a nyugat-európai nemzetek képviselői is, akik elsősorban az ún. *kapitulációs szerződések* segítségével építették ki keresztény klientúrájukat a birodalom területén. A kapitulációk eredetileg jogi és kereskedelmi privilégiumok voltak, amelyek a baráti európai államok diplomatáinak és kereskedőinek területen kívüli státust biztosítottak. Ezeket kihasználva a francia, osztrák, angol és holland követek sem haboztak kiterjeszteni védelmüket az oszmán államban élő nem muszlim kereskedelmi és politikai partnereikre. Bizonytalan becslések szerint Oroszország 120 000, Ausztria pedig 260 000 ilyen védencsel rendelkezett a 18–19. század fordulóján.

Az európai nagyhatalmak és a birodalom vallási kisebbségeinek együttműködése folytán a muszlim kereskedők lehetőségei egyre zsugorodtak, miközben például a görögök – különösen a Fekete-tenger megnyitása óta – fokozatosan a legfőbb közvetítőkké léptek elő a levantei kereskedelemben. De az örmények is elég rátermeteknek bizonyultak ahhoz, hogy megerősítsék kereskedelmi és közeposztálybeli „hadállásaikat”. Ugyanakkor a nem muszlim lakosság kulturálisan is egyre több szálal kapcsolódott Európához. A tehetséges görögök és örmények kezdték nyugati egyetemekre küldeni fiaikat, és egymás után alapították az európai mintájú középiskolákat és akadémiákat, ahol a legmodernebb ismereteket oktatták. A kisebbségek kulturális és kereskedelmi-pénzügyi dominanciája párosult a nagyhatalmi nyomással, ami a 18. század végére alaposan korlátozta az oszmán állam mozgásterét. Ráadásul a nemzeti eszme hódítása a nem-muszlim alattvalók körében hovatovább az oszmán állam integritását kezdte veszélyeztetni, mégpedig nemcsak a peremterületeken, hanem immár a birodalom szívében: a Balkánon is.

A francia forradalom eszméi és a napóleoni háborúk rendkívüli hatást gyakoroltak a kisebbségekre, akik hamarosan nemzeti önállóságuk kivívását tűzték napirendre. Az 1804-es szerb felkeléssel kezdetét vette a szeparatista háborúk sora, s ennek eredményeként az 1820-as évek végére Görögország, Szerbia és Egyiptom lényegében függetlenné vált. Ebben a helyzetben az oszmán politikai vezető réteg felismerte, hogy tovább már nem odázhatók el a mélyreható reformok. Az egyik alapvető, sürgős megoldásra váró probléma a nem muszlimok közösségi

jogainak territorializálása volt annak érdekében, hogy a vallási-közösségi autonómiát az általános állampolgári jogokkal és kötelezettségekkel váltsák fel. Az egyenjogúsítástól azt remélték, hogy lefékezi a nemzeti önállósulási törekvéseket és megszünteti a nagyhatalmak beavatkozásának alapjait.

E célok elérése érdekében a központi hatalom egy sor uralkodói rendeletet bocsátott ki, majd végül (1876-ban) alkotmányt adott a birodalom népeinek (igaz, ezt két év múlva visszavonta), amely vallási hovatartozásra való tekintet nélkül biztosította az összes alattvaló jogegyenlőségét. Ezzel párhuzamosan kidolgozta és terjesztette az oszmánizmus ideológiáját, amelynek lényege az volt, hogy a birodalom valamennyi állampolgára az oszmán politikai nemzet egyenlő tagja. E politika szellemében a kormányzat arra törekedett, hogy erősítse a világi ellenőrzést és gyengítse a hagyományos egyházi vezetést az egyes *milletek*en belül. Ez vezetett el az 1850–60-as években a görög és örmény nemzetgyűlések összehívásához és egy birodalmi örmény alkotmány kihirdetéséhez. Ám az új politika hosszú távon végzetes következményekkel járt, mivel ily módon a liberálisabb világiak, akik nagyobb (vagy végleges) nemzeti függetlenséget óhajtottak, a különféle *milletek*en belül túlsúlyba kerültek a lojális egyházi vezetőkkel szemben. Mindez – párosulva a nagyhatalmi politika, valamint a szerbiai, bulgáriai, romániai és a független görögországi autokéfál egyházak alapításának hatásaival – elkerülhetlenné tette a hagyományos *zimma*-szerződés felbontását és a *milletek* kiváltságos vagy védett státusának formális eltörlését. A görögök esetében ez 1919 márciusában történt meg, amikor a konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus kinyilatkoztatta, hogy a görögök oszmán állampolgársága megszűnt létezni. Az örmények és az oszmánok közötti végleges szakítás sokkal tragikusabban ment végbe, és több százezer örmény fizikai megsemmisítéséhez vezetett.

Az oszmánok és kisebbségeik kapcsolatain végigtekintve úgy tűnik, hogy azok a 15–16. században voltak a legjobbak, de még a 17. században sem mondhatók rossznak. A kutatók sokat vitatkoztak azon, hogy az oszmánok ekkori politikája toleránsnak vagy intoleránsnak minősíthető-e. Kétségtelen ugyanis, hogy bár a falvak lakóit jobbra békén hagyták, a városi központokban, amelyek szilárd birtoklása igazgatási szempontból elengedhetetlen volt, megfigyelhető politikai nyomás az áttérések ösztönzésére. Vélhetőleg azok állnak legközelebb a realitáshoz, akik úgy vélik: sem toleranciáról, sem intoleranciáról nem beszélhetünk, hanem inkább tudatos konszolidációs politikáról, amelynek fő eszköze a *zimma* volt. Ennek részeként az egyházak vezetőit – vallási és világi hatóságokként, továbbá adóberőkként – beillesztették az oszmán államszervezetbe, akik így pótolhatatlan szerepet töltek be a keresztény alattvalók igazgatásában és lojalitásának biztosításában, és akik megbízatásuk végzése közben lassanként ugyanúgy korrumpálódtak, mint az oszmán politikai elit. Mindezeket tekintve véve valószínűleg leghelyesebb ebben a korban a hatalom vallási közömbösségéről beszélni, amely jól kitapintható politikai célszerűséggel párosult.

Az is kétségetvonhatatlan tény, hogy másodrendűségük dacára a jelentősebb vallási közösségek – kivált a görög, amely a „vereség sokkját sokkal jobban kiheverte, mint azt várni lehetett”⁶ – a 16–19. században folyamatosan anyarodtak létszámban, anyagilag és szellemileg. Egyes csoportok, mint például az isztambuli gazdag görög kereskedő-bankárok, a fanarióták,

6 Steven Runciman: *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*. Cambridge University Press, Cambridge 1968. 179.

hosszú időn át még az oszmán bürokráciában (a külügyben, a haditengerészetnél és a vazallus havasalföldi és moldvai fejedelemségekben) is kulcspozíciókat töltöttek be. Eközben a muszlim-törökök gazdaságilag fokozatosan teret vesztek. Ezért körükben a korábbi lenéző, megvető attitűd a 19. századra az irigységnek és az elégedetlenségnek adta át a helyét. Úgy érezték, hogy miközben a birodalom működtetésének terhét kizárólag ők viselik, a kisebbségek teljesen kizárják a hasznot hajtó foglalkozásokat. Érzéseiket és elégedetlenségüket a következőképpen foglalta össze egy 19. századi államférfi a szultánnak írott memorandumában: „A muszlimokat szinte teljesen leköti a kormányzat szolgálata. Más népek viszont olyan foglalkozásokra adják a fejüket, amelyek gazdaggá teszik őket. Ilyen módon az utóbbiak hatékony és végzetes fölénybe kerülnek felséged muszlim alattvalóival szemben. Ráadásul [csak a muszlimok teljesítenek katonai szolgálatot]. Ilyen körülmények között a muszlim lakosság, amelynek száma tjesztően csökken, gyorsan fel fog szívódni, és nem marad belőle más, mint egy törpe kisebbség, amely napról napra gyengül.”⁷

Am még ha igaz is, hogy a 19. században a politikai hatalmat kézben tartó oszmánok és kisebbségek között egyre tárgalt a szakadék, annyi bizonyos: a nem muszlimokkal való bánásmód hagyományos kereteit nyújtó muszlim közösségi és birodalmi rendszer a kisebbségek számára századokon át nemcsak a túlélést, hanem a gyarapodást is lehetővé tette. Amikor viszont ezt a rendszert felszámolták, és a Török Köztársaság korában a polgárjogi elvek szerint rendezték el a kérdést, mindössze hetven év alatt gyakorlatilag eltűntek a kisebbségek. (Érdemes itt felidézni, hogy míg az 1890-es évek végén csak Isztambulban 236 000 görög élt, ma Törökország görög nemzetiségű állampolgárainak száma 3000 körül mozog.) Ha eltűnődünk a kisebbségek során a szultáni és a köztársasági török államban, feltehetjük a kérdést: vajon a birodalmi típusú, közösségi elven nyugvó vallási identitás, vagy az állampolgári/személyiségi jogokon alapuló, modern (francia) típusú nemzeti identitás szolgálja jobban a világ sokszínűségének megőrzését?

7 Caroline Finkel: *Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire 1300–1923*. Basic Books, New York 2007. 470–471.

FERENC GLATZ

NATIONAL MINORITY CONFLICTS IN EAST CENTRAL EUROPE – PAST AND PRESENT, CAUSES AND SOLUTIONS

The history of the peoples in East Central Europe was primarily defined by re- and re-emerging state-national conflicts in the 20th century. Magda Ádám has devoted her life to the exploration of these conflicts. Certainly not in vain. Today, she is one of the most well-prepared researchers of the issue, whose works are used as reference books not only here, in Hungary but also in Transatlantic countries and in Western Europe. Moreover, what may count as an even greater acknowledgement of her achievements, her works are also widely-known in neighbouring states, the political situation of which (with all its contradictions) is the main topic of her writings and lectures. – I used to sit in the same room with her as a junior research fellow, which has provided an excellent opportunity to see and learn the way she respected and loved this profession and to be a witness of her decent human attitude. And so we began to discuss the interrelated history of Czechs, Slovaks, Ruthenians and Hungarians with each other. This friendly series of conversation is still ongoing, and I sincerely hope that it will remain so for a long time.

To this book which was compiled for her birthday I wish to contribute with a text related to the above topic: about the origins of minority conflicts that arouse in East Central Europe and the various – rather unsuccessful – attempts, accomplished up until 1992, aimed at solving these conflicts. In this version of the text I omitted the topical – political – consequences that could be drawn, i.e. that the solution of conflicts can only be hoped for in the framework of the European Union. But this is not history any more... I hope that I will be able to dedicate the first copy of my book, which is soon to be published including an up-to-date „prophecy“, to Magda Ádám, with love.

Ferenc Glatz

I. Settlement, Migrations, Work Organization – Ethnic Mixing in Central Europe

Today's textbooks fail to pay attention to the ethnic diversity of the region between the former Holy Roman Empire and the realm of greater Russia.¹

The State-Nation Approach Imposed in Retrospect

The educational systems of the states that exist in the region today teach their national history each as the pre history of the present regional and administrative system (state), emphasizing aspects that correspond to the ideology of the nation-state of today. To consider the history

¹ In our definition Central Europe means the territory of the countries of the former Soviet zone. This, of course, is only one of the possible definitions in the literature on the topic.

of the national community as the binding material for civic consciousness, is an intellectual heritage that has persisted for centuries. This is the method that has been sought and developed to research the ancestry of the majority nation of today, an ancestry that existed here centuries and even millennia ago. The peasants and farm owners who tilled the land, the craftsmen who made the tools, are each presented as citizens vested with a kind of modern nationality awareness they hardly possessed.

It is forgotten that, before the era of modern nation-states, society and its institutional system were developing in more diverse patterns than in the Modern Age. The communities living in these areas that spoke the same language, practiced the same customs and were therefore each organizing themselves on an ethnic basis, *did not strive for absolute hegemony over the territory they occupied*. It is forgotten, or the wider public has no knowledge of recent research results, proving that territorial and state divisions were based on a system of feudal services and allotments, and the language and nation of serfs and tenants was but of secondary importance. This is similar to modern historical thinking nurtured on atheistic views, which does not pay much attention to the fact that it used to be the tradition of faith, religion that functioned as a cohesive agent if a sense of community awareness was expected on the given state territory or feudal estate.

Ignored is the *difference of conditions in the Middle Ages from state organization in the Modern Age* where everyday coexistence, organized administration and complex production processes require the type of social contacts possible only with the use of an agreed semantic system, and where skilled administration and training demand that *the linguistic culture and habit patterns of the coexisting persons and groups be integrated*. That is why civil work organization brings along a *golden age of national development* and strives for having its admired regional and administrative organization – the modern state – being placed on national foundations. That is the way in which the *intelligentsia* – these architects and administrators of the modern state – so naturally acquire a decisive role in the development of national cultures.

Reassessment of History

Painting history in national colours in retrospect has been a long-standing illness of European historiography and history instruction. In the Western part of Europe this practice is frequently mentioned today when continental and global problems occupy the minds of historians and citizens alike. Citizens, and also the State, are getting more and more interested in the *prehistory of continental and global phenomena*. Even in the textbooks and even with reference to the Middle Ages, the earlier nationalistic subtitles are being replaced by references to efforts to improve the waters, forests, and the soil, to laws on their cleaning up, and to descriptions of environmental actions by rulers and civic groups. To be sure, nationalist *errors* are much less frequently committed when dealing with the histories of regions where the *population was ethnically unified or less diverse*.

Already in the Middle Ages and in early modern times travellers and people of erudition – that is, those who were at all interested in such patterns on the continent – knew about the *ethnic diversity of the population* occupying the area stretching between the Holy Roman

Empire and Russia. As the political map in the sense of Western European nation states developed but late in the region, this *ethnic diversity did not become a victim of ethnic levelling in the area*. The Austro-Hungarian Monarchy, czarist Russia, or the Ottoman Empire may each be blamed of backwardness in comparison to the Western European (French) regimes, but the ethnic minorities were doubtlessly better able to preserve their separateness – and thus their own world of traditions – in any of these countries than the Occitans in France, or the Welsh in Britain.

The Middle Ages – Ninth through Fifteenth Centuries

Western Christianity and Orthodoxy. The region is split politically and ideologically according to whether it belonged to *Western Christianity* – and thereby to the Western European system – or to the sphere of interest of Byzantine *Orthodoxy*. This is the case with regard to community organization and to the character of the ethnic consciousness of the individual inhabitants of the area. Raising itself above nations and state administrations, the Church of Western Christianity – which represented a definite intellectual current in those countries – soon detached itself from the nation. The Orthodox Church on the other hand, which – for theological reasons – does not require a high level of intellectuality from its clergy (basic teachings only have to be passed on and not explained) continued to strengthen its links with the communities of its adherents on all levels – both with the State and the nation. The Orthodox priest is the top functionary of the local community – both in the religious and in the ethnic sense. To this day, the Church carries *a much more marked role in being an agent of ethnic cohesion* in the countries in which Orthodoxy is the majority religion than in areas where Western Christians constitute the majority.

Western Settlers and Peoples of the Steppes. In the 11th through 15th centuries *migrations from the West and the inflow of Eastern steppe peoples* became established in the region. For instance, following their missionaries, groups of German, French and Italian settlers arrived from the tenth century on. Especially from the German-Roman Empire did a large number of people come to the area of present-day Poland (once East Prussia), Bohemia and Slovakia (once the Hungarian Highlands or North Hungary) and to the entire area of present-day Hungary as well as to Transylvania (part of Romania today).

The new colonies of these peoples on sparsely settled territories enjoyed certain legal privileges – hospes rights and *exemption* from certain obligations and from the tough requirements of servitude. The immigration of manpower with higher culture and more advanced skills was in the interest of feudal lords. The new settlers did not come as if they had been believers in a *Drang nach Osten* or some kind of ethnic conquest; they arrived because they found favourable conditions here. It was only later historiography that represented the urban Saxons (and the rural *Swabian* farmers and agricultural labourers as exponents of German culture – or German colonizers if you will.

At the same time, from the East newer and newer *waves of semi-nomadic peoples* kept arriving in small groups – and in some cases in tribes. They came to the states of Western Christianity and also to Bulgaria, then a strong state in the Balkans.

Antagonistic customs and religious faith often assume the form of ethnic conflicts. The first appearance of opposition to aliens targeted communities of Western settlers who had received privileges and jealously guarded these special rights. Another manifestation was deriding the still semi-nomadic peoples from the steppes who lived as vagabonds and did not adjust to the life style of society. (They let their cattle graze at random and showed no respect for privately held land.)

Regional Ethnic Autonomies. Following the intentions of their ethnic (linguistic) community as well as of the landlords who had invited them, significant proportions of the new immigrants came to live in separate colonies in the Middle Ages. There were entire Italian and German villages. It is generally known that a good many towns of German settlers had a separate legal status or full-fledged autonomy from the Baltic to the Mediterranean. Some ethnic settlements of feudal times had extensive autonomy, but present-day historical literature does not devote sufficient attention to their study. Not only Germans, Westerners, but also Cumanians, Jazygians, and the Seclers of Transylvania noted for their special detachment, have maintained their autonomies – administrative, political and economic – until the rise of the bourgeoisie in the second half of the 19th century.

Starting with the 14th century, there were significant migrations in a northwestern direction to escape the expansion of the Ottoman Empire. The earlier arrivals of Eastern merchants (Armenians, Greeks, etc.) were followed by large-scale collective migrations in the squeeze of Serbs and Romanians fighting the Turks. The refugees settled in the Carpathian Basin, but they remained markedly separate including religious differences.

Ethnic mixing – mingling individually as well as on a family basis – was particularly evident in the leading strata. The royal courts and the nobility included a majority of assimilants in the countries of the region; and the ruling dynasties – as else there in Europe – reflected a complete mixture. At the decline of the Hungarian House of Árpád (founders of the Hungarian state), for instance, only a very few rulers were of Magyar blood.

The coexistence of various ethnic groups was taken for granted in the Middle Ages. The administrative units (feudal estates, counties and state) did not become organized along ethnic lines. Many settlements and regions were autonomous.

Early Modern Age – Sixteenth through Eighteenth Centuries

Weakened States. The state organizations of the area, strong earlier, saw their power diminish.

The Kingdom of Poland spent the 17th and 18th centuries amidst the struggles of the Russian, Swedish and Prussian principalities and the Hapsburgs, and was dismembered in 1795. (Poland regained its sovereign statehood only in 1920.)

The independent state of the *Czechs* dissolved in 1620. (They regained their sovereignty only in 1920 in the framework of Czechoslovakia.)

The *Hungarian state* suffered under the impact of the Turkish attacks (1526) and soon broke into three parts.

As the Ottoman Empire expanded southward, the Turks occupied the Balkans.

The *Bulgarian and Serbian states* had collapsed, and the *Romanian principalities* were reduced to vassalage. (That was the case until the first gradual and then final retreat of the Turks (1856–1912.)

The region became a buffer zone between the Turks and the Holy Roman Empire, with constant wars and the transformation of the pattern and culture of settlements.

Buffer Zone and Ethnic Mixing. Ethnic mixing grew prevalent in the buffer zone. To the North (Kingdom of Poland), there was a growing influx of Russians and Germans, and the territory of Bohemia was subject to increasing Germanization.

The Habsburg dynasty extended its rule to Hungary, and in consequence most towns and industrial centers of North Hungary (today Slovakia) became almost fully Germanized settlements.

In the central area of the Hungarian Kingdom, *a very large proportion of the earlier dominant ethnic group of Magyars perished*. Apart from the inflow of South Slav peoples, there was virtually daily general migration as customary under Turkish occupation.

In Transylvania various ethnic groups developed autonomies of a unique character in Europe. For instance, the *Romanians* in the mountain regions of the area engaged principally in pastoral and military pursuits.

The earlier ethnic islands remained in existence on the Balkans. The Turks also set up colonies. In certain areas the Slavic groups converted to the Moslem faith and began to consider the Turkic customs as special ethnic behavior patterns (e.g. Bosnians). The ethnic effects of religious conversion were also evident elsewhere. For instance, the Pomeranians of Poland developed their own ethnicity under Ukrainian influence through the Uniate Church.

Settlements and Internal Migration after the Turks. After the Turks were forced to withdraw (following 1699), there was large-scale *migration* in the territory of the Hungarian Kingdom. As a result of a purposeful *settlement* policy, Swabian, Bavarian and Frankish elements were settled in the area of all of present-day Hungary and former Yugoslavia, which were by then under Habsburg domination (area along the Danube, Southwest Hungary, and the vicinity of Bácska and Tokaj). The newcomers were welcome on account of their work culture being higher than that of the locals, and they were given privileges similarly to the medieval practice.

From the area of North Hungary, Slovaks move toward the southern part of the Great Plains left uninhabited by the Turks.

The South Slav and Romanian settlements along the boundary toward the retreating Ottoman Empire were developed by the King as a *Frontier Zone* enjoying a certain degree of autonomy. The privileges granted to that Zone included ethnic and religious autonomy, and the services expected of the inhabitants – largely military – were fundamentally different from the burdens of other subjects of the state.

It should not be forgotten that the Romanians of Transylvania, or the Serbs who moved from the south toward the heartlands of the country, came into this area, then largely deserted and left almost unfertile by its population, as excellent animal keepers and brave soldiers. The *Swabians* pulling in from the west were industrious tillers of the land, whereas the Greeks, Armenians and Jews had been professional merchants for centuries. The ethnic problems that appeared at the time consisted principally of conflicts between the Hungarian county system and the Frontier Zones – with their privileged population of mainly Serbs and Romanians wanting to maintain their autonomy in the face of the counties – and did not represent *antagonism* to living in the Hungarian Kingdom.

Modern Age – 1848–1920

Failure of Aspirations toward Nation States. The emergence of national states in Europe stirred the leading national strata of the region, and there were Polish, Hungarian, Slovakian, Serbian, and Romanian movements in the Russian and Hapsburg empires. The Polish movement failed at the time, but the Hungarians achieved success when in 1867, for the first time since 1526, the territorial integrity of medieval Hungary was reestablished. (The policy towards minorities will be discussed in the next chapter.)

In the northern areas, the industrial revolution and the demand for provisions by the towns strengthened the productive large estates and through them the Prussian leading groups of the population that was settled there. There were strong denationalizing campaigns both in the Russian and Prussian areas, with the Roman Catholic Church leading the resistance against the Protestant Prussians and the Orthodox Russians. Again the interlacing of religion and ethnicity.

By this time, the hereditary provinces of the Monarchy received marked *territorial autonomy*. This enabled the local ethnic groups to become more aware of their nationality. Under the impact of the industrial revolution, the development of mining and industry in the southern fringe areas, and the upswing of agricultural production in the south especially in the territory of former Yugoslavia created a new middle class of the national minorities in Hungary.

Balkan States and Their Population. The *Turks were gradually pushed back* in the south-east partly on account of the weakening of the Ottoman Empire and partly through the growing national awareness of the Slavic peoples and the Romanians (Romanian, Bulgarian and Serbian statehood, and later Montenegro and Albania). When directly after the liberation of the area from the Turks, recurring nation-state wars broke out on account of territorial claims (the Balkan Wars), Europe failed to take note that these were the first series of conflicts caused by the spread of the nation-state formula in a region of diverse ethnic groups.

Industrial Revolution, Ethnic Mixing. Another wave of *ethnic mixing* swept across the region. Civil work organization demanded industrial labour and office workers, financial and administrative experts. Fast bourgeois development in the eastern regions of Europe and in the Kingdom of Hungary attracted German, Austrian, Hungarian and Czech tradespeople and artisans to these areas. They spread from the North Sea to the Mediterranean. As the development of the towns and of their administration drew large sections of the population from the provinces, there was considerable internal migration also (e.g., the large number of Slovak and German labourers to the new construction sites). Money markets in big and small city centers helped the ascension of a Jewish and a German middle class. With the language of the administration defining the character of the state, the development of modern state administration ensured preferential treatment for the German and Hungarian ethnic groups, and there was a strong assimilation trend.

In a bourgeois state *ethnic mixing is of a new type: of a personal character*. The bourgeois state dissolved ethnic privileges in the various types of settlements. The separation of the German autonomies in towns as well as the Yazygian, Cumanian and Transylvanian Seccler autonomies ended. The civil state of the bourgeoisie is not cognizant of collective rights, but it does not know the meaning of collective denationalization either.

Cosmopolitan Towns and National Villages. The towns mould assimilation on the level of individuals. The new circumstances for making a living, the new work order and the new patterns of settlements crumbled ethnic customs whose traditions reached back through the centuries. There started in the region a marked separation of the cosmopolitan *towns* and of the national *villages*. Shut off from industrial development, the villages safeguarded and kept their traditions, whereas the industrialized towns received and absorbed alien cultures.

Peasant societies developed in the area. Orthodoxy had a role in the national struggles on the Balkans. Societies which had been accustomed to fighting on military battlefields for about five hundred years, did not refrain from cruelty in ethnic conflicts. The tradition for autonomy weakened in the region. In the territories of Orthodoxy and in the Byzantine type of state, the individual and the state came to be locked in a peculiar relationship with the administration exerting unrestricted power over civil society.

Small States – Minority Protection. *World War I* turns into a war of nations from a war of states. It is in the natural interest of the parties engaged in the war to mobilize all internal adversaries of their enemies. (See the next chapter on nationality policies.) The treaties concluded after World War I bring into existence small states and the need for minority protection in the region.

Contemporary Age – 1920–1990

On the Regional Level Migration Halts. The *final dismemberment* of the region into so-called national states eliminated the possibility of free migration and free employment in the region. Maps of the region record the state boundaries of today (of yesterday). The new states are not without internal conflicts. In Poland the Ukrainian and Belorussian minorities, in Czechoslovakia the Czechs and Slovaks, in Yugoslavia Slovenian, Croatian, Serbian, Albanian and other ethnic groups, and in Bulgaria Turkish and Macedonian ethnicities rarely forget about their antagonisms. (See the descriptions of the individual countries in the *Data Bank*.) There are also ethnic metamorphoses; interesting is the case of the Macedonians; centuries of territorial struggle between the Bulgarian and Serbian states go together with the development of a new ethnicity by the turn of the century. The settlement policies of the new national states stumble over the *Gypsy problem*. (There has been no hint to this day of a viable policy on this question manifest in differences in social patterns, ethics and tradition; in fact physiological discrimination makes its development and pursuit difficult.)

The Use and Disadvantages of Nation. From the *point of view of the citizen*, the state organizations of the region are judged according to whether they have brought the citizen closer materially and intellectually to the level of advanced cultures or not. In other words, they are judged on how advantageous any new order is for the office worker, peasant and labourer. The new state territories show tremendous development in the cultures of the new majority nations and marked advantages for those belonging to the minorities. New values of national culture emerge. The new (national) middle classes profit the most from the new development (new national and state offices, perks).

In the pursuit of state policy against the new minorities the earlier *spontaneous ethnic conflicts* rise to the level of *conflicts in state representation* and national antagonism. Research leaves a number of question marks.

Internal Migration. *Migration continues* within the states. The new nation-state centers exercise a draining effect. The delayed arrival of the industrial revolution to the south-eastern region sets off considerable ethnic mixing on a personal level. (Experts estimate that in former Yugoslavia the last fifty years resulted in 7 million citizens living in mixed families.) Now it is above all the former architects of the state, the members of middle class who are leaving former state territories.

Fascism and Ethnicity. The ethnic programme of *fascism* in the region. Positive discrimination achieved for the German diaspora with state assistance. Fascist theory turns ethnic status into a value category. Ethnic and race theory. The plan for a new Europe.

The effects of the state boundaries that were to be adjusted to ethnic boundaries; the effects of territorial revisions on ethnic mobility. (The effects of war and power changes will be mentioned later on.)

Small States and the Soviet Zone. The political system of the Soviet zone. Describing the Soviet idea on abolishing racial categories. Ethnic status must not be a disadvantage, but neither shall it carry any kind of value. The programme of social equalization and the destruction of national and religious traditions. The last big state projects of the Era of Iron and Steel; the development of industrial centers and the reorganization of agriculture.

Ownership Change and Opposition to the Church. Dissolution of village society. The change in ownership, the liquidation of private property at the same time destroyed *the possibility of the individual remaining in his way of thinking at least inwardly independent of the state*. The earlier economic foundation of minority cultures is getting liquidated. The ousting of the churches and their forced dissolution breaks another pillar of ethnic heritage. Poland is an exception. The role of the Orthodox church along with the majority nation and the dictatorship.

Surviving Ethnic Groups. The last cohesive minority settlements break up. Minorities living in solid integration over larger areas – that is, fully structured minority societies – constitute an exception. Such are the Hungarians in Slovakia, Romania, the Ukraine and in Yugoslavia, and certain areas inhabited by Germans who were not dislocated. The forced spread of state culture is a means of providing an advantage for the culture of the majority nation. Small autonomies – either of small communities or personal autonomy – have no place in this political system.

Attempts to Begin Anew and their Failure. In 1989 there was an attempt at rapprochement by anti-Stalinist forces in the area in regard to the minority question producing initial results. Then the first free elections brought ethnic struggles into the multiparty system and many votes for the revivification of some of the pre-1945 reflexes.

II. Possibilities for Adjustment, 1867–1992 (State and Nation)

1989–1992 – these three years marked a great opportunity in Central Europe to sort things out again. Those in 1989–1990 who saw this opportunity opened by the revolutionary processes starting in the region were certainly not mistaken. For the first time in the modern history of the region the possibility arrived for the people living in the area to readjust *their relations* with each other, earlier perpetually spoiled, but now free at last of dependency on the Great Powers.

German–Austrian–Hungarian Interests (1867–1918)

During the history of the past 150 years, *territorial situation and the location of a nation* – that is, the state borders – were always determined principally by the Great Powers. First, *the settlement of the German question* (1866–1871), and then the events affecting the Turks (1878–1913) in the southeast and the Russian Empire in the east cut the peoples apart according to the pattern of state borders. At other times, the relationship of the Great Powers of Western Europe to each other (1918), or the conflicts of the world powers (Soviet–American relations after 1948) were in the spotlight.

The boundaries of states from the North Sea to the Balkans were determined between 1866 and 1878 by *the settlement of the German question*. After the Hapsburgs had been pushed out from the Reich (Königgrätz, 1866), they were left the possibility of turning the existing personal union between the hereditary provinces of Austria and the Kingdom of Hungary into a constitutional commonwealth. (The Hapsburgs had ruled over Austrian territories for six hundred years, and more than three-hundred years in Hungary.) In 1867 the Austro-Hungarian Monarchy, and then in 1871, with Prussian leadership, the second German Reich came into being. The Austrian-Hungarian state determined the fate of the *many small peoples* – Slovaks, Serbs, Romanians, and Croats – living in the area, strengthening their national awareness exactly during the decades in question. Right from the beginning, these peoples saw the segregated Hungarian state as an enemy.

After each of them had been under Turkish rule for several hundred years, the gradual withdrawal of the Turks made possible the formation or re-constitution of Bulgaria (1878), Serbia (1816–1878), and Romania (1859–1861), and the occupation of Bosnia-Herzegovina by the Austro-Hungarian Monarchy. In the period of the emergence of the modern European states when the framework of regional administration developed and became directly tainted by modern bureaucracy, the principles of ethnicity were hardly attended to. The large Polish population living in the area stretching from the North Sea to the Carpathians did not regain the kingdom they lost in 1795. Apart from extensive autonomy for the Croats alone among the diversity of peoples living within the Hungarian Kingdom, no other ethnic group received *any kind of intra-state regional or administrative autonomy* in the Carpathian Basin. The Croats, who had had segregated estates and territories within Hungary (since 1102) were declared an autonomous part of the Hungarian Kingdom in 1868. True, at that time the small peoples in Hungary did not yet have movements championing autonomous regional administration, and the large numbers of Germans living in the country considered themselves at home in the Monarchy.

However, as the Romanian and Serbian kingdoms were set up dose by, the other peoples living in the Monarchy also began to entertain the hope to *share the same regional unit with the people who spoke their language*. Since the contemporaneous Western European states had also big nationality minorities, the eastern region regarded the minority problem as settled if civil liberties were introduced within the traditional framework of the state. The southeastern states (Romania, Bulgaria, and Serbia) showed no political tolerance at all; they failed to form a minority policy to deal with the other nationalities within their territories.

Liberalism and Its Shortcomings

The Austro-Hungarian Monarchy was the only country to think of *legally regulating the rights of national minorities* on the state level. Austria, with its diversity of nations, recognized the equality of ethnic tribes in its constitution of December 1867. In the *Hungarian law* framed in 1868, the mentality of the liberal policies of the times was asserted, for it provided that all individuals were free to use their own language within the state and the minorities as collectives had the right to form cultural organizations. At the same time, liberal European thinking rejected the special political rights of collectives as something left over from feudalism. The charting of the regional and administrative boundaries of the region reflected Great Power interests, and the internal system of the state followed the *French model of state administration*.

At the turn of the century when *collective aspirations* strengthened in the large-scale societies of Europe, the lower strata of society began to make their voice heard in the political life of the state, partly with social welfare demands and partly with national claims. Among the peoples of Central Europe, the desire for the organization of national communities broke out with elemental force. By this time, liberal ideas were no longer enough; in fact, the most liberal election law of the region (Austria, 1907) brought about a degree of political organization on the part of the national minorities that almost paralyzed the political life of the state.

The leadership of the Monarchy viewed incomprehendingly the demands of the minorities who were by now asking for regional autonomies. Several conceptions emerged to deal with the situation, most of them never becoming, however, more than plans. Best known among them was the comprehensive plan postulating rights on the basis of personal autonomy and federation of the Austrian social democracy, and the proposal of the Hungarian bourgeois Left, a group limited in size, which envisaged *cantons in the Monarchy* according to the Swiss pattern. The Left – because of its one sided social welfare demands – did not gain sufficient political power to give clout to its ideas.

By 1918, it was too late to take any constructive action at all. While the leaders of the Monarchy faced the national aspirations in a numb daze, all the leaders of the southeastern states understood was that their respective territories might be expanded to accommodate nationality members living beyond their borders. Romania and Serbia started to demand areas for themselves from the southern and eastern parts of the Monarchy as soon as the lines of force the Great Powers represented in the war made this possible.

Of course, at the end it was not the regional population patterns but the *superior force of the Great Powers* that determined the restructuring of the region in 1918.

French and Anglo-American Interests (1919–1938)

Because of the dissolution of the Monarchy and the weakening of Russia in 1918–1920, the *French* wielded the strongest great power interests in the region.

With Germany being the principal loser, French and Anglo-American *political strategy* championed the power ambition of preventing the creation of an alliance that might be friendly to the Germans. This favoured those among the internal forces legitimately dissatisfied with the regional and administrative policies of the Monarchy who worked for its dismemberment rather than for any federative transformation. By the same token, preferences

were given to Serbia against a Bulgaria that had fought on the side of the Central Powers. As a result, Czechoslovakia was created out of Bohemia, the largely Slovak-inhabited Northern Highlands of Hungary, and from the Carpatho-Ukraine; and the Serbian-Croatian-Slovene state (known as Yugoslavia after 1929) was put together from Serbia, Croatia, the Slovene areas, from the southern part of Hungary, from Bosnia-Herzegovina and other Balkan areas. Romania almost doubled in size by a similar process, acquiring all of Transylvania and part of the Banat as well as the mixed population of these areas, and occupied toward the east Dobruzha and Moldavia.

After 123 years of subjugation, the Poles won their independence, receiving areas including non-Poles who were inhabitants of the feudal Polish Kingdom of the 18th century from Germany and the Monarchy, both losers in World War I, and from weakened Russia.

Small Nation States

Called nation states by the victorious powers of World War I, the new states were in fact hardly more homogeneous ethnically than the dismembered regional administrative units of earlier times. Although it was known that the lack of correspondence between *state territories* and the *ethnicity* of their population had caused tensions that strained the region for centuries, Great Power interests to ignore this factor still ruled supreme. In truth, small multinational countries as were even the Monarchy and Russia, were formed whose own political power *considered them nation-states*. To neutralize ethnic tension, the Great Powers forced on the new states (Czechoslovakia, Romania, Yugoslavia, and Poland) agreements regulating the rights of national minorities, while the centralized state organizations were maintained.

Never before studied in detail, it should be the subject of a separate research project to examine what the results were of copying the model presented by the French state when the former near eastern areas of the Ottoman Empire were restructured, and to what extent the principles guiding territorial reorganization in 1918 operated as a source of the present conflicts both in Central Europe and in the Near East.

Similarly, no *comprehensive comparative study* has as yet come out on the minority agreements of 1919–1920. The texts of the agreements demonstrate much more modern principles than the Western Great powers dictating them – above all France – had followed at home with respect to their own minorities.

It is a different question how, *in societies not at all schooled in civic tolerance*, the internationally prompted provisions would have worked. The persecution of the Ukrainians and ethnic civil war in Poland (1930–1934), letting loose pogroms against the Jewish nationality, the evasions and circumventions of the law in Romania and in Yugoslavia, the anti-Hungarian measures in these countries, recurring atrocities, confiscation of the lands of the former ruling ethnic group, and so on, are known even though today's historiographies conceived in the state-nation spirit keep silent about them.

Hungary perhaps exactly because it had become an almost pure nation-state regarded nationality policy as an unnecessary bad thing. In Czechoslovakia the Czech political line managed to restrict expression of anti-minority feelings to some extent and allowed the enforcement of international agreements.

The German Sphere of Interest (1938–1945)

Between 1938 and 1941, it seemed that the *ethnic oriented* readjustment of state boundaries was to begin. National-socialist Germany appeared in Europe under the guise of fulfilling collective as well as of social and national principles. It disrupted the peace system of 1920, and annexed to the Reich Austria, where the language and the culture were German. First, having detached the German Sudetenland, it reduced Bohemia to a Czech autonomous area that was its protectorate. To Slovakia it gave independent statehood, but relinquished to Hungary the areas where the Magyar population constituted the majority, and a small area with Polish majority to Poland. The Western Great Powers accepted the new settlement – declared to be an ethnic one the same way as they did in 1918 the introduction of the centralist state principle. However, Germany's great-power ambitions were soon evident under the proclaimed ethnic principle as became clear in 1918 that the bare interests of the Western Great Powers were at work behind the nation-states. In the case of Yugoslavia, independence was given to Croatia, whereas Hungary received a significant proportion of the Hungarian-inhabited areas more precisely, those where the Serbs were a minority in comparison to the Hungarians and Germans. Romania was forced to yield areas from multinational Transylvania where Hungarians constituted the majority (northern Transylvania). (In the meantime, the Soviet Union took back Moldavia, which the Romanians had grabbed from Russia in 1918 but which now again had a Romanian majority.) And Poland was split between the Soviet Union and Germany – with no concern at all for the ethnic principle. While Germany shattered the system produced by the Versailles peace treaties, the Soviet Union started to build its power bases in Central Europe.

Triumph of the Ethnic Principle: Boundary Adjustments

The Great Powers made attempts to solve with *territorial alterations* the contradictions between territory and *nationality (ethnicity)* as apparent in the minority problems, which they, too, found troubling. The social effects of the border revisions between 1938 and 1941 are but little known; here they have been studied only as part of a line of imperialist policy. There are virtually no data on how a simple peasant or clerk of broken Poland was deprived of home and country, or how an ordinary German peasant settled after 1940 in the western half of Poland started his new life on unfamiliar ground to become himself a displaced person in just a few years. The same way, there are no surveys on the victims of the introduction in 1918 of Romanian rule in previously Hungarian territories, or of the effects of the temporary restoration of the Hungarian domination in some areas of the south and in Transylvania though these events uprooted and forced to flee many ordinary Hungarian, Romanian and Serbian peasants, workers and employees. Not to speak of the Jews who had to tremble for mere survival.

Buffer Zone

In the restructuring of the region in 1945 through 1947, again *great power considerations* had the only say. Forgetting when they *punished the losers* that the repatterning of the area began in 1938 with the full agreement of Britain and France, the victors acted as a bureaucratic schoolmaster. Even England started to speak up only when Poland was attacked. This is not to speak

of the Soviet Union, which played a rather ignominious role in the region until 1941. Now all of them celebrating victory, they returned to the territorial divisions of 1920, a solution which *they had already admitted was wrong*.

The area from the Baltic to the Black Sea was turned into a *buffer zone* between the Soviet Union and the Western Powers. The bourgeois left was looking for federative solutions in Romania, Czechoslovakia, Hungary, and Bulgaria. Neither Peter Groza of Romania, nor Yugoslavia's Tito or the Bulgarian Dimitrov, both of them communists, were averse to the approach. However, lacking support from the Great Powers, and then, after 1947, because of definite opposition on the part of the Soviet Union, these initiatives never came to anything.

Collective Responsibility – Deportations

Just as did their professors, the intellectuals, the Great Powers regarded the *minority problem* simply as a *source of conflicts* that may even lead to war. European political thinking in the period failed to notice that the expansionism of Germany and of national socialism was more and different than simply the breaking loose of hell and deviation from the French and English models of state organization that were widely regarded as ideal. They failed to note that, with the defeat of fascism, the ethnic principle lost its importance, and, even earlier, the *French centralized nation-state had proven its incapacity to function*. That was true even if this disfunctioning was shouted about and turned to good advantage by the national socialists.

However, the Great Powers did not move an inch from the ideology of the nation-state. After 1938 Germany and its allies expected to ease the administrative and ethnic contradictions of the region by *rectifying the boundaries*, the Allies were now experimenting with the *relocation of minority populations* and wanted to create state territories of pure ethnicity. (In the era of fascist extermination camps when people were brutally slaughtered, it apparently did not seem inhuman to force millions of peoples to leave their homes and chattels, the settlements where they had lived for centuries, with just a few bundles. Today we see this differently. We recognize the shortcomings of the nationality policy of liberalism, its failure to provide political collective rights; we see the impossibility of border modifications which had reduced additional millions of people to minority existence in the countries with mixed ethnic groups. *But none of this destroyed people who proved capable of recreating their circumstances or of adjusting to new circumstances*. It was amazing how peasants and workers adjusted to hardships and bore up with the rule of politicians and the military who kept redrawing borders. Power and the prevailing language changed, but the inhabitants who formed the landscape, who tilled the land and produced goods, stayed on. On the other hand, *deportation* rendered impossible life itself and broke up families. Without a doubt, after the extermination camps and the notorious political work camps this was the most inhuman act against minorities. The deportations were started by the fascists, but they were allowed to happen by the Western Allies and the Soviets. Moreover all of this was done by the political intelligentsia of Europe in the spirit of the French revolution's *nation-state*, a cause they championed as holy.)

The answer of liberal state organizations to the requests for collective rights and the observation of the ethnic principles was to declare and enforce *collective responsibility*. Apart from

deportations, the results included *deprivation of people of their civic rights* on the basis of ethnicity. (In Poland, Czechoslovakia, Yugoslavia, and Romania from Germans; in Czechoslovakia and Yugoslavia from citizens who were classified as Hungarians.)

Restoration of territorial and administrative statuses as they existed in 1920 was the joint decision of the Great Powers and it was generally accepted even by the local bourgeoisie. But now it occurred *without the safety valve of provisions for the protection of minority rights*. The alternative of creating pure nation-states by means of deportation and likewise the feeble plans for federative solutions were thwarted by cold war and the introduction of the Soviet system.

Sphere of Interest Policy Again (1949–1990)

In 1949, the Stalinist Soviet Union formed its own military, economic and political zone. It largely *closed the region for 40 years* to western economic and political influence and thereby shut off the area from the workings of the economic forces that were operating in the West. Its political system reinforced *state and regional boundaries*. Both the economy and culture relied on only the resources of the state and the nation, with the administrative controlling role of the capital cities being further strengthened *within the state*, partly for security and military reasons. As against the decentralization of the regional economy and culture that reached Western Europe in the period between 1950 and 1970, *regional centralization* was enforced in this part of the world. *Village and town*, which are today the strongest units in the Western pattern of settlements, became here subordinated to artificial administrative regions. Central state bureaucracy, which is interested in preserving a centralized nation-state and in preventing the development of regional self-administration, was strengthened.

Soviet Internationalism

Characteristically, even economic integration was conceived as the integration of state-controlled directive bodies. Travel was made difficult even within the zone – allegedly because of security reasons. All this, while the Western middle classes enjoyed all the benefit of international contacts in their choice of employment and holiday accommodations. Within the zone, however, communication between allied countries was more difficult than before 1938 when the states now making up the zone were openly hostile to each other. (In the meantime, the eventual transience of the borders was an integral part of Marxist teachings on the image of the future.)

Parallel with this, the *nationalism* still present in the region *were repressed* forcefully and by ideological means, proletarian internationalism and the equality of all humans being loudly proclaimed. In fact, insistence on Soviet political dominance called to life a vigorous anti-Soviet nationalism, or, more precisely, opposition to everything the Soviets wanted. (In this way internationalism gave rise to antipathy, and the really obsolete nationality ideas of hatred became forbidden fruit in which people wanted to indulge.) *Minority problems* were treated as internal affairs. The different states saw different solutions for the management of minority conflicts. (Between 1952 and 1968 in Romania there was an area where Hungarians benefited from regional autonomy, whereas elsewhere even Hungarian universities established earlier

were closed. In Poland the life of the German minority was imperilled while the Lithuanians and Belorussians enjoyed cultural autonomy.)

As pressure from Moscow relaxed, relative autonomy increased within the region from 1961 on, *the local nationalisms* strengthened, usually assuming the form of *state nationalism*. The triumph of the principle of nation-states was regarded as a dictate of the times, and the disappearance of minorities was considered merely a matter of time. Only believing in the social identity of the individual, faithful communists accepted and proclaimed this; and the nationalists went along with the idea because it gave a pretext for eliminating instruction in the mother tongue of the minorities (e.g., in Hungary, Bulgaria and Poland), or offered a chance for blaming the minorities as scapegoats for the internal problems of the state and thus suggested a way for limiting their rights (Romania, Czechoslovakia).

Following the stance of liberalism in regard to the importance of the individual citizen and after the later failure of the collective principles of ethnicity, *the Soviet interpretation of proletarian internationalism likewise failed to cope with the incompatibility between territorial organizations and ethnic groups*. In fact, some representatives of the minorities think back with a sense of nostalgia of the minority policy that was pursued between the two wars in Czechoslovakia or Romania.

Yugoslavia was the only state in the region that tried out new experiments in its *state organization*. In the structures that developed in the 1960's, it divided the state and population into republics (constituent nations) which were also entrusted with working out ways for minority autonomy. Today when there is heavy fighting in Yugoslavia, we are apt to speak about the ruthlessness of the previous system. Still, no objective observer will deny that Yugoslavia – with its great diversity of minorities, living in some cases scattered widely over the territory of the state and in other cases coexisting in cohesive blocks – was the state where the largest number of alternatives were worked out to cope with the problem. The great question is whether it was because of the dictatorial (communist) methods of the political system that the experiment failed or whether it was actually the centralization that encouraged the strengthening of the dissenting forces.

Disintegration of the Soviet Regime

In 1989–1991 a lot of things were very different from 1920, 1938, or 1947.

In 1918–1920 and then again in 1938–1941, the big political changes were generated by the tension between the nation and the state, in other words partly by the minority issue. The present restructuring was caused by the internal disintegration of a political regime, of the Soviet system, the *sharpening of the minority issue being only one consequence of the changes*.

HÓVÁRI JÁNOS

JUGOSZLÁVIA SZÉTESÉSÉNEK TANULSÁGAI

Közel egy évtizedig – az életük felén elhunyt két kollégámmal Barta Gáborral és Szakály Ferencel, valamint Borus Józseffel – szobatársa voltam Ádám Magdának az MTA Történettudományi Intézetében. Erre a szobaközösségre életem végéig emlékezni fogok. Távol álltak egymástól kutatási területeink, de ez sohasem okozott zavart közöttünk. Sőt, lehetőséget adott arra, hogy Szakály Ferencel és Barta Gáborral, akik a 16. század viszonyait kutattak, időnként el-elmondhassuk Ádám Magdának: mit is gondolunk mi a magyarság és térségünk huszadik századi történelméről. Így Magda számunkra nem csak barát volt, hanem ítéletes-ter is, hogy szorgalmasan olvassuk-e az ő, illetve kollégái írásait. Magda gyakran megosztotta velünk véleményét a huszadik századi magyar katalizmákról és abban a nemzetközi diplomácia szerepéről, s ebben néha szót ejtett személyes tapasztalatairól is. Ebből lett számomra egyértelmű, hogy Magda életét jócskán meghatározta a történelem: volt része rettenetes tragédiákban, tanúja volt történelmi változásoknak. Az én életem úgy alakult, hogy a történettudományt 1992 nyarán felcseréltem a diplomáciával. Ehhez sok hasznos útravalót Ádám Magdától kaptam. Ezt követően sajnos ritkábban találkoztunk. Nyári látogatásaim azonban mindig történelmi-diplomáciai tanulsággal szolgáltak. Magda tanácsait, ha tehettem, beépítettem a magyar diplomáciába.

Jugoszlávia ma már csupán történelmi fogalom: hosszabb, vagy rövidebb szócikk lexikonokban és enciklopédiákban, s történészek népszerű témája szerte a világban, akik könyvek százai-ban boncolgatják a kialakulás és a szétbomlás okait. A „jugoszlávisztika” történelmi diszciplína lett. Azoknak azonban, akik egykoron Jugoszláviában éltek mást jelent: életük egy – nagyobb, vagy kisebb – szeletét: olyan szeretett, gyűlölt, vagy épp elviselt világot, amelynek tárgyi és szellemi reminiscenciái még jól kivehetők Dravogradtól Prilepig és Szabadkától Fiuméig. Az elmúlt években többé-kevésbé megkezdődött az egykori jugoszláv múlt tudományos és műveltségi feldolgozása, s ezt magától értetődően széleskörű társadalmi figyelem kíséri. A vitáknak és az emlékezőseknek azonban nincs politikai re-integrációs üzenetük: csupán a közös múlt feldolgozása történik, amely szervezetszervi részét képezi a régióban zajló egyéni és társadalmi önértékeléseknek. Különben is az utódállamok politikai elitjeinek véleménye egyértelmű: Jugoszlávia idejémtúlt történelmi képződmény, amely egyetlen nemzetnek sem szolgált javára. Ehelyett más térben, és más külpolitikai stratégiák mentén keresik boldogulásukat, de földrajzi közelségből eredő evidenciáknak nagyon is tudatában vannak, s ezt politikájukba is beépítik. A volt jugoszláv térség minden állama az EU tagja szeretne lenni minél előbb, s ezt még akkor is

irányadó külpolitikájukban, ha a felkészültséget, s a tagsággal járó feltételrendszer értelmezését illetően nagy különbség van az egyes tagállamok között.

Az egykori Jugoszlávia, amely történelme során hol gyengébb, hol erősebb regionális középhatalom volt, sajátos körülmények között jött létre: sokáig csupán délszláv értelmiségiek vágyálma volt, amelyet a nemzetközi diplomácia – előbb a francia és a brit, később pedig az amerikai és a szovjet – saját érdekeinek érvényesítése közepette felkarolt. Több mint hetven év múltán pedig épp az államalkotó népeknek, s köztük az egykoron lelkes jugoszláv eliteknek lett elégük a jugoszlávizmusból, s követelték nemzeti, politikai és gazdasági érvek alapján a keretek szétbontását. A szecessziós elképzelések és a jugoszláv köntösbe öltöztetett, ismét megerősödött „nagy-szerb” törekvések összeköttek, s ez véres háborúkhöz vezetett. A nemzetközi közösség a dezintegrációs törekvéseket, némi bizonytalankodást követően tudomásul vette, de a folyamat békés levezénylésére, s a vérontás megakadályozására képtelen volt.

Jugoszlávia szétbomlása 1991. június 25-én Szlovénia és Horvátország függetlenségének kinyilvánításával kezdődött meg. Úgy tűnik, hogy ez a folyamat 2008. február 17-én befejeződött, amikor a koszovói parlament az egykori jugoszláv autonóm tartomány függetlenségét deklarálta. Az egykori Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságból – 17 év alatt – hét önálló állam jött létre: Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Montenegró és Koszovó. Koszovó függetlenné válása azonban széttrött egy alapvető tabut a volt jugoszláv térségben: az egykori jugoszláviai köztársasági határok megváltoztathatóak. A Bosznia-Hercegovinai Föderáció Szerb Köztársaságában gyakran felvetik az önállóság kérdését. Leginkább a boszniai szerb vezetők bölcsességén múlik, hogy a hagyományos államkeretek megőrzése vagy a kiválásra való törekvés lesz-e meghatározó nemzeti stratégiájukban.

Napjainkban is számos belső konfliktus szövi át az egykori jugoszláv térséget. Egészében azonban elmondható, hogy az elmúlt másfél évtizedben olyan folyamat zajlott le, amely tisztulást hozott: egyelőre befejeződni látszik a devolúció, s a térségen belül a 21. századi államhatárok és az új politikai földrajzi keretek többé-kevésbé kijelölődtek. A jelenlegi végkifejlet tartóssága leginkább attól függ, hogy az új államok nemzeti stratégiái elsődlegesen integrációra törekvések kívánnak-e lenni, vagy elzárkózóak, de természetesen attól is, hogy az egyes nemzeti elitek képesek-e szakítani az államnemzeti beidegződésekkel, s kellő tiszteletet és jogbiztonságot adni etnikai és vallási kisebbségeiknek. Lépéseiket és döntéseiket számos területen a beidegződések, a politikai gondolkodásba beivódott politikai reflexek fogják meghatározni, de a térség népei mindig is fogékonyak voltak az újra, a változásra és a változtatásra. Az utóbbiak politikai és társadalmi súlya sokban attól fog függeni, hogy az euroatlanti világ – elsődlegesen az EU – mit tud feljárnítani a térség népeinek annak érdekében, hogy azok egymással megbékéljenek, az életminőségeik javuljanak, s közöttük egy új történelmi korszak kezdődhessen el.

Az egykori jugoszláv térség államai ma nagy változatosságot mutatnak. Szlovénia 2004 óta az EU tagállama, 2007. január 1-je óta az eurózána része, s 2008 első felében az EU elnökségét adta, s fél évig irányította és koordinálta a nemzetközi politikai életet. Szlovénia eddigi útja a volt jugoszláv térségben sikertörténet. Horvátország EU tagsága a közeljövőben – néhány éven belül – esedékes, annak függvényében, hogy az egyes fejezetekkel milyen ütemben haladnak. Brüsszel azt tervezi, hogy Horvátországgal 2011-ben lezárja a tárgyalásokat, s tagállami

parlamenti ratifikációkat követően Zágráb – 2011-ben vagy 2012-ben – egy új EU-tagállam fővárosa lesz. Nem kétséges, hogy Horvátország rövid időn belül éppoly sikeres országa lesz az egykori jugoszláv térségnek, mint napjainkban Szlovénia.

Macedónia 2005-től az EU tagjelölt állama, de a tagsággal kapcsolatos tárgyalások még nem kezdődtek meg. Szkopje európai perspektívája elsődlegesen attól függ, hogy mennyiben sikerül az ország belső békéjét a macedón és az albán közösség közötti átfogó együttműködés révén megőriznie. De fontos kérdés az is, hogy Athén és Szkopje meg tudjon egyezni az ország nevét illetően.¹

A nemzetközi diplomáciának nagy vívmánya, hogy Bosznia-Hercegovina a véres háborúk, s a pogromokat idéző etnikai tisztogatások ellenére is egyben maradt. A bosnyákok, szerbek és horvátok közös államának működtetéséhez Daytonban, 1995-ben az érintett feleknek a nemzetközi diplomácia segítségével olyan struktúrában sikerült megegyezniük, amely az elmúlt évtizedben nehezen ugyan, de mégis életképesnek bizonyult. Bosznia-Hercegovina 2008 nyarán az EU-val stabilitási és társulási megállapodást írt alá, amely az EU értékvilága felé való boszniai közeledés újabb fontos jele. A felszín alatt azonban továbbra is zajlik a múlt feldolgozása, s a szecessziós stratégiák még mindig politikaformáló erők lehetnek: nem kétséges azonban, hogy a bosznia-hercegovinai politikai eliteiről nyomás nehezedik az államkeretek megőrzése érdekében.

A szerb politikai élet az elmúlt másfél évtizedben számos változáson ment át. Nem kétséges, hogy a szerb szocialista vezetést és politikai szövetségeseit – legyenek azok a politikai paletta bármely oldalán is – nagy felelősség terheli a jugoszláv térségben lezajlott háborúkért, s mindazokért a szenvedésekért, amelyet nem csak más népek, hanem leginkább saját népükre rázúdítottak. A szerb politikai élet vargabetűi az elmúlt évtizedben azt fejezték ki, hogy a társadalomban és a politikai-katonai felépítményben épp a nemzeti frusztráció, a szerbek nemzeti küldetéséről vallott mítoszok, vagy a realpolitika volt-e meghatározó. A 2008. évi elnöki- és parlamenti választások eredménye már azt jelzi, hogy szerb társadalmon belüli küzdelem kikristályosodása jó irányban halad: az integrációs politika támogatói olyan számottevő erőt képviselnek, amely már nem csupán politikai, hanem történelmi jelentőségű is. Most már bizonyos, Szerbia képes lehet arra, hogy lezárja a múltat és új reális perspektívákat keressen. Ezt jelzi a stabilitási és társulási megállapodás aláírása az EU-val, de még inkább az, hogy 2008 júliusában a szerb rendőrség letartóztatta a háborús bűnökkel vádolt Radovan Karadzic-ot, s belgrádi legfelsőbb bíróság döntött hágai kiadatásáról. 2008-ban, Szerbiában egy új történelmi korszak alapjait teremtettk meg. A belgrádi kormány 2009. december 29-én benyújtotta kérelmét az EU-beli tagságra. Egyelőre az azonban még nem látszik tisztán, hogy ez az atlantizmus prioritásainak elfogadását is jelenti-e, vagy ezen a területen továbbra is a kivárás marad a meghatározó.

Montenegró 2006-ban vált el Szerbiától: elkötelezett az integráció és az elmélyült nemzetközi együttműködés mellett. Podgoricának az EU-val és a NATO-val épülő kapcsolatai nemzetstratégiái: ennek azonban a teljesítőképesseggel objektív határai némi gátat szabnak. A nemzetközi közösségnek azonban a montenegrói törekvéseket határozottan támogatnia

1 Athén ragaszkodik ahhoz, s ezt az EU-ban és a NATO-ban is következetesen képviseli, hogy Szkopje nem sajátíthatja ki magának a Macedónia nevet, hanem csak, mint „Volt Jugoszláviai Macedón Köztársaság (Former Yugoslav Republic of Macedonia, FYROM)” nevezhető. Ezt Szkopjében egyértelműen visszautasítják.

kell, s mindent meg kell tennie annak érdekében, hogy a vágyak és a valóság közel kerüljenek egymáshoz, mert a sikeres Montenegró a stabilitás fontos regionális kisugárzója lehet a térségben.

Koszovó a legújabb balkáni kisállam elismeréséért, s az állami struktúrák megteremtéséért küzd. Koszovó a világ és a volt Jugoszláv térség legfiatalabb állama. Nem kétséges, hogy hosszú út vezet még a szerb–albán történelmi megbékéléshez, de Koszovó államiságának széles körű elismertetéséhez is. Az azonban örövendes, hogy a függetlenség bejelentése nem vezetett újabb fegyveres konfliktushoz. Ez azt jelzi, hogy a diplomácia még a Balkán-félsziget egyik „forró” térségében is – remélhetőleg tartósan – eszközrendszerként szolgálhat a nemzeti és nemzetiségi konfliktusok megoldásához, vagy legalább kezeléséhez.

Az egykori jugoszláv térségben napjainkban hatalmas a különbség Szlovénia és Koszovó között, mind az életminőségek, mind a gazdaság területén. De így volt ez már a Jugoszláv Királyságban és a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban is. A fejlettség és a fejletlenség a volt jugoszláv térségben történelmi örökség. Szlovénia gazdaságát többnyire az Osztrák Császársághoz kötődő múlttal magyarázzák, amelynek 1918-ig volt része, míg Koszovó szegénységéért pedig leginkább az Oszmán Birodalmat okolják, amelynek 1912-ig volt egyik tartománya. A fejlettség és fejletlenség továbbra is alapproblémája a volt jugoszláv térségnek.

Az 1990-es évek balkáni háborúi az EU határainak közelében zajlottak. Mivel mind Brüsszel, mind a tagállamok képtelenek voltak a vérontást legjobb akaratuk ellenére is megállítani, a történetek egyértelművé tették, hogy az EU kül-, biztonság- és védelempolitikai képességei és eszközei mennyire korlátozottak. Az európai integrációs politika történetének eddigi legnagyobb külpolitikai kudarca volt az, hogy az EU képtelen volt békés keretekben tartani a jugoszláv felbomlási folyamatot, a háborúkat megakadályozni, és elejét venni az azzal járó borzalmas atrocitásoknak. Az Egyesült Államok beavatkozására volt szükség több alkalommal is, hogy a volt jugoszláv térségben helyreálljon a béke, s a további lehetséges eszkalációknak elejét lehessen venni. Mindazok a változások, amelyek az EU-ban a közös kül-, biztonság- és védelempolitika területén az elmúlt másfél évtizedben lezajlottak fontos – és számos tekintetben történelmi – válaszok a balkáni háborúk kihívásaira. A közös védelem- és biztonságpolitikát, s annak infrastruktúráját az 1992. február 7-én aláírt Maastrichti Szerződés teremtetette meg, amelynek végső szövegezése idején már javában tombolt a jugoszláviai háború. A Maastrichtban elindított új politika folytatását az 1997. október 2-án aláírt Amszterdami Szerződés jelentette. Ennek szövegezései alatt is a volt jugoszláv térségben többnyire dörögtek a fegyverek, de már látszottak a kibontakozás egyes elemei is. A diplomaták és politikusok ekkor már bőséges tapasztalattal rendelkeztek az 1990-es évek válságai tekintetében, s ezek biztonságpolitikai vonatkozásokban visszaköszönnék az EU által követett új filozófiában.

Az elmúlt évtizedben megteremtődött az Európai Védelmi és Biztonsági Politika is, s ennek keretében a kello rendőri és katonai eszközrendszer is. Nem véletlen, hogy az EU közös rendőri és védelmi erői működésüket épp a volt jugoszláv térségben kezdték meg: a rendőrök 2003 januárjában Bosznia-Hercegovinában (European Police Mission – EUPM), a katonák pedig 2003 márciusában Macedóniában (Concordia Mission). A 2007. december 13-án aláírt Lisszaboni Szerződés tovább kívánna fejleszteni az EU kül- és biztonságpolitikái, valamint biztonság- és védelempolitikai rendszerét. A Lisszaboni Szerződés hosszas tagállami vitákat követően

2009. december 1-jén lépett hatályba. A megállapodás új alapokra helyezte a közös kül- és biztonságpolitikai főképviseelő jogosultságait. Egyrészt erősítette azokat, másrészt az Európai Külügyi Szolgálat megteremtésének igényével kellő intézményi háttérrel is hozzárendelt. Az új energikus kül- és biztonságpolitikai képviselő, Catherine Margaret Ashton bárónő 2009. december 1-je óta irányítja az EU külkapcsolati rendszerét, illetve igyekszik annak illetékességét körélt pontosítani, de az Európai Külügyi Szolgálat felállítását és beüzemeltetését akár éveket is igénybe vehet.

A jugoszláv válság döntő hatással volt az európai politikára. Új típusú gondolkozást indított el mind a kül- és biztonságpolitikában, mind a bel- és igazságügyi együttműködésben. A lehetőségeket természetesen döntően behatárolta az, hogy mindkét pillér a tagállamok kormányközi együttműködésére épül. Számos esetben a közös álláspont kialakítása rendkívül nehéz feladat, mert az egyes tagállamok más és más geopolitikai térben élnek, s más és más elemek határozzák meg politikai életüket. Ez mutatkozott meg Koszovó elismerése kapcsán a külügyminiszterek 2008. február 18-i brüsszeli ülésén is. Az EU nem tudott egységesen választ adni a függetlenség kinyilvánítására, s számos tagállam (Ciprus, Görögország, Spanyolország, Szlovákia és Románia) még azóta sem ismerte el az új balkáni kisállamot.

A volt jugoszláv térség rendkívül sokat profitált az EU kül- és biztonságpolitikájában bekövetkezett változásokból. Minden EU-tagállamban, még azokban is, amelyek távol vannak a Balkán-félszigettől megértették, hogy a jugoszláv felbomlási folyamat közös európai ügy. Egyrészt azért, mert a Balkán-félsziget az európai politika, gazdaság és kultúra szerves része, s annak számos vonatkozása érzékenyen érinti az EU-polgárok mindennapi életét. Másrészt pedig azért, mert a térség államainak a 21. század EU-jában – különösen a 2007. évi bővítést: Románia és Bulgária felvételét követően – helyük van, ha teljesíteni képesek a tagsághoz szükséges feltételeket. Így nem csoda, hogy a volt jugoszláv térséget a tagállamok és a brüsszeli intézmények kellő figyelmű övezte az elmúlt másfél évtizedben: kiépültek az együttműködés politikai és gazdasági mechanizmusai és a hozzájuk rendelt eszközrendszerek.

Lassan egy évtizede már egyre kevesebbet beszélünk a volt Jugoszláviáról. A nemzetközi politika helyett a Nyugat-Balkán megjelölést használja, amely a Szlovénia nélküli egykori Jugoszláviát, s a hozzávont Albániát jelenti. A Nyugat-Balkán azonban egy tágabb politikai térnek – belső integrációnak – Délkelet-Európának is része. Így Albánia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Koszovó, Macedónia, Montenegró és Szerbia esetében a volt jugoszláv térség a múltat, ezzel szemben a Nyugat-Balkán a feltételekhez szabott EU perspektívát, Délkelet-Európa pedig a regionális evidenciákat, s a regionális integrációt jelenti. A nemzetközi diplomácia azonban operál még egy fogalommal: Közép-Európa. Ezzel a 2004-ben és 2007-ben az EU-hoz csatlakozott 10 nem-mediterrán államot jelöli: Bulgária, Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia. Így a tagsághoz közel álló horvátok is joggal remélhetik, hogy a csatlakozást követően az EU-nak nem nyugat-balkáni, hanem közép-európai állama lesznek.

A volt Jugoszlávia és a Nyugat-Balkán államainak adódik más integráció is: a mediterrán együttműködésbe történő bekapcsolódás. Szlovénia EU tagsága okán része a Barcelonai Folyamatnak, ehhez azonban a part menti más jugoszláv utódállamok nem csatlakozhattak. A kialakult helyzetet a francia diplomácia által kezdeményezett Mediterrán Unió hivatott áthidalni. Ennek 2008. július 13-án Párizsban megtartott alapító ülésén a 44 tagállam

(EU-tagállamok és a földközi-tengeri országok) között Horvátország, Montenegró és Bosznia-Hercegovina is, mint mediterrán államok vettek részt. A tartalmi kérdéseket illetően a szerveződésben egyes kérdésekben nehéz lesz egységet kialakítani, mivel a Mediterrán Unióban markánsan megjelennek az eltérő érdekek: izraeli–palesztin konfliktust, Ciprust, valamint a mediterrán térség egyes szövegeinek eltérő geopolitikai beágyazódását illetően. Nem kérdéses, hogy a Mediterrán Unió létrehozó Párizs elsősorban arra törekszik, hogy az EU kelet-európai és dél-, illetve kelet-mediterrán politikáját egysúlyba hozza, valamint Törökország tagsági ambícióinak kezeléséhez új mechanizmusokat találjon. A francia diplomácia ehhez az EU súlyosabb tagállamainak egyértelmű támogatását bírja. Ebben az új politikában Zágráb, Szarajevó, Podgorica és Tirana számára új lehetőségek is adódnak. Ezek kereteit azonban, mivel egy alakuló folyamatról van szó, aligha lehet még tisztán látni.

A Nyugat-Balkán, mint a jugoszláv múlt feldolgozásának eszköze

A „Nyugat-Balkán” alig egy évtizedes politikai, politológiai és politikai földrajzi elnevezés, amely Albániát és a Szlovénia nélküli volt Jugoszláviát (Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró, Macedónia, Koszovó) foglalja magában. Ha Balkán-félsziget keleti-nyugati osztású térképére nézünk, látjuk, a Nyugat-Balkán átnyúlik a kelet-nyugat tengelyen. Tehát aligha lehet pontos földrajzi elnevezés. Nem is az. A Nyugat-Balkán elsődlegesen nem égtáji, hanem politikai megjelölés, körberajzolása annak a régiónak, amely az 1990-es években háborúnak és veszedelmes szembefeszüléseknek a területe volt. 1991 után aligha lehetett ezt a régiót többé csupán „volt Jugoszláviának” nevezni, mert ez részint érzelmet és érdekeket sértett, másrészt a múltat, s nem a jövőt utalt. Ennek ellenére a térséget a nemzetközi diplomáciában 1997 végéig többnyire „a volt, illetve egykori Jugoszlávia” névvel illették. Ezen a londoni diplomácia változtatott. Az Egyesült Királyság adta 1998 első felében az EU elnökségét. Ők honosították meg a „volt Jugoszlávia” helyett a Nyugat-Balkán elnevezést azzal a tartalommal, ahogyan napjainkban is használjuk. A brit nyelvzet ezt követően elfogadást nyert, s azóta az EU-ban rendre ezt használják, de ezt mára már szinte az egész diplomáciai közösség átvette. A „volt Jugoszlávia” elnevezés többnyire csak akkor bukkan elő, ha történeti megközelítésre is szükség van.

A volt jugoszláv tagköztársaságok közül Szlovénia kezdetektől elhatárolta magát attól, hogy a balkáni térséggel kapcsolatba hozzák és a nyugat-balkáni országok közé sorolják. Zágráb is ezt szeretne volna elérni, de a horvátok e törekvését a nemzetközi közösség nem fogadta el, mert az 1990-es években a horvát–szerb (kis-jugoszláv) szembenállás olyan mélységű volt, hogy az a horvátokat kapcsolati kényszerpályájukon a Balkán belső világához láncolta. Az egykori Jugoszlávia többi állama (Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Macedónia és Koszovó) esetében többé-kevésbé magától értetődő volt a Nyugat-Balkán elnevezés. Albánia magányosan maradt a volt jugoszláv térség, valamint a NATO és EU-tagállam Görögország között. A nemzetközi közösségnek kézenfekvő volt, számos tekintetben a Koszovóval és a macedóniai albánsággal való etnikai összekapcsolódás okán is, hogy Albániát, a nyugat-balkáni országok közé sorolja be.

A 20. század történelmének jelentős tanulsága, hogy a délszláv avagy jugoszláv egység tartózkodás eszméje sokkal inkább mítosz volt, mint valóság. Az erre tett kísérlet egyszer már 1941-ben

megbukott, s ez 1991-92-ben megismétlődött. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy térségben élő népeknek ne lennének közös érdekeik, s ne kötné őket össze ezernyi nyelvi, néprajzi, gazdasági és politikai szál. Ezek erősítéséhez, illetve a kölcsönös előnyök kimunkálásához azonban sem a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, sem a Jugoszláv Királyság, de a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság sem volt megfelelő keret. Különösen azért nem, mert 1918 és 1941 között az ország irányításában meghatározó volt a belgrádi centralizáció, 1945 és 1991 között pedig kimerültek a föderációban rejlő lehetőségek. A jugoszláv vezetés a belső ellentétek és az eltérő nemzeti stratégiák okán az új helyzetet, amelynek gyökerei azonban az 1960-as évek végére nyúlnak vissza, képtelen volt kezelni. Ebből következően Belgrád azt sem tudta elérni, hogy az esetleges laza jugoszláv keretek fenntartásával, s a biztató EK távlatok megőrzésével, konföderációs, vagy devolúciós megoldást találjon a válság rendezésére. Alapjában véve ez vezetett a véres háborúhoz, a térségben az EK (EU) és más nyugati integrációs kapcsolatok időleges és viszonylagos leértékeléséhez, s mindahhoz a sok szenvedéshez, amellyel a volt Jugoszlávia állampolgárainak szembe kellett nézniük.

Számos történész joggal gondolhatja úgy, hogy a helyzet a Balkán-félszigeten az elmúlt kétszáz évben szinte semmit sem változott: a régi nemzeti, „törzsi” marakodás jött elő ismét, a nyugat-balkáni viszonyokat a nemzetközi közösség határozza meg, s a térség a 21. század elején ismét a külső hatalmi tényezők játéktere lett. A nemzetközi kapcsolatok szakértői azonban joggal állíthatják ezzel szemben: a 21. századi világ külkapcsolati rendszere és eszköztára más, sok elemében különbözik attól, mint ami a múltban létezett. Az európai államok például nem egymás ellenében, hanem többnyire egységesen, vagy legalább egyeztetetten lépnek fel a Nyugat-Balkánon. Az Egyesült Államok csupán az EU kezdetben mutatkozó tehetetlensége okán vállalt szerepet a Nyugat-Balkánon. Az Egyesült Államok a kisállami egyensúlyt kívánja a Nyugat-Balkánon fenntartani, és biztosítani a sikeres euroatlanti integráció lehetőségét. Washington azonban a katonai szerepvállalást a térségben azonnal átadja az EU-nak és/vagy a tagállamoknak, ha azok az ezzel járó politikai és pénzügyi felelősséget vállalni képesek. Az Egyesült Államoknak jelenleg a világ más térségeiben is rendkívül szüksége van a Balkán-félszigeten lekötött kapacitásaira. Washington egyszerre érdekelt abban, hogy az európai védelmi- és biztonságpolitikai képességek a NATO-val egyetértésben és együttműködésben növekedjenek, de abban is, hogy egyes EU- és egyben NATO-tagállamok NATO-keretekben a térségben markáns szerepet vállaljanak, s ez a szervezet bővítésének politikai és katonai feltételeinek megteremtésére is kiterjedjen.

A történelmi reminiscenciák Oroszország szerepvállalásában mutatkoztak meg leginkább. Moszkva számára az 1990-es évek második felében a balkáni aktivitás inkább az elvesztett – történelmileg is értelmezett – presztízs virtuális visszaszerzését szolgálta. 2000 után azonban a Nyugat-Balkán fontos szerepet kapott Moszkva új energetikai diplomáciájában. Jelentős változás történt: a virtuális ambíciókat a realpolitikai törekvések váltották fel. Így Oroszország napjainkban épp egy olyan térségben keresi mozgásterének bővülését, amelyet NATO- és EU-tagállamok vesznek körül, sőt az érintett országok mindegyike az euroatlanti világba is integrálódni kíván, s ez inkább egy új típusú, a kölcsönös érdekekre való együttműködésnek, mint a hagyományos, a múltban gyökeredző érdekütközéseknek kedvez.

A politikai tervezők szemében Nyugat-Balkán „köztes régió”, amely EU- és NATO-tagállamok (Szlovénia, Magyarország, Románia, Bulgária, Görögország és a tengeren

Olaszország) közé zárt térség, amelynek tagállamainak mind az EU, mind a NATO felajánlja, illetve már különböző formákban fel is ajánlotta, a csatlakozás perspektíváját, ha az érintett államok megesszik mindazokat a lépéseket, amelyek a tagság elnyerésének kritériumai.

A Nyugat-Balkán országai közül EU csatlakozási tárgyalások jelenleg csak Horvátországgal zajlanak. Zágrábban korábban azt remélték, hogy a tárgyalásokat 2009-ben le tudják zárni, s azt követően a ratifikációs folyamat befejeztével – várhatóan 2010-ben, de legkésőbb 2011-ben – Horvátország EU-tagállam lesz. Ez a folyamat azonban lassabban halad, mint tervezték. Jelenleg úgy tűnik, hogy Horvátországnak legkorábban 2011-ben lesz lehetősége az EU-hoz csatlakozni. Más nyugat-balkáni államnak egyelőre nincs ilyen perspektívájuk. Macedónia tagjelölt állam ugyan 2005 óta, de a csatlakozási tárgyalások időpontját még nem tűzték ki, amelyben nagy szerepe van az ország neve körüli ún. görög–macedón névvitának. A NATO terjesztése a Nyugat-Balkánon szintén fontos napirendi kérdés. Horvátország és Albánia 2008. április 2-án a bukaresti NATO csúcstalálkozón meghívást kapott a NATO-ba, s 2009. április 1-jén mindkét ország csatlakozott is a szervezethez. Macedónia akkor lehet tagjelölt, ha rendezi névvitáját Görögországgal. A podgoricai erősítéseknek köszönhetően 2009. december 4-én Montenegró is NATO-tagjelölt lett, s meghívást kapott a MAP-ba, a Tagyági Akciótérbe. A balkáni kisállam elkötelezettségének azzal is nyomatékot adott, hogy 2010 márciusában 31 katonát küldött Afganisztánba. Nem kétséges, hogy a NATO nyugat-balkáni bővítése meghatározó eszköz a térség tartós stabilitásának megőrzéséért, de a szervezet Európán túl nyúló képességeinek fejlesztést illetően is.

Már az előbbiek is jól mutatják, a Nyugat-Balkánon belül számos régi és új választóvonal húzódik. Ezek részint kulturálisak, részint nyelvek, részint politikaiak. A perspektívák tekintetében azonban a Nyugat-Balkán mindenképp olyan politikai régió, amelynek peremvidékei már jelenleg is kettős életet élnek: egyrészt, részét képezik a „belső” nemzeti struktúráknak, másrészt pedig előnyeit élvezik a határokon átnyúló együttműködésnek, az EU-val való határosság kedvező kihatásainak.

A Nyugat-Balkánnak van amolyan magterülete is, amely a Belgrád–Pristina–Szkopje–Podgorica–Szarajevó–Banja Luka hatszög rendszerében határozható meg. Ezen belül találhatók a meghatározó nemzeti és politikai szembefeszülések. A szerb–albán és a szerb–bosnyák ellentétek mögött mely vélt és valós történelmi sérelmek, eltérő nemzeti stratégiák és frusztrált balkáni középhatalmi törekvések állnak. A macedón–albán szembesítés pedig leginkább demográfiai és regionális viszonylatokban értelmezhető. Sajátos helyzetet teremt azonban az, hogy az ütközések vonala egyben kulturális és vallási szembenállást is jelent – a keresztény ortodoxia és az iszlám szembefeszülését –, amelynek veszedelmes globális kihatásai és kivetítődései is lehetnek. Ez inkább árt, mint segít, mivel minden egymásnak feszülő nemzeti, politikai vagy vallási csoport – akár töredékként is – tud maga mögé külső támogatásokat felsorakoztatni. Így olyan helyzet is előállhat, miként erre már a múltban sokszor volt példa, hogy az egymással szemben álló felek, már nem is igazán egymás ellen, hanem külső érdekek megjelenítéséért küzdenek, azaz könnyen külső erők eszközeivé is válhatnak.

A Nyugat-Balkán Horvátország kivételével olyan régió, ahol a modernizáció döcögösen halad. Mivel a térség jelentős részét a bizonytalanság jellemzi, a nemzetközi tőke számos tényezője beruházásait illetően kívár. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a külső és belső pénzügyi

körök ne vásárolnák fel mindazt, ami érték, s ami a bizonytalan helyzet miatt valódi ára alatt megvehető. Egyes vidékeken, a jugoszláv időkben egykor gazdaságilag prosperáló régiók elvészítették innovációs képességeiket, piacaikat, s az ott élők lassan már másfél, vagy két évtizede a globalizációs folyamatok egyre nagyobb vesztesei. Épp ezért vélik úgy a politikai tervezők, hogy gazdasági rekonstrukció nélkül aligha van kiút a jelenlegi stagnálásból. A gazdaság azonban csak külső erőforrások segítségével tud megújulni, s tudja a szükséges felzárkózási folyamatokat elkezdeni: az innovációs folyamatokat beindítani, az új infrastruktúrát kiépíteni, a nemzeti szolgáltató rendszereket modernizálni, s az új – a 21. századi kihívásoknak megfelelni tudó – társadalom viszonyait megteremteni.

A Nyugat-Balkán az EU politikai rendszerében 2000-ben vált önálló tényezővé. A nemzetközi politikai élet úgy látta, hogy a térségben pozitív folyamatok indultak el – a koszovói háborút sikerült megállítani, s a koszovói kérdésben ideiglenes megoldást találni. Szerbiában megbukott Slobodan Milošević rendszere, s a politikai élet új meghatározó egyénisége a realpolitikus Zoran Djindjić lett, s ezzel egyidejűleg Horvátország élére is a korábbiak nyitottabb és a nemzetközi közösséggel határozottan együttműködni akaró vezetés került. Ebben a történelmi helyzetben, a balkáni kérdésekre különben is érzékeny francia külpolitika – Párizs adta az EU-elnökséget 2000 második felében – gyorsan reagált. 2000. november 24-én Zágábban megrendezésre került az első EU-Nyugat-Balkán csúcstalálkozó, s meghirdetésre került a Stabilitási és Társulási Folyamat (Stabilisation and Association Process, SAP), amely térség államainak EU perspektívát biztosított. Az EU többek között azt ajánlotta fel, hogy a térség államai kössenek stabilitási és társulási megállapodást (Stabilisation and Association Agreement – SAA) az EU-val, s ennek keretében építsék kapcsolataikat. Ennek a folyamatnak a kiterjesztése 8 évet vett igénybe, mára már minden nyugat-balkáni állam – Koszovó kivételével – rendelkezik stabilitási és társulási megállapodással. Macedónia és Horvátország voltak az elsők, amelyek ezt az EU-val már 2001-ben aláírták (a macedónok 2001. április 9-én, a horvátok pedig 2001. október 29-én), s Szerbia és Bosznia-Hercegovina voltak az utolsók, amelyek csak 2008-ban kötelezték el magukat a szerződés megkötése mellett: a szerbek 2008. április 29-én, a bosznia-hercegovinaiak pedig 2008. június 16-án. Az albán vezetők 2006. június 12-én, a montenegróiak pedig 2007. október 15-én látták el kézjegyükkel a megállapodást.

A Stabilitási és Társulási Megállapodás Bosznia-Hercegovina és Szerbia kivételével már életbe lépett, s valós eszközként működik: Macedónia (2004. április 1.), Horvátország (2005. február 1.), Albánia (2009. április 1.), Montenegró (2010. május 1.).

Az EU görög elnöksége alatt 2003. június 21-én Thessalonikiben megrendezésre került a második EU-Nyugat-Balkán csúcstalálkozó, ahol elfogadásra került a „The Thessaloniki Agenda for the Western Balkans: Moving towards European Integration”. Ebben az EU egyértelműen kiáll az EU és a Nyugat-Balkán közötti kapcsolatok fejlesztése mellett. Az egyes államok tagsági lehetőségei attól függenek, mennyiben teljesítik a koppenhágai kritériumokat, illetve a térség számára 2000-ben felállított Stabilitási és Társulási Folyamatban tett vállalásait. Az EU 2003-ban tulajdonképp felajánlotta a nyugat-balkáni államoknak az ún. „közép- és kelet-európai” utat, s ezt a nyilatkozat szövege maga expressis verbis ki is mondja. A görögöket követő olasz elnökség (2003 második fele) óta, minden elnökség idején egy alkalommal az EU és a Nyugat-Balkán külügyminiszterei találkoznak, s áttekintik a térség és az EU közötti kapcsolatok helyzetét. Ezzel a Nyugat-Balkán államai kiemelt politikai partnerei lettek az EU-nak.

A Nyugat-Balkán, amolyan kényszer szülte elnevezés, ami számos tekintetben sajátos frazeológiai visszatükröződése azoknak a politikai folyamatoknak, amelyek a hidegháborús szembenállást követően lezajlottak, de napjainkban némiképp nyugvópontra jutottak. A Varsói Szerződés, Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása olyan folyamatokat indított el, amely Kopertől Rostockig, a Brandenburgi kaputól Vlagyivosztokig, illetve Várnától Murmanszkig átrendezték a politikai viszonyokat. E változásokat a politológiai és politikai-földrajzi terminológia is követte. Az új politikai tereket az új viszonyoknak megfelelően kellett meghatározni. Ez lehetőséget adott régi fogalmak rehabilitációjára, de teljesen új politikai-földrajzi megjelölések kialakítására is. Így a Délkelet-Európa megjelölés is kilépett a kulturális és tudományos területre történt száműzéséből, s politikai értelemben is feléledt a csipkerózsikai álomból, ahova a térség hidegháborús kettéosztása kényszerítette. A térségben ezzel egyidejűleg arra is választ kellett találni, hogy a Nyugat-Balkán és Délkelet-Európa miként viszonyul Közép-Európához.

A Délkelet-Európa fogalom felélesztése, a Délkelet-Európai Együttműködési Folyamat

A Délkelet-Európa elnevezésnek jó hangzása van a Balkán-félszigeten. Hiányzik belőle a Balkán megjelölés, amelynek a nyugati világban többnyire rossz mellékléggéi vannak, amely többnyire az utazók tapasztalatain alapul a rossz közviszonyokat illetően. A politikusoknak pedig az első világháború előtti kisállami marakodást jelenti. A Balkán, illetve Balkán-félsziget kifejezést leginkább csak tudós körökben tisztelték és tisztelik. Az első világháború után a balkáni Romániához és Szerbiához, azaz Öromániához és Öszerbiához, csatolt erdélyi magyaroknak és románoknak, a korábban az osztrák világban élő szlovénoknak és tengerparti horvátoknak, valamint a Bécs és Budapest világában élő horvátoknak, de a vajdasági szerbeknek sem esett jól, ha őket a Balkánnal azonosították. Így Belgrádban és Bukarestben óvatossá kellett bánni a balkáni önazonosság-tudattal. A Balkán helyett kézen fekvő volt a német földrajz- és néprajztudomány Súdosteuropáját elfogadni. Ez a történelmi Magyar Királyságot és minden balkáni országot – beleértve Görögországot és Törökországot európai területeit is – fogta egybe. A német Délkelet-Európa megjelölés napjainkban is létezik – ennek kutatására jött létre egykoron a Súdosteuropa Institut Münchenben – s ez jelenleg a következő államokat jelenti. Magyarország, Szlovákia, Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró, Macedónia, Románia, Moldova, Bulgária, Albánia, Görögország, Törökország és Ciprus. A Délkelet-Európa elnevezés többnyire a szalonképes szinonimája volt a Balkánnak, amelyből viszont a térségben élők – szemben a németekkel – rendre kihagyták Magyarországot, Szlovákiát és Szlovéniát, valamint Ciprus szigetét.

Azt követően, hogy Brüsszel a bővítési folyamat elindításával 1997 körül létrehozta az új politikai Közép-Európát, nevet kellett adni annak a térségnek, amelyet az euroatlanti világ körülülvett, s amelynek nem nyílt EU perspektíva. A megfelelő elnevezés megtalálása Washingtonnak, az EU-nak, de még az érintett népeknek némi zavarokat okozott. Az Egyesült Államok mindenképp a délkelet-európai együttműködést kívánta feléleltetni, illetve megteremteni, amelynek kereteit azonban rendkívül tágan – Súdosteuropa körben – értelmezték.

A nyugati világ a daytoni megállapodás megkötését mérőföldként tekintette a Balkán jövője szempontjából. Az aláírás pillanatában, 1995. december 14-én Párizsban, sokan úgy

váltak, hogy a térség életét új mederbe terelhetik, s nem kell többé háborútól tartaniuk. Tévedtek, mert 1998–1999-ben Koszovóban újabb háború robbant ki. Daytonban azonban a Balkán-félsziget egyik legégetőbb problémájára sikerült megoldást találni: megegyezni Bosznia-Hercegovina új államstruktúrájában, s a békés átmenet feltételeiben. Az amerikai és az európai diplomácia ezt a helyzetet fel akarta használni arra, hogy egy új, balkáni térség egészét átfogó együttműködés alapjait megvesse. Az amerikai lépésekkel párhuzamosan a francia diplomácia a Royaumont Folyamat beindításával, amelyet az EU felkarolt és uniós folyamattá emelt, különböző tervek születtek a balkáni stabilitás megerősítésére. Ezeket fogta össze az 1996-ban megindított EU–USA mechanizmus: a Délkelet-Európai Együttműködési Kezdeményezés (Southeast European Cooperative Initiative, SECI). Ebbe később az EBESZ is bekapcsolódott.

Washington ebben az időszakban arra törekedett, hogy a délkelet-európai térséget tágan értelmezze, s abba prosperáló régiók is belekerüljenek, s ennek okán az együttműködés révén kiegyenlítődés induljon el. Így tagállamok rendkívül heterogén közösséget alkotnak: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Görögország, Horvátország, Macedónia, Magyarország, Moldova, Románia, Szlovénia, Törökország. Kis-Jugoszlávia kezdetben bekapcsolódott a kezdeményezésbe, de a koszovói válság kirobbanását követően beszüntette az együttműködést. A kezdeményezésbe megfigyelőként bevont államok: Ausztria, Azerbajdzsán, Belgium, Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Franciaország, Grúzia, Hollandia, Japán, Kanada, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország és Ukrajna.

A koszovói válság kirobbanása, valamint az EU bővítés kereteinek kirajzolódása lépésre késztette az EU-t, hogy a balkáni térséggel kapcsolatos politikáját markánsabban fogalmazza meg. Ez vezetett 1999-ben előbb a Délkelet-Európai Stabilitási Paktum (Stability Pact for South Eastern Europe, SPSEE), majd a Stabilizációs és Társulási Folyamat (Stabilisation and Association Process, SAP) megindításához. A Stabilitási Paktumot már jóval kevesebb állam alapította, mint a Délkelet-Európai Együttműködési Kezdeményezést, amely azt jelezte, hogy elindító a délkelet-európai problémakör árnyaltabb meghatározására törekedtek. A tagállamok a következők: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Moldova, Románia, Szerbia (tagságát később felfüggesztették). A szervezetben már csak egy megfigyelő tagállam van: Ukrajna. A támogató államok pedig: Egyesült Államok, Japán, Norvégia, Oroszország, Svájc, valamint az EU tagállamai. A Stabilitási Paktum 2008-ben befejezte munkáját. Ekkor a Stabilitási Paktum résztvevői bekapcsolódnak a térségbeli államok, illetve a Délkelet-Európai Együttműködési Folyamat (SEEC) által életre hívott mechanizmusba, a Szarajevóban felállított Regionális Együttműködési Tanács (Regional Cooperation Council, RCC) munkájába. Ebben 45 állam és számos nemzetközi szervezet vesz részt. A szervezet munkájában a nyugat-balkáni államok Koszovó kivételével (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szerbia), a 27 EU-tagállam, az Egyesült Államok, Kanada, Svájc, Norvégia, valamint Törökország és Moldova vesznek részt. Az RCC főtitkára megalapítása óta Hidajet Biščević horvát diplomata.

A Délkelet-Európai Stabilitási Paktum hátterében összehangolt amerikai és európai együttműködés állt. Erre a koszovói válság kitörése miatt nagyon is szükség volt. Az együtt kezelendő térséget illetően azonban már jelentős véleménykülönbségek voltak Washington és

Brüsszel, illetve az egyes európai fővárosok között. Délkelet-Európa 1999-ben Szarajevóban, ahol meghírdették a folyamatot, a Szlovénia nélküli volt Jugoszláviát (Horvátországot, Bosznia-Hercegovinát, Szerbiát, Montenegrót, Macedóniát), Albániát, Bulgáriát, Romániát, valamint az egykori Besszarábiát, azaz a Moldovai Köztársaságot foglalta magában. Washington ebbe a Délkelet-Európába kívánta behelyezni Szlovéniát és Magyarországot is. Komoly diplomáciai erőfeszítések révén lehetett csak az amerikai diplomatákat meggyőzni arról, hogy elképzelésük rossz üzenet lenne a szlovénok és a magyarok felé, mert alapjaiban kérdőjeleznék meg azokat a közép-, illetve kelet-közép-európai önazonosság-tudat megőrzésére irányuló nemzeti törekvéseket, amelyek mindkét országban a rendszerváltozás egyik meghatározó elemét jelentették.

A Stabilitási Paktrum alapján számos jelenleg is működő intézmény jött létre, amelyek jól szolgálták a balkáni megbékélés ügyét. Az 1999-ben kijelölt Délkelet-Európa azonban már létrejötté pillanatában több olyan régiót foglalt magában, amelyek orientációja és lehatároltsága között jelentős különbségek voltak. Románia és Bulgária euroatlanti integrációja sikeresen haladt. Horvátországot, Szerbiát, Bosznia-Hercegovinát, Montenegrót és Macedóniát összekötötte némiképp a jugoszláv örökség feldolgozása. Albánia helyét kereste a Balkán-félszigeten. Moldova pedig legfeljebb Románián keresztül kötődik balkáni térséghez.

A daytoni megállapodás aláírása 1995-ben, valamint Bukarest és Szófia azon félelme, hogy hosszú időre is kimaradhatnak a tervezett EU és NATO bővítésből, felelevenítette az egykori balkáni, illetve délkelet-európai együttműködési törekvéseket, amelyet különösen az Egyesült Államok, de az EU is támogatott. A térség külügyminiszterei (Románia, Bulgária, Görögország, Törökország, Albánia, Kis-Jugoszlávia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Macedónia) 1996-ban Szófiában találkoztak, s megállapodtak együttműködésük elmélyítésében. 1997-ben Krétán sor került az első délkelet-európai csúcstalálkozóra is, majd a törökországi Antalyában 1998-ban a következőre is. A biztató folyamatot azonban a koszovói háború rövid időre megállította. 2000-ben azonban a térség állam- és kormányfői ismét találkoztak Bukarestben és létrehozták a Délkelet-Európai Együttműködési Folyamatot (South-East European Cooperation Process, SEECP), amelyhez az alapítókon kívül később 2005-ben Horvátország, 2006-ban Moldova, valamint 2007-ben – Szerbia és Montenegró 2006-ban történt szétválását követően – Belgrád és Podgorica is csatlakozott. Úgy tűnik, hogy a bukaresti eredmények tartósan bizonyultak, s a folyamat az után sem akadt el, hogy Románia és Bulgária EU-tagállamok lettek. A Délkelet-Európai Együttműködési Folyamat egyrészről az EU értékek és elvárások regionális kisugárzásának fontos eszköze, másrészt pedig fontos lobbycsoport az EU balkáni bővítésének napirenden tartása érdekében. A szervezet elnökséget 2009-ben Törökország vette át, s a török elnökség alatt a már az együttműködés 10. évfordulójáról emlékezhetek meg.

A fentiek azt jelzik, hogy a Délkelet-Európa fogalom továbbra is fontos politikai megjelölés. Románia hagyományosan nem nevezi magát balkáni országnak. Moldovát pedig már semmiképp sem lehet a Balkán világával összekötni. Így a Délkelet-Európa elnevezés fenntartása leginkább Bukarest és Chişinău érdekeit szolgálja. Miközben Románia és Bulgária az EU-ban közép-európainak számítanak, mégis fenntartják délkelet-európai kötődéseiket, valamint térségbeli aktív politikájukat. Moldova számára a délkelet-európai térséghez való kapcsolódás azt jelenti, hogy nem kér a kelet-európai sorsközösségből, vagy attól legalább távolodni igyekszik.

Törökország meghatározó állama a délkelet-európai együttműködésnek, s egyben kapcsolati híd is a Kaukázus, valamint a Közel- és Közép-Kelet felé. A török állam az Egyesült Államok hathatós támogatásával a kelet-mediterrán térség biztonságának legfőbb meghatározó hatalma. Ez a török politikai gondolkodás pártok feletti alaprétege. Ezt egyelőre aligha tudta megzavarni a parlamenti erőviszonyok átrendeződése – ri. az iszlám alapú politizálás előtérbe kerülése, az Igazság és Felemelkedés Pártjának meghatározó erővé válása –, amely a török politikai életet az elmúlt egy évtizedben jellemzi. A török viszonyok ismerői jól tudják, hogy az utóbbi háttérben két fontos elem áll. Egyrészt a hagyományosan vallásos anatóliai – elsődlegesen kelet-anatóliai – lakosság demográfiai túlsúlyba kerülése. Másrészt pedig az ország demokratizálódása, amely lehetővé teszi, hogy az ataturkí és a poszt-ataturkí időszak szekularizációs politikáját módosítani is lehet. Ez azonban nem hozott lényeges fordulatot – legfeljebb néhány vargabetűt – a török politikai cselekvő stratégiái gondolkodásában.

A török politikai élet meghatározó szereplői – annak ellenére is, hogy egyébként más kérdésekben élesen szemben állnak egymással – mind elkötelezettek Törökország EU tagsága mellett. A feltételekkel kapcsolatos tárgyalások 2005. november 6-án folynak, s befejezésükhöz még jó néhány évre lesz szükség. Ha ezek eredményesen le is zárulnak, nyitott kérdés, hogy minden tagállam beegyezzék-e Törökország felvételébe. Több fővárosban – különösen Párizsban – úgy látják, hogy Törökország felvétele az EU-ba összeegyeztethetetlen az európai keresztény alapértékekkel. Több EU-tagállam véleményformálói pedig Törökország területi és népességbeli nagysága, a török munkaerő szabadabb mozgása, vagy épp az országnak a Közel- és Közép-Kelettel való határosága riaszt el. Egyelőre aligha lehet tudni, hogy ezek a viták, miként jutnak nyugvópontra, de azt sem, hogy maga az EU milyen irányban fejlődik tovább: megmarad-e az EU viszonylagos politikai és gazdasági kohéziója, vagy belső és külső körök alakulnak ki, s egy ilyen rendszerben Törökországnak is könnyedén helyet lehetne találni.

Délkelet-Európa szempontjából meghatározó, hogy mi történik a jövőben Törökországgal. Az elmúlt években a Baltikumtól Lengyelországon, Románián és Bulgárián át Törökorszáig egy NATO-alapú erős „cordon sanitaire” alakult ki, a biztonság- és védelempolitikát illetően. Ez az új limes Délkelet-Európában azt jelenti, hogy a Nyugat-Balkán „szélnyélkos” hely lett, ahol az euroatlanti centripetális erők pár év óta meghatározókká váltak.

A nyugat-balkáni térség számára részint kedvező, részint hátrányos Törökország EU-tagságának ügye. Bosznia-Hercegovinának és Albániának kifejezetten jó, hiszen Törökország tagságát követően magától értetődő lenne felvételük. Zágrábban sokáig attól tartottak, hogy a horvát csatlakozás ügyét akár ideiglenesen is a törökökhez kötik, ez azonban lekerült a napirendről. A tagsági tárgyalások megkezdésére törekvő macedónok, szerbek és montenegróiak lehetőségeit azonban a török tagsághoz kötődő vita az újabb bővítés tartalmi és technikai kérdéseiről, nagy valószínűséggel kedvezőtlenül fogja érinteni.

Az EU ötödik bővítése: a „közép-európai bővítés” és annak kihatásai a Balkán-félszigeten

Az Európai Közösség éppúgy felkészületlen volt a kelet-közép- és délkelet-európai rendszer-változásra és a Szovjetunió felbomlására, mint a jugoszláv válságra. A függetlenség kivívásán túl európai integráció volt a kelet-közép- és délkelet-európai változások fő jelszava. Ezt a

Szovjetunió szétesését (1991. december 31.) követően felváltotta az euroatlanti integráció, amely az EK-ban, illetve 1993-tól az EU-ban, valamint a NATO-ban való teljes tagság iránti igényt jelentette. A kelet-közép- és a délkelet-európai államok politikai gesztusokat vártak a nyugati világtól. Ehelyett többnyire nyugalomra intették őket. Az EU nem volt felkészülve a gyors bővítésre, különben is folyt az ún. negyedik bővítés: Ausztria, Finnország és Svédország 1995. január 1-jén csatlakoztak az unióhoz. Eközben zajlott az EU belső átalakítási folyamata, amelyet az 1997-ben elfogadott Amszterdami Szerződés zárt le. A NATO ajtóit pedig évekig Washington sajátos „Moszkva-érzékenysége” miatt maradtak zárva az új demokráciák előtt.

Az EU vezetői tisztában voltak azzal, hogy a kelet-közép- és a délkelet-európai igényekre választ kell adniuk. 1993 júniusában Koppenhágában került sor az állam- és kormányfők csúcstalálkozójára, az Európai Tanács ülésére, amelyen elfogadásra került, hogy az EU nyitott az új közép- és kelet-európai tagállamok felé, ha azok megfelelnek három fő kritériumnak: 1) demokratikus jogállamok, 2) működő piacgazdaságok, 3) képesek a tagsághoz eredő kötelezettségek teljesítésére. A tanács tagjai nem neveztek meg országokat, általános volt csupán a kijelölés: „a közép- és kelet-európai országok”. Ekkor még a nemzetközi közösségben igen elterjedt volt a „kelet-európai” megjelölés, amely alatt a szovjet függés alól felszabadult államokat értették. Az azonban, hogy a korábban egységesen kezelt térből kiemelték Közép-Európát, amin akkor a Visegrádi 4-eket értették (Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia) azt jelenti, hogy EU körökben valamiféle differenciálódás indult meg. A koppenhágai csúcs idején egyébként ebből az országcsoportból csupán négy államnak volt aláírt társulási megállapodás: Lengyelország és Magyarország 1991 decemberében, Románia és Bulgária pedig 1993 tavaszán írták alá szerződésüket az EU-val. Ekkor azonban már folyamatban volt a cseh és a szlovák megállapodás véglegesítése is. A balti államok 1995 júniusában, Szlovénia pedig 1996 júniusában kötötte meg társulási megállapodásukat az EU-val. Ezt követően Brüsszelben az EU-ba igyekvő kelet-közép- és délkelet-európai államokkal közölték: tagságról, attól függetlenül, hogy az erre való igényüket mikor is adták be, csak azt követően tudnak tárgyalni, hogy az Unió belső átalakítási folyamatát lezárják. Az utóbbi biztosító Amszterdami Szerződés aláírására 1997. október 2-án került sor. Az EU tartotta szavát, az 1997. december 12-13-i Európai Tanács, amely Luxemburg elnöksége alatt ült össze, következtetéseket adott ki a bővítésről. Ország-megjelölések Ciprus kivételével Kelet-Közép- és Délkelet-Európa vonatkozásában ebben a dokumentumban sem szerepeltek. Az 1998. március 30-i Európai Tanácsi következtetések szövegében találunk először konkrét felsorolást, amikor a tagállamok arról döntöttek, hogy Ciprussal, Csehországgal, Észtországgal, Lengyelországgal, Magyarországgal és Szlovéniával megkezdődhetnek a tárgyalások. Ez a kör 1999. december 10-11-én a helsinki Európai Tanács ülésén kiegészült Bulgáriával, Lettországgal, Litvániával, Máltával, Romániával és Szlovákiával. Az országcsoport általános megjelölését illetően továbbra is megmaradt a „közép- és kelet-európai” elnevezés. A „Kelet-Európa” elnevezés azonban ezt követően eltűnt, s a közép-európai tagjelölt állam kifejezés vált elfogadottá. A koppenhágai Európai Tanács 2002. december 12-13-án elfogadott következtetéseiben, amelyekben a tagállamok lezárják a Ciprussal, Csehországgal, Észtországgal, Lengyelországgal, Lettországgal, Litvániával, Magyarországgal, Máltával, Szlovákiával és Szlovéniával folytatott sikeres tárgyalásokat, nem szerepel regionális megjelölés. Ezen államok 2004. május 1-i csatlakozása azonban úgy ment be a köztudatba, mint közép-európai és mediterrán bővítés. Ezt követően a nemzetközi diplomácia már Romániát és

Bulgáriát is közép-európiaként tartotta nyilván. Ezzel létrejött egy új politikai Közép-Európa, amelyet akár EU Közép-Európának is nevezhetünk: Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia, Románia, Bulgária, Litvánia, Lettország és Észtország.

A jövő távlatai

2008 fontos év volt a délkelet-európai és a nyugat-balkáni térség történetében. Az a tény, hogy Szerbiában az integráció erői győztek a parlamenti választásokon, alapvető fordulatot hozott. Nem kétséges, hogy a szerb külpolitika, amely egyébként már többször bizonyította az elmúlt években szakmai felkészültségét, minden lépésben arra fog törekedni, hogy az EU-tagság belátható közelségbe kerüljön, s az társadalmi mozgósítást is kiváltani tudó nemzetstratégiai cél lehessen. Ha ez történik, ennek a politikának kedvező regionális kihatásai lesznek Bosznia-Hercegovinában, de ez a politika biztosíthatja a szerb-koszovói kapcsolatok kezelhetőségét is.

Horvátország csatlakozása az EU-hoz várhatóan 2011–12-ben történelmi esemény lesz a térség egésze számára. Nem kétséges, hogy ezt követően Horvátország egyrészt mélyebben fog (vissza) integrálódni a nyugati struktúrákba, másrészt pedig a jövőt illetően meghatározó letéteményese lesz az EU balkáni politikájának.

Bosznia-Hercegovinában a bosnyákok, szerbek és horvátok úgy tűnik, elfogadták, hogy a nemzetközi politikának alapvető elvárása az országot illetően, hogy annak egyben kell maradnia, s ehhez a föderációs keretek kellő alapot szolgálhatnak. A boszniai-hercegovinai status quo megőrzését és erősítését, mind Horvátország, mind Szerbia EU-tagsági ambíciói segítik. Így mind azok az erői, amelyek a Daytoni pontok megváltozását szeretnék elérni fokozatosan magukra maradnak, s ez idővel politikai marginalizálódásukhoz vezethet. De az is tény, hogy a bosznia-hercegovinai helyzet törékeny: sok a lezáratlan vita, s kísért még mindig a befejezetlen múlt. A boszniai-hercegovinai vezetők bölcsességén múlik, melyik út mellett kötelezik el magukat a jövőben.

A macedón politikai élet az elmúlt évtizedben sokat tett annak érdekében, hogy a belső macedón-albán ellentétek politikai viták keretében maradjanak, s politikai eszközökkel megoldhatóak legyenek. Az EU-nak, de a NATO-nak is mindent meg kell tennie annak érdekében, hogy ez a politikai irány mind a macedón többség, mind az albán kisebbség körében meghatározó maradjon. Úgy véljük, hogy ennek alapvető záloga lehet az, ha az ország biztos EU perspektívával rendelkezik. Macedónia lakóinak biztosan kell tudniuk, hogy a szakadár erők mit veszélyeztetnek. Ebben a politikában nagy felelősség hárul az ország két EU szomszédjára: Görögországra és Bulgáriára. Amennyiben Athén és Szófia mindezt nem vállalnák fel, saját érdekeik ellen lépnek.

A balkáni kérdés legnagyobb válsága továbbra is Koszovó körül zajlik. Fontos előrelépés volt, hogy a függetlenség ügye nem lett újabb fegyveres konfliktus forrása. Koszovó függetlenségét azonban nemcsak Szerbia nem fogadja el, hanem a térség két fontos EU- és NATO-tagállama, Görögország és Románia sem. Ez azt jelenti, hogy rendkívül nehéz lesz az új kisállamot a nyugat-balkáni és a délkelet-európai együttműködési rendszerekbe integrálni, s Koszovónak egyelőre, amilyen szigetállamként kell működnie. A koszovói válság komoly tanulsággal szolgál a nemzetközi politikai élet szereplőinek arról, hogy a nemzeti kisebbségek autonómiái mennyire

fontosak, illetve azok hiánya mihez vezethet. Sajátos történelmi tény a Balkán-félszigeten, de Délkelet-Európában is, hogy e térségekben a kisebbségeket többnyire a nemzetközi közösségnek kellett, és kell ma is a többségtől megvédenie. Ez történt korábban a Szerbia és a koszovói albánok közötti konfliktusban, s ez most úgy folytatódik, hogy a koszovói szerb kisebbséget kell a koszovói albán többségtől megvédelmezni. Reméljük azonban, hogy a múltból a Balkán népei is tanulnak, s belátják: a 21. század nem a 19–20. századi erőszakos nemzetépítések kora, az etnikai és vallási kisebbségeknek jogbiztonságot kell adniuk, és nyugalmas életet biztosítaniuk, miként őseik tették ezt évszázadokig, mielőtt a nyugat- és közép-európai nacionalizmusok teret nyertek volna a Balkán-félszigeten.

Az Egyesült Államok az elkövetkező években csökkenteni fogja nyugat-balkáni szerepvállalást, s a biztonsággal és a stabilitással kapcsolatos folyamatok kezelését az EU-ra bízta. Brüsszel és a tagállamok az elmúlt évtizedben felnőttek ehhez: közvetvelegesen megvannak azok a képességek és azok az eszközök, amelyek a balkáni térség politikai és gazdasági életének konszolidálásához és stabilitásához szükségesek. Az európai politika már nem az, mint az 1990-es évek elején volt, de az is igaz, hogy messze vagyunk még attól, hogy mindazokat a mechanizmusokat és eszközöket megteremtjük, amelyek az EU gyors, határozott és egységes fellépését úgy biztosítaná, mint amire az Egyesült Államok képes. Igaz, erre Európában sokáig egyáltalán nem is volt szükség. A Nyugat-Balkán 1991–1999 közötti történelme azonban azt jelzi, hogy az európai politika nem ülhet ölbe tett kézzel, ha határai közelében háború dúl, és ártatlan állampolgárokat gyilkolnak halomba. Az európai politikuskok többsége megértette a leckét, s sokan keresik közülük a megfelelő megoldások kereteit egy olyan korban, amelyben a változások sokkal gyorsabbak, mint bármikor voltak, s az összefüggések és a veszélyforrások már nem országhatárokat, hanem kontinenseket szönek át. A nemzetközi közösség minden tagjára egyre nagyobb felelősség hárul az átfogó – regionális és globális – biztonság és stabilitás megteremtése és megőrzése érdekében. Ennek felismerését Európában az 1990-es évek balkáni háborúi nagyban elősegítették. Így egyértelműen kimondhatjuk, nem csupán az európai politika alakítója a Balkán-félsziget történelmének, hanem az egykori jugoszláv térség is a keserves háborúival és számtalan megoldásaival formálta az európai politikát az elmúlt másfél évtizedben.

Irodalom

- *Bufo, M.–Gosar, A.–Nurković, S.–Sanguin, A-L. (szerk.):* The Western Balkans – A European Challenge on the decennial of the Dayton Peace Agreement. Zahodni Balkan – Evropski izziv ob desetletnici Daytonskega mirovnega sporazuma. Koper 2006. 627.
- *Cevizköz, Ü.:* European integration and regional co-operation in Southeast Europe. Perceptions. – Journal of International Affairs, 4. 1997–1998. 10–14.
- *Deák P.:* Biztonságpolitikai kézikönyv. Bp. 2007. 642.
- *Deimel, J.–van Meurs, W. (szerk.):* The Balkan Prism. A Retrospective by Policy-Makers and Analysts. München 2007. 510.
- *Delević, M.* Regional cooperation in the Western Balkans. – Chaillot Paper No. 104. Paris 2007. 106.

- *Dunay P.*: Regionális együttműködés Kelet-Közép-Európában: befektetés eredmény nélkül? – Külpolitika, 2. 1997. 10–41.
- *Glatz F. (szerk.):* A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban? Bp. 2007. 430.
- *Hinkova, S.*: Bulgaria and regional co-operation in south-east Europe. – South-East Europe Review, 2. 2002. 7–24.
- *Hollbrooke, R.*: To end a war. New York 1998. 408.
- *Horníky M.*: Határsértés. Válogatott és új írások 1965–2001. Bp. 2002. 422.
- *Horváth Z.*: Kézikönyv az Európai Unióról. (Hatodik, átdolgozott, bővített kiadás.) Bp. 2005. 652.
- *Hösch, E.*: Geschichte des Balkans. München 2004. 128.
- *Ježevnik, B.–Muršič, R.–Batulović, A. (szerk.):* Europe and its Other. Notes on the Balkans. Ljubljana 2007. 226.
- *Jensen, J. (szerk.):* Europe Bound. Faultlines and Frontlines of Security in the Balkans. Szombathely 2003. 386.
- *Juhász A. L.*: A boszniai göcpon: a folytonosság és átmenet kereszttűjén. Külügyi Szemle, 2008. 47–71.
- *Juhász J.*: A délszláv háborúk. Bp. 1997. 157.
- *Kolsto, P. (szerk.):* Myths and Boundaries in South-Eastern Europe. London 2005. 351.
- *Knausz T. (szerk.):* A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. (Rigómezőtől Koszovóig.) Bp. 1999. 140.
- *Márkus L.*: Milosevics és a Nyugat – Külpolitika, 1–2. 2000. 36–56.
- *Molnar, G.*: The Geopolitics of EU-enlargement. Special Issue of the Center for Foreign Policy Studies, Teleki László Institute. Foreign Policy Review, 2002. 29–46.
- *Naimark, N. M. – Case, H. (szerk.):* Yugoslavia and Its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990s. Stanford 2003. 275.
- *Nečak, D. (szerk.):* Meje v jugovzhodni Evropi: Kultura in politika od XVIII. do XXI stoletja. Borders in Southeastern Europe: Culture and Politics between the 18th and 21th Century. Historia 7. Znanstvena Zbirka Oddelka za Zgodovino Filozofske Fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana 2004. 207.
- *Orosz L.*: Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa kutatás – Századok, 2001. 635–648.
- *Pap N.*: Törésvonalak Dél-Európában. Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs 2001. 183.
- *Robde, D.*: A safe area. Srebrenica: Europe's worst massacre since the second world war. London 1997. 440.
- *Štriblar, F.*: The Balkan Conflict and its Solutions. Creating Conditions for Peace, Stability and Development in the Western Balkans. Ljubljana 2007. 444.
- *Sundhausen, H.*: Europa balcanica. Der Balkan als historisches Raum Europas. Geschichte und Gesellschaft 1999. 621–634.
- *Sundhausen, H.*: Der Balkan: Ein Plädoyer für Differenz. Geschichte und Gesellschaft 2003. 642–658.
- *Szász J.*: Koszovó függetlensége – Macedónia és a macedóniai albánok álláspontja. – Külügyi Szemle. 2008. 3–26.

- Szilágyi, I.: Croatian and the European Union. Special Issue of the Center for Foreign Policy Studies, Teleki László Institute. Foreign Policy Review, 2002. 208–227.
- Szilágyi I.: Montenegró a függetlenségi népszavazás után – Külügyi Szemle, 3–4. 2006. 111–130.
- Szilágyi I.: Koszovó státuszának kérdése. – Magyar Külügyi Intézet. Külpolitikai Tanulmányok 3. Bp. 2008. 70.
- Szűcs J.: Vázlat Európa három történeti régiójáról. – Történelmi Szemle, 3. 1981. 313–359.
- Todorova, M.: Imagining the Balkans. New York 1997. 257.
- Türkeş, M. – Gökgöz, G.: The European Union's Strategy towards the Western Balkans. – East European Politics and Societies 4. 2008. 659–690.
- Vincze D.: Az Európai Unió és a Nyugat-Balkán kapcsolatai és az unió bővítési stratégiájának változásai. – Külügyi Szemle, 2008. 27–46.
- Vogel, S.: The Euroatlantic Integration and Romania's Central-Europe Concept. Special Issue of the Center for Foreign Policy Studies, Teleki László Institute. Foreign Policy Review, 2002. 193–207.

1. MAĎARSKO A TRIANONSKÁ MÍROVÁ SMLOUVA (POHLED ČESKÉHO HISTORIKA)

Je příznačným jevem v dějinách zemí střední Evropy, že některé klíčové události moderní historie bývají jednotlivými aktéry hodnoceny opačnými znaménky a interpretovány diametrálně odlišně. Typickým z tohoto hlediska a svým obsahem překračujícím horizont tehdejších událostí až do současnosti je tzv. fenomén Trianonu. Ten představuje trianonská mírová smlouva, jež byla součástí versailleského mírového uspořádání Evropy po první světové válce, a spolu s ní celý komplex otázek, spojených s důsledky uplatňování této smlouvy. Z rozdílných interpretačních poloh fenoménu Trianon je zřejmé, že tento uzlový bod novodobých dějin se odehrával v několika rovinách a stal se problémem jak politickým, tak i společenským a etickým, který zásadním způsobem ovlivnil nejen osud Maďarska ve 20. století, ale odrazil se i ve vzájemných maďarsko-československých, respektive maďarsko-slovenských vztazích a v celém středoevropském kontextu.

Trianonská mírová smlouva, kodifikující rozpad historických Uher, zmenšení původního státu o dvě třetiny a vytvoření stavu, kdy jedna třetina maďarského obyvatelstva se ocitla v zahraničí v postavení menšiny, znamenala pro maďarskou společnost trauma, s kterým se musel vyrovnávat každý maďarský občan, a dodnes je maďarskou společností chápána jako nezhojená rána. Proces vnímání tohoto fenoménu společenským vědomím v Maďarsku a jeho vztah k němu však v průběhu času procházel změnami – od nesmířitelného odmítavého postoje, charakterizovaného sloganem „Mindent vissza!“, který v politice našel svůj odraz v požadavcích revize mírové smlouvy na základě územního principu a obnovení historických Uher, přes pitakání spojenectví s Hitlerem jako přirozeným spojencem ve věci nápravy špatného míru, až po kruté vystřízlivění a naděje vkládané v možnost díle revize trianonského míru, vycházející z etnického principu a chápané jako napravení utrpených křivd. Komunistický režim se poté po čtyřicet let snažil budit zdání, že trianonské trauma je záležitost spjatá výhradně s ideologií „vládnoucí třídy fašistického horthyovského Maďarska“, která je maďarskému pracujícímu lidu zcela cizí. Navzdory oficiálnímu mlčení zůstával vliv trianonského šoku v maďarské společnosti stále živý. Latentní napětí, dřímající pod povrchem falešné prezentovaného přátelství, se otevřeně projevilo právě v okamžiku, kdy se podařilo odstranit totalitní režimy. Ukázalo se, že přechod od totality k demokracii není jednoduchý ani v etnických vztazích, kdy se otevřela řada otázek, na které společnost nebyla (a bohužel stále není) schopna adekvátně reagovat. Staré, v historickém vědomí hluboce zakořeněné stereotypy, jako například obraz nepřítel národa, se nejen neodstranily, ale dokonce vznikly nové třetí plochy.

1 Podrobněji srov. *Eva Irmánová: Maďarsko a versailleský mírový systém*. Albis International, Ústí nad Labem 2002. 410.

Podle výsledků sociologických výzkumů, uskutečněných v okruhu maďarské inteligence v roce 1983, považovalo rozdělení historických Uher mezi Československo, Rumunsko, Jugoslávii a Rakousko v letech 1919-1920 za nesprávné 64% respondentů. Jako principiálně správný, ale chybně provedený akt to kvalifikovalo 35% dotázaných a jen 1% dotázaných hodnotilo Trianon jako bezvýhradně správný.² V roce 1989 byl výzkum opakován. Poměr nespokojených s rozhodnutím vzrostl tehdy již na 83%, zatímco ke správnému, ale chybně provedenému rozhodnutí se hlásilo 16% respondentů; počet těch, co považovali rozhodnutí za správné, zůstal 1%. Na základě těchto výsledků je možno soudit, že jedním z nejcitlivějších bodů historického vědomí maďarské inteligence, a možno předpokládat, že i maďarské společnosti, je nová situace, která nastala po první světové válce, respektive trianonská mírová smlouva.³ Za prvořadou a nejdůležitější příčinu negativního postoje maďarské veřejnosti k trianonské mírové smlouvě je považováno neprincipiální rozhodování o územních ztrátách a jejich rozsah.

Trianonská mírová smlouva se stala neutrálním bodem i ve vzájemných slovensko-maďarských vztazích. Pro Slováky znamenal Trianon „vyúčtování slovenského národa s bývalým Uherskem“, „první největší datum od pádu říše Velkomoravské“. Třebaže uvedené citáty byly výroky současníků (Štefan Osuský, Milan Hodža), na základním pojmání této dějinné události se dodnes nic nezměnilo. Trianon je vnímán jako potvrzení, legalizování hranic nového státu, potvrzení slovenské národní a státní identity. Ve vztahu k problému menšin slovenský postoj v posledních desetiletích zdůrazňoval skrytou či otevřenou maďarskou irredentu a špatné postavení Slováků v Maďarsku. Všechny tyto stereotypy fungují jednotně dodnes a jsou do značné míry překážkou pro aktuální dorozumění a historické vyrovnání.

Pro Československo versailleský mírový systém představoval základy jeho státnosti a garantování jeho existence, a proto každá kritika, zpochybnění či pokus o nápravu systému byly chápány jako ohrožení existence státu a jeho identity. Totéž dodnes platí i ve vztahu k České republice. Přesto, či právě proto považujeme za důležitý i každý takový pohled, který se bude snažit oprostit od předpojatosti a nebude zatížen historickými reminiscencemi a tradičními soudy.

Pařížská mírová konference

Konec první světové války přinesl zároveň rozpad rakousko-uherské monarchie a její přeměnu v malé národní státy. Příčinou této metamorfozy nebyl pouze proces sebeuvědomování a emancipace národů monarchie a sílící separatistické tendence, které zvítězily nad programem federalismu, ale i mocenské zájmy dohodových mocností. Vedle rozpadu monarchie až do poslední etapy války existovala druhá koncepce, podle níž bylo třeba habsburskou říši jako mocnost udržující mocenskou rovnováhu ve střední Evropě pouze federalizovat. Koncepce přebudování monarchie v malé národní státy se stala přijatelnou a definitivní až na jaře 1918, po podepsání brest-litevského míru a zmaření pokusů o separátní mír s monarchií. V politice a diplomacii spojenců zvítězila koncepce sebeurčení národů a hlavním problémem se stala otázka, která se ukázala být jako kardinální, a to kde budou hranice nových států, vzniklých na troskách habsburské říše. Územní požadavky nově vzniklých států, které byly formulovány, ukazovaly však

² *Romcsics Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Bp. 1996, 327.

³ *Csepeli György: Nemzet által homályosan.* Bp. 1992.

na to, že ve většině případů vůbec nepůjde o národní státy, nýbrž o státní útvary silně zatížené národnostními menšinami.

Svou úlohu ve vytváření nástupnických států sehrála politika Francie, pro niž začala být střední Evropa od roku 1917 mimořádně důležitá. Usilovala o posílení nových států, podporovala jejich snahy o získání dalších území od Německa a zbytku Maďarska. Rumuni chtěli rozšířit svoje území až k Tisze a kromě toho měli na základě tajné dohody se spojenci slíbeno Sedmihradsko. Podle původních československých představ měla k území Slovenska patřit i oblast s Vácm, Balažskými Ďarmoty (Balassgyarmat) a Miskolcem, a jako vážná představa existoval i plán na vytvoření slovanského koridoru mezi Záhřebem a Bratislavou; svoje požadavky na připojení území bývalých Uher nejen se slovanským obyvatelstvem vznášeli rovněž představitelé budoucí Jugoslávie. Všechny tyto okolnosti způsobily, že o osudu Maďarska, o jeho hranicích, bylo fakticky rozhodnuto předem, ještě před zahájením mírové konference. Kromě toho se ve vytváření mírových podmínek pro Maďarsko odrazilo i soupeření mezi velmocemi a jejich snahy o ekonomické a politické ovládnutí Podunají. To vše se mimo jiné promítlo i v odepsání prvního maďarského demokratického režimu představovaného Mihályem Károlyim, v bagatelizování demokratické revoluce v Maďarsku, kterou spojenci nebyli ochotni uznat, a k dohnání ještě slabé maďarské demokracie do náruče komunistů. „Západní orientace, politika vybudovaná na Wilsonovi ztroskotala. Potřebujeme novou orientaci, která nám zajistí sympatie dělnické internacionály“, vyjádřil se Károlyi.⁴ Tak se zrodil jeden z důvodů diskreditace myšlenky demokracie v Maďarsku, jejíž účinek se projevil v myšlení maďarské společnosti mezi válkami.

Americký prezident Wilson a další státníci Dohody se pokusili vybudovat evropský mírový systém, postavený na dvou fundamentech – na zabezpečení demokracie a na maximálním uplatnění práva národů na sebeurčení. Oba základy se však během let projeví jako vratké. Demokracie byla ohrožována totalitními režimy, národnostní princip byl uplatňován nedůsledně a navíc se zvrhával do šovinismu. Zárodky budoucího ohrožení obou pilířů byly přítomny už při samotném zrodu versailleského mírového systému. Jeden z účastníků mírové konference Harold Nicolson napsal: „Přijížděli jsme do Paříže s důvěrou, že zakrátko vytvoříme nový pořádek, avšak odjížděli jsme s přesvědčením, že nový pořádek jen pokazil ten starý.“⁵

Téměř dva měsíce po podepsání mírového příměří s Německem, 18. ledna 1919, začala svá jednání mírová konference, která podle tehdejších představ měla nejen uzavřít Velkou válku, ale zároveň předejít tomu, aby se tento světový požár ještě někdy opakoval.⁶ Na konferenci bylo pozváno sedmadvacet států. Kromě vítězných dohodových mocností byly na konferenci zastoupeny i nově vzniklé státy střední a jihovýchodní Evropy – Polsko, Československo, Rumunsko a Království SHS. Vyloučeny byly poražené státy a sovětské Rusko. Ruská otázka, ačkoli v oficiálních programech konference nefigurovala, byla ve skutečnosti v jednacích sálcích neustále přítomna a ovlivňovala projednávání téměř všech problémů i konečná rozhodování.

Maďarsko jako poražený stát na konferenci samozřejmě pozváno nebylo, a jeho vyhlídky navíc negativně ovlivňovala neexistence žádného orgánu, který by se zabýval výhradně maďarskými hranicemi a jinými otázkami týkajícími se speciálně Maďarska. To bylo ostatně v logice věci – konference se nezabývala záležitostmi nepřítomných, poražených stran, nýbrž v otázkách

⁴ *Ferdinand Peroutka*: Budování státu. II. Praha 1990, 633.

⁵ *Harold Nicolson*: Peacemaking 1919. London 1945, 257.

střední Evropy soustředila pozornost na československé, rumunské a jihoslovenské požadavky. Zároveň dlouhá etapa příměří způsobila, že situace, která byla vytvořena na základě násilného řešení a vojenskými prostředky, působila dále svou silou jako hotový fakt.

Slavnostní zasedání konference otevřel francouzský prezident Poicaré, který už hned ve svém zahajovacím projevu vynesl ortel nad centrálními mocnostmi, odsoudil Německo jako viníka války a vyzval, aby bylo rozděleno.⁶ Wilson pak navrhl, aby se předsedou mírové konference stal francouzský ministerský předseda Clemenceau. Už od prvních dnů konference bylo zřejmé, že právo rozhodovat si přáli vedoucí představitelé velmocí ponechat jen pro sebe. Clemenceau bez obalu prohlásil, že velmocí, které postavily do boje 12 milionů mužů, mají nesporné právo rozhodnout i mír.

Malé státy, patřící ke skupině vítězných a připojených mocností, dostaly právo přednést své návrhy a požadavky Radě deseti. Za účelem získání zevrubné a podrobné analýzy byla vytvořena československá, polská a jugoslávsko-rumunská komise. Ani jedna komise se územními otázkami Maďarska přímo nezabývala, ale jen ve vztahu k Československu, Rumunsku a Jugoslávii. Kromě toho byla řada otázek týkajících se Maďarska projednávána ještě přímo v Nejvyšší radě, a to vzhledem k tomu, že projednávání vlastních záležitostí Itálie, tedy i vztahu s Rakouskem a Jugoslávii, což se úzce dotýkalo i Maďarska, si italská vláda prosadila projednávat výhradně v Nejvyšší radě. Rovněž polská otázka patřila do systému vztahů, podléhajících se na dalším osudu Maďarska. Tak například československo-polská diskuse o slezském uhlí a její řešení úzce souviselo s tím, bude-li Československo vznášet nárok na salgótarjánské doly. Kromě toho v celém labyrintu složitých souvislostí v jednotlivých komisích byli pokaždé jiní předsedové, jiní členové, kteří se v celém konglomerátu problémů nebyli schopni orientovat.⁷

Na počátku konference evropští partneři prezidenta Wilsona téměř jednohlasně projevovali ochotu brát v úvahu a akceptovat jeho 14 bodů. Hesla tzv. wilsonismu se objevovala ve slovníku poražených i vítězů. Velmi brzy se však projevilo, že tento wilsonismus se do značné míry proměnil a k původním představám svého autora má daleko; wilsonovské ideje, k nimž bylo vázáno tolik emocí, byly velmi odtrženy od reálné skutečnosti. Praxe vytvořila z wilsonismu, z názorů hlásajících národní sebeurčení něco zcela jiného. Evroptští politici především přehodnotili pojem „demokracie“, kterou omezili pouze na tábor Dohody, a tomu přizpůsobili i práva, týkající se demokracie. Také pojem národního sebeurčení získal výklad, který se od wilsonismu lišil, a na nějž získaly právo jen bývalé utlačované národy; národ, který byl označen jako utlačovatel, totéž právo požadovat nemohl. Ostatně toto právo na sebeurčení nebylo uplatňováno ani na všechny bývalé utlačované národy, protože konference v mnoha středoevropských otázkách zaujala stanovisko, že existují nerozvinuté, nezralé národy, pro něž praxe sebeurčení není vhodná. Tak národní princip, který původně sloužil rozbití rakousko-uherské monarchie, nekritickou podporou etnického sebeurčení nebral v úvahu destabilizační účinky toho, že se etnické skupiny daly úzkoprse věst nahromaděnou rivalitou a odvěkou nenávistí. Způsobil oslabení vnitřních expanzivních sil, vedl k ještě většímu posílení nacionalismu a k vytvoření mnohem většího počtu ještě nespokojenějších menšin s daleko konkrétnějšími stížnostmi, a vedle osvobození zároveň přispěl k existenci ještě většího napětí.⁸

6 *Gerard Z. M.*: Woodrow Wilson. Praha 1987. 181.

7 *Ormos Mária*: Padovától Trianonig. Bp. 1988. 137–138.

8 *Henry Kissinger*: Umění diplomacie. Praha 1996. 8+5.

Požadavky vůči Maďarsku

Od ledna 1919 Československo, Rumunsko a Jugoslávie předkládaly na mírové konferenci svoje územní požadavky.⁹ Poprvé se otázka hranic týkající se Maďarska objevila na mírové konferenci 31. ledna v souvislosti s rumunsko-jugoslávskou diskusí, vztahující se na dělení Banátu. Jugoslávský stát odůvodňoval požadavky na významnou část tohoto území etnickými hledisky, rumunská vláda s odvoláním na bukurešťskou smlouvu z roku 1916 nebyla ochotna přistoupit na žádné dělení.

Rumunské a jugoslávské rozklady vyslechla Nejvyšší rada ve třech částech. Jugoslávská delegace svoje slabé argumenty vztahující se k osídlení Banátu doplnila v první řadě historickými důvody. Premiér Nikola Pašić zdůrazňoval tamější srbské tradice, ministr zahraničí Ante Trumbić akcentoval zásluhy, které tamější srbské obyvatelstvo získalo v bojích proti Maďarům v letech 1848-1849. Rumunský ministerský předseda Brătianu se naopak odvolával na hospodářská a strategická hlediska. On požadoval celé území Banátu, jugoslávská delegace polovinu. Klíč k řešení tohoto problému, pro spojení tak obtížného, nabídl Trumbić. Uvedl, že vzhledem k tomu, že v celém tomto regionu žije etnicky smíšené obyvatelstvo – Srbové, Rumuni, Maďaři a Němci, nelze dospět k rozhodnutí na etnickém základě. Maďary a Němce jako bývalé nepřátele není nutno brát v potaz a dělení celého území je třeba vést na základě srbsko-rumunského poměru. Později příslušná komise otázkou skutečně zkoumala a vyřešila na tomto základě, nezávisle na existenci či neexistenci území s případným kompaktním maďarským osídlením v Banátu.¹⁰

Dne 1. února 1919 předložil požadavky Rumunska ministerský předseda Brătianu. Vedle opětovného zdůraznění právního podkladu vztahujícího se na požadovaná území se v jeho přednášce neobjevil žádný nový motiv. S ohledem na etnický princip, který zazníval na konferenci, se také on dovolával této zásady a citoval údaje, dokazující všude absolutní převahu rumunského obyvatelstva. Seznam požadavků rumunského ministerského předsedy obsahoval kromě Banátu také Sedmihradsko („všechny župy od haličských Karpat až po Tiszu“). Na návrh britského ministerského předsedy Lloyd George Rada deseti stanovila zvláštní komisi na zkoumání rumunsko-jugoslávských otázek.¹¹

Jugoslávské stanovisko vyjádřilo před Radou deseti více delegátů, což v první řadě ovlivnila nejistota, do jaké míry se Anglie a Francie budou moci odchýlit od závazků, přijatých v londýnské smlouvě, respektive do jaké míry může Wilson tyto závazky vyvážit.. Během jednání s Pichonem a Fochem Francouzi v každém případě nabádali jugoslávské politiky k umírněnosti. Ti usilovali o to, aby zpochybnili platnost tajných smluv, uzavřených během války¹², které omezovaly jejich vlastní zájmy ze dvou stran. Milenko Vesic, srbský vyslanec v Paříži, se vyjádřil, že tajné smlouvy byly uzavřeny po vstupu Srbska do války a nemohou se tedy vztahovat na ta území, na něž si činí nárok Jugoslávie, a že tyto smlouvy jsou v rozporu s principy oficiálně spojení přijatými. Konstatoval, že jeho vláda nepovažuje za platnou žádnou takovou smlouvu, která je v rozporu se zásadami, jež mluví o uznání národního sebeurčení, samosprávy a svobody malých národů. Také ostatní přednášející byli vedeni snahou získat americké

9 *Srovn. Rumunská Ignác: A trianonai békeszerződés*. Bp. 2001. 107–132.

10 *Ormos M.*: Padovától Trianonig. 157.

11 *Filap Mihály – Sipos Péter*: Magyarország külpolitikája a XX. században. Bp. 1998. 78

12 Jednalo se o tajnou smlouvu z roku 1915, uzavřenou mezi Dohodou a Itálií, a tajnou smlouvu z roku 1916, uzavřenou mezi Dohodou a Rumunskem.

zastání. Když řečníci podrobně uváděli jugoslávské požadavky, poukazovali na historické souvislosti a o strategických důvodech pomlčeli.¹³ O několik dní později (8. února) zařadila Rada deseti na pořad jednání ještě další jugoslávské požadavky, které kromě území ležících na jih od Dunaje a Drávy byly ještě rozšířeny na oblast Barany a městem Pécs a uhelnými doly v Meccsku.

Československé požadavky přednesl před Radou deseti 5. února 1919 v tříhodinovém projevu ministr zahraničí Edvard Beneš. Uvedl, že hned od prvního dne války se postavil český národ do fronty proti centrálním mocnostem, věrný svým starým ideálům svobody a demokracie, které sdílí s civilizovaným světem. Vysvětloval české historické právo a nemožnost, aby se česká politika vzdala něčeho, co leží uvnitř historických hranic všech tří českých zemí. Pokud se týká příslušnosti Slovenska, prohlásil, že o tom nehodlá česká delegace s nikým a nijak diskutovat, a rovněž všichni členové tady byli toho názoru, že otázka Slovenska je mimo diskusi a tedy rozhodnuta.¹⁴ O příznivém stanovisku velmocí vůči československým požadavkům svědčí ostatně i Benešova zpráva z Paříže prezidentu Masarykovi z 3. února 1919, tedy dva dny před jeho vystoupením před Nejvyšší radou: „Dle posledních zpráv vím určitě, že dostaneme vše: tj. kus Kladska, kus Slezska pruského, Slovensko o něco víc než demarkační linii a konečně Rusíny. O koridor je spor, má-li to být jen železnice či internac./ionální/ území či naše území.“¹⁵ Do československé korespondence pak spokojený Beneš napsal: „Naše požadavky jsou všude přijímány na konferenci bez odporu – ba neobyčejně příznivě. Proti oficiálním požadavkům, jež jsme na konferenci podali, není žádných principiálních námitek ani u Angličanů, ani u Francouzů, ani u Američanů, ani u Italů. Můžeme tedy říci dnes s naprostou jistotou, že program náš triumfuje.“¹⁶ Této příznivé situace dosáhl Beneš svými předchozími aktivitami v Paříži na konci roku 1918. Pohraniční území Slovenska a Maďarska tak bylo modifikováno podle československých požadavků s určitým předstihem už v lednu 1919, ještě před začátkem mírové konference. V době, kdy se konference sešla, byla už rozhodující část území pod kontrolou pražské vlády.

V této souvislosti je třeba připomenout, že prezident Masaryk ve svých dopisech do Paříže varoval v té době Beneše před nebezpečím příliš velkých územních zisků. V dopise z 5. ledna uvedl: „Požadavky maďarského teritoria Kramár a Slováci přepínají. Pozor!“ Není ale jasné, koho měl Masaryk na mysli, neboť zástupci Slovenska v československé delegaci na mírové konferenci až na Štefana Osuského a částečně Fedora Houdka neměli možnost sehrát v Paříži významnější úlohu.¹⁷ V dopise z 12. března 1919 se Masaryk k otázce maďarské hranice znovu vrátil: „S hranicí maďarskou nejsem spokojen (...). Území čistě maďarské – Ostrov/Velký žitný ostrov/ a Komárno – je příliš veliké, Budapešť blízko, a tudíž agitaci musíme čekat. Od jihu Prešpurka /Bratislava/ bych tedy obloukem přes Ostrov šel rovnou k Ipole a dále co nejbližší k etnografickým hranicím.“¹⁸ Po vzniku Republiky rad se ale i Masaryk navzdory své předchozí opatrnosti ztotožnil s koncepcí nových hranic a dokonce uvažoval o jejich korekci ve prospěch Československa.

13. Ormos M.: Padováťol Trianonig, 158.

14. F. Peroutka: Budování státu I, 369; Československo na pařížské mírové konferenci 1918–1920, I, dok. č. 108, 206–210.

15. Zdeněk Šolle: Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských jednání v roce 1919, II. Praha 1993, 177.

16. F. Peroutka: Budování státu I, 369.

17. Bohumila Forentová: Velmocenský diktát nebo vědecký problém? Rokování o hranicích Československa v prvej fázi mierovej konferencie v Paříži roku 1919, in: Stredoeurópske národy na krížovatkách súdobých dejín 1848–1918, Prešov 1999, 244.

18. Z. Šolle: Masaryk a Beneš, II, 193.

Rada deseti pak jmenovala komisi, která se měla podrobně zabývat československou otázkou a podat konkrétní návrhy. Této komisi předložil Beneš program písemně ve formě jedenácti memorand, které obsahovaly rozšířený výklad těch požadavků, jež předložil Nejvyšší radě.¹⁹ Pokud se týkalo Slovenska, Beneš požadoval vytvoření koridoru, který by spojil Československo s Jugoslávií a oddělil Rakousko od Maďarska, připojení území Podkarpatské Rusi a jižní hranice Slovenska vyznačil hluboko pod linii vytyčenou v prosinci 1918 – jím navržená hranice sledovala Dunaj po Vác, pak by pro Československo zabezpečila salgótarjánskou uhelnou pánev, Miskolc a část tokajské vinařské oblasti.²⁰ Takto stanovené hranice otevřené připustily na území Československa přítomnost několika enkláv maďarského obyvatelstva. Počet Slováků se uváděl 2,5 milionu, přičemž bylo zdůrazněno, že k tomuto číslu lze připočítat ještě téměř 700 tisíc Slováků, kteří emigrovali do Spojených států a „jejichž většina by se po ustanovení svobodného československého státu okamžitě vrátila zpět“. Nejdůležitějšími argumenty mluvčími ve prospěch navržených hranic byli zejména ekonomicko-politické důvody. V memorandu se zcela jednoznačně konstatovalo, že hranice na Dunaji mají pro Československou republiku životní důležitost, a Československo má tak možnost se stát skutečným dunajským státem.²¹

Hlavním argumentem, který československá delegace při utváření hranic uváděla, bylo historické právo, které bylo zcela jasné v případě českých zemí, ale neuplatnitelné při řešení slovenské otázky. Pro spojení Slováků a Čechů a pro stanovení slovenských hranic bylo nutno se dovolávat práva přirozeného, doplněného zeměpisnými a strategickými důvody, neboť všechny historické argumenty posilovaly maďarské stanovisko, „Musela si tedy československá delegace počínat poněkud složitě: proti Němcům uplatňovala požadavky práva historického (oni proti ní zásady práva přirozeného), proti Maďarům právo přirozené (oni proti ní právo historické). Zřejmá rozpolcenost tohoto stanoviska působila obtíže a způsobila, že na Těšínsku nebylo možno stanovisko historické do důsledku uhájit.“²² Ve zdůvodnění požadavku na Těšínsko uvedl Beneš historický princip dokonce jako „vyšší spravedlnost“: „Čechoslováci jsou přesvědčeni, že jejich důvody jsou tak silné, že jejich práva budou zřejmě celému světu. Otevřeně vykládají problém, vědouce, že nad striktním a mechanickým uplatňováním každého principu (sebeurčení) existuje vyšší spravedlnost.“²³ Toto zdůvodnění muselo bezpochyby znít libezně každému maďarskému uchu a navzdory tomu, že Beneš dále uváděl, že se podřídí každému rozhodnutí spojenců, logicky dodávalo argumenty těm, kdo mluvili o dvojitě metru konference. Kontroverzní vyznívalo i zdůvodnění požadavku koridoru, který měl zajistit spojení mezi Jihoslovany a Českoslováky a zároveň i přístup Československa k moři. Argumentace v tomto případě utilitaristicky skombinovala princip práva přirozeného s právem historickým a celý problém povýšila na otázku evropskou.

Poté, co byly územní požadavky Jugoslávie, Rumunska a Československa předneseny před Nejvyšší radou, došlo k jejich pojednávání v jednotlivých komisích, kde docházelo ke konkrétní modifikaci Wilsonových principů. Právě v práci komisi francouzští a britští představitelé Dohody

19 Memoranda byla kritizována už na pařížské konferenci a Beneš byl obviňován z falšování údajů a z manipulace s fakty (Lloyd George). Současný český právní historik Jan Kuklík soudí, že řada zleřlosti „byla nadazena proto, aby bylo kam ustoupit“ a potvrzuje, že argument historických hranic byl doplňován argumenty strategickými, politickými a hospodářskými.

20 B. Ferentubova: Velmocenský diktát. 244

21 Jozef Klimko: Politické a právní dějiny hranic predmníchovskej republiky (1918–1938). Bratislava 1986.

22 F. Peroutka: Budování II. 714.

23 F. Peroutka: Budování I. 385

proti názoru Spojených států dosáhli, aby byl národní princip doplněn uplatněním kategorie „vítězný“ a „poražený“, a aby v případě vítězů byl etnický princip doplněn uplatněním hospodářských a strategických zájmů. Zároveň britská a francouzská delegace chtěla dosáhnout i toho, aby platnost mezinárodních smluv, teoreticky kvalifikovaných jako nedotknutelné, byla v rozporu s italským stanoviskem do jisté míry zpochybněna, a na jejich vrub aby byly uskutečněny úpravy týkající se rumunsko-maďarského, rumunsko-jugoslávského a italsko-jugoslávského poměru. Na úrovni komisí tento proces proběhl jen v souvislosti s Rumunskem, protože italská vláda, jak již bylo řečeno, dosáhla toho, aby otázky, které se jí týkají, byly projednávány výhradně v Nejvyšší radě.

Československá a rumunsko-jugoslávská komise se pustily do práce v polovině února 1919. Otázka maďarsko-rakouských hranic se tehdy ještě nevynořila a žádná komise se jimi nezabývala. Jako první začala zvažovat rumunské požadavky komise pro rumunsko-jugoslávské záležitosti. Především bylo třeba vysvětlit, jaké stanovisko bude zaujato ke smlouvě z roku 1916. Preventivně a s předstihem se tato otázka dostala na pořad jednání Nejvyšší rady 1. února 1919, když i Clemenceau oproti italskému premiéru Rolandovi, který zdůrazňoval platnost smlouvy, konstatoval, že uznání Rumunska jako spojence nemůže znamenat uznání platnosti všech klauzulí smlouvy z roku 1916, neboť Rumunsko tím, že z války vystoupilo, smlouvu porušilo.²⁴ Na prvním zasedání rumunsko-jugoslávské komise 8. února se francouzský delegát Laroche po zveřejnění italského stanoviska vyslovil zásadně pro platnost smlouvy, později se však ukázalo, že smlouvu z roku 1916 přijímá jen jako výchozí bod k jednání a požadavky rumunské delegace v jejich úplném rozsahu neakceptuje. Italská delegace formulovala svůj názor k této otázce později ve zvláštním prohlášení. V souvislosti s Besarabií a Bukovinou člen britské delegace Sir Eyre Crowe doporučil připojení těchto dvou provincií k Rumunsku.

Dne 11. února začala diskuse k otázce Sedmihradská. Všechny delegace byly zajedno v tom, že rumunským požadavkům není možno vyhovět. Člen americké delegace Charles Seymour zpochybnil hodnověrnost etnických údajů, které Rumuni dodali, zatímco Crowe přímo prohlásil, že v tomto ohledu jsou důvěryhodné pouze maďarské údaje. Italský delegát jen jako informaci předložil etnickou mapu, kterou vyhotovila italská delegace. Ta župu Arad ukazovala jako téměř čistě rumunskou, Csanád a Békés jako maďarskou a Bihar a Szatmár se smíšeným obyvatelstvem, a vyzdvihla maďarskou minulost Nagyváradu (Oradea) a Szatmárnémeti (Satu Mare). Francouzský delegát Laroche se připojil k těm, kteří rumunské požadavky považovali za přemrštěné, a linii, kterou předložili Italové, prohlásil za více méně oprávněnou. Zdůraznil, že se Sikuly nelze nic dělat vzhledem k tomu, že jsou obklopeni rumunským obyvatelstvem. Oproti linii navrhované italskou delegací si však francouzská delegace přála změnu, a města Nagyvárad a Szatmárnémeti navzdory jejich maďarskému charakteru chtěla předat Rumunsku, které by tak získalo železniční trať Szatmárnémeti-Nagyvárad-Makó (Macau). V podstatě se tak objevila tři stanoviska: americké, které chtělo ponechat města s maďarským obyvatelstvem východně od současné linie hranice pod maďarskou svrchovaností, stejně tak jako železnice, italské, které to chtělo učinit jen v severní části linie, a britsko-francouzské, které chtělo Rumunsku zabezpečit linii Arad nebo Makó-Nagyvárad-Szatmárnémeti. V diskusi žádná stanovisko nezvítězilo a zasedání bylo uzavřeno, aniž by přineslo nějaké rozhodnutí.²⁵

²⁴ *Orms M.*: Padovátoł Trianonig, 188.

²⁵ *Romcsis I.*: A trianoní békeszerződés, 116–118.

Dne 13. února komise přezkoumala otázku Banátu. Britské stanovisko přednesl Sir Eyre Crowe: „Pro velmoci je pohled na tento problém ovlivněn tím, jestli se vyskytnou etnické potíže mezi Rumunskem a Maďarskem, kteří jsou nepřátelé, nebo mezi Rumunskem a Srbskem, což jsou spojenci. V prvním případě je třeba poskytnout výhodu spíše Rumunsku jako našemu spojenci, než našemu nepříteli Maďarsku. Zároveň tento princip není možno uplatňovat přehnaně, protože našim vlastním úkolem je vytvořit takový stav, který může zabezpečit trvalý mír.“²⁶ Ještě jasněji formuloval tuto zásadu Laroche: „V tom případě, kdy nás nemožnost plně vyhovujícího řešení donutí, abychom hledali řešení pomocí zásahu, velmoci mají v Sedmihradsku možnost vychýlit váhy ve prospěch Rumunska, které je našim spojencem, a na úkor Maďarska, které je naopak našim nepřítelem; nelze však tak jednat v Banátu, kde jde o dva naše spojence.“²⁶ Tím představitelé dohodových mocností rozhodli nejen o všeobecném přístupu k maďarské otázce, ale zároveň zamítli rumunský požadavek na celý Banát.

17. února pokračovala diskuse o Sedmihradsku, kde zatím dohoda neexistovala. Nakonec se členové komise usnesli, že američtí delegáti budou ještě jednat s francouzskými odborníky. Poté Laroche jménem francouzské delegace předložil návrh na vytyčení maďarsko-rumunské demarkační čáry a na vytvoření neutrální zóny, což Američané bez další diskuse přijali. Na zasedání rumunsko-jugoslávské komise 19. února bylo nakonec dohodnuto, aby Nagyszalonta (Salonta), Nagyvárad a Székelyhíd (Sacueni) byly předány Rumunsku, ale Nagykaroly (Carei) a okolí aby zůstalo maďarské, jak navrhoval americký delegát. Diskuse se pak změnila ve spor o železnice. Posledního února komise rozšířila svoje jednání i na Bačku (Bácska). 2. března začalo deváté zasedání komise tím, že se francouzský delegát vrátil k otázce v podstatě už přijaté hranice v Bačce. Francouzská vláda měla totiž v souvislosti s Jugoslávií stále větší starosti. Ruce jí svazovala londýnská smlouva z roku 1915 a bylo jí jasné, že od Itálie nejen že nemůže očekávat podporu, ale naopak že italská vláda ve všech otázkách týkajících se Jugoslávie bude zastávat opoziční stanovisko. Francouzský delegát proto předložil návrh, že Jugoslávie musí dostat linii Subotica-Bácsalmás-Baja.

K otázce Sedmihradska se komise ještě jednou vrátila 2. března. Ukázalo se, že americká delegace mezitím přistoupila na francouzsko-britskou koncepci, a italská delegace předstoupila s tím, aby Podkarpatská Rus byla rozdělena na dvě části, přičemž ta východní by byla předána Rumunsku, které by tak získalo přístup ke strategické železnici do Lvova.²⁷

Je zřejmé, že při své práci vytyčování hranic byla konference ovlivňována nejrozličnějšími faktory, etnickými principy pak už méně. Francouzské ministerstvo zahraničí konstatovalo, že zpočátku jediná americká delegace zastávala zásadu etnického principu, ale že bylo snadné přesvědčit ji o tom, že spojenci musí brát v potaz hospodářské a strategické zájmy spřátelených států. Hospodářské a strategické zájmy poražených zemí nevzbuzovaly zájem žádný, etnická situace pak jen velmi omezený. Pokud se týče samotného etnika, také americké stanovisko stálo na principu maximálně možné etnické hranice spojeneckého národa, a v tomto přístupu nebylo vlastně mezi jednajícími partnery žádného názorového rozdílu. Navzdory tomu ovšem zůstává faktem, že maďarští politici, kteří setrvali na principu integrity, se touto neústupností připravovali o jakoukoli možnost případné korekce ve prospěch Maďarska. (I když je otázka, jak velkého, respektive malého území by se taková korekce vůbec týkala.)

26 Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Bp. 1999. 118–119.

27 Ormos M.: Padovától Trianonig. 190–195.

Dne 27. března zahájila práci československá komise, k podstatnému jednání došlo však až druhý den. Na prvních jednáních bylo rozhodnuto o základních územních otázkách Československa – zachování administrativních hranic Čech a Moravy jako podstaty hranic ČSR, bylo schváleno spojení českých zemí, Slovenska a Podkarpatské Rusi do jednoho celku a načrtnuto rozdělení těšínského Slezska mezi Československo a Polsko. Předmětem jednání byl i základ legislativního uspořádání menšinových záležitostí. O právu národů na sebeurčení se na jednání v podstatě nemluvalo. Podle předsedy komise Cambona Československo jako stát ještě právně neexistovalo a právě vítězné mocnosti mu měly přidělit území poraženého Rakouska-Uherska. Všichni členové komise měly k dispozici Benešova memoranda, větší váhu však měla předcházející Benešova a Kramářova prezentace československých požadavků před Radou deseti. Zástupci velmocí se shodli na tom, že hospodářské, geografické a posléze i strategické důvody mají dostat prioritu před zřetelem etnickým. V souvislosti s tím se objevil problém existence početných menšin, který trápil zejména zástupce Spojených států Seymoura. Obíval se, zda Československo bude za takových okolností stabilní zemí a zda dokáže takové početné menšiny vůbec vstřebat.²⁸

Na druhém zasedání komise, které se konalo hned další den, byly projednávány slovenské otázky. Připojení Slovenska k českým zemím bylo považováno za zásadní věc, kterou nikdo nepochybnil. O to větší pozornost byla věnována problémům okolo slovensko-maďarské hranice. Navzdory tomu, že Československo v memorandech o slovenské otázce požadovalo maximální hranici a francouzští delegáti o tom byli informováni, o této alternativě komise vůbec nejednala. Představu o československé hranici předložili nejprve delegáti Spojených států a Velké Británie. Seymour zdůraznil, že v republice je už tolik cizího obyvatelstva, že zásadním kritériem při stanovení jižní hranice Slovenska musí být co nejvíce omezit počet maďarského obyvatelstva, ovšem při zohlednění dopravního spojení a hospodářských potřeb obyvatelstva. Navrhoval, aby Bratislava patřila Československu, ale hranice by měla vést po malém Dunaji a Ipelu a dále co nejtěsněji při etnické hranici. Také člen britské delegace Harold Nicolson ponechával Žitný ostrov (Csallóköz) v Maďarsku, ale na rozdíl od Američanů přisoudil Komárno Československu. Italové naopak počínaje od Komárna chtěli oproti anglo-americkému návrhu posunout hranici směrem na sever. Největší výhrady pak měla Itálie k přiřazení Podkarpatské Rusi k Československu. Uvažovala o jejím ponechání Maďarsku nebo o jejím připojení k Rumunsku, a argumentovala potřebou dopravního spojení mezi těmito dvěma zeměmi. Zůstala však se svým názorem osamocena. Spojené státy a Velká Británie zdůrazňovaly, že Rusini nemají být přiřazení k Maďarsku, kde poznali etnický útlak, ani k Rumunsku, protože jsou Slované, a že nejlepší pro ně by byl autonomní stát v rámci Československa, který je jim etnicky nejpřibuznější. Shodný postoj zastávala i Francie, a tak bylo už 28. března 1919 dosaženo shody na přiřazení Podkarpatské Rusi k Československu.²⁹

Protože Ústřední teritoriální komise, v jejímž čele stál francouzský zástupce Tardieu, vyžadovala konečné zprávy od jednotlivých komisí do 12. března 1919, práce Komise pro československé záležitosti pokračovala velmi rychle. K československo-maďarské hranici přistupovala komise na základě zásad, které formuloval generál Le Rond – respektovat pokud

28 B. Ferenciková: Velmocenský diktát. 245–246.

29 Tamtéž. 247.

možno v co největší míře národnosti a etnika, zabezpečit hospodářský život obyvatelstva, udržet nejdůležitější komunikace a vyhnout se tomu, aby nově vzniklé hranice způsobovaly lokální konflikty. Le Rond zároveň dokazoval, že Žitný ostrov zeměpisně a hospodářsky patří k oblasti na sever od Dunaje, že zásobuje zeleninou a potravinami zejména Bratislavu a Komárno a že konečně je i v zájmu maďarského obyvatelstva, které tam žije, aby se stalo součástí Československa. Určité váhání Spojených států, Velké Británie a Itálie ohledně Žitného ostrova bylo způsobeno také ne zcela jasným postojem Československa. Masaryk by před získáním Žitného ostrova dával přednost bratislavskému předmostí a přičlenění pravého břehu Dunaje a jeho soutoku s řekou Moravou, a v podstatě nepřestal uvažovat o možnosti koridoru. O tom svědčí i skutečnost, že někteří delegáti v československé podkomisi navrhovali odsunout konečné vyřešení této otázky až do stanovení rakousko-maďarské hranice v Burgenlandu. Komise pro československé záležitosti s tím nesouhlasila a pověřila Beneše, aby se k československým požadavkům jasně vyjádřil. Ten opětovně požadoval připojení celého Žitného ostrova a železniční trať Lučenec-Miskolc. Pom dalších diskusích komise nakonec 8. března jednohlasně přijala rozhodnutí o postoupení Žitného ostrova Československu, stejně jako železnice Sátoraljaújhely (Nové Město pod Šiatrom)-Čop s tím, že samo město Sátoraljaújhely zůstane v Maďarsku. Zároveň komise jednohlasně zamítla československý návrh na vytvoření československo-jugoslávského koridoru v Burgenlandu.³⁰ 14. března pak komise v předběžné zprávě záležitost československo-maďarské hranice uzavřela. Zasedání 17. března bylo už věnováno právním problémům. Pod vlivem francouzských právních expertů a s odvoláním na precedens Polska Komise pro československé záležitosti souhlasila s řešením, že Maďarsko se vzdá svého území bezprostředně ve prospěch Československa, které bude přímým signatářem mírových smluv.

Navzdory tomu, že otázka slovensko-maďarských hranic byla uzavřena, československá vláda opět žádala změnu demarkační linie z „čistě hospodářských důvodů“, odvolávaje se na to, že jinak nebude moci zabezpečit zásobování Slovenska. O tomto československém požadavku se jednalo na zasedání Komise pro československé záležitosti 24. března 1919. Žádost předložil maršál Foch a doložili ji dopisem Edvarda Beneše a memorandumem ministerstva obrany ČSR. Měla obsahovat novou linii Dunaje až k Vácu, pohoří Bükk, salgótarjánskou uhelnou pánev, železnici Lučenec-Miskolc, a dále už se shodovala s předchozími československými požadavky. Vzhledem k tomu, že uskutečnění těchto požadavků by ztížilo komunikaci mezi západním a východním Maďarskem, Foch navrhoval vytvoření neutrálních zón, z nichž by byla stažena československá i maďarská armáda, a na jejím místě by vznikla zóna pro Mezispojeneckou komisi železnic. Mezitím ale už v Maďarsku vznikla Republika rad; většina členů komise návrhy zamítla a vyslovila se, aby se jimi zabývala až Nejvyšší rada.

V souvislosti s vyhlášením Maďarské republiky rad se vyostřily sílící rozpory mezi francouzskými a britskými politickými představami o poválečném uspořádání a vyznačení hranic. Dokladem toho je i známý pamětní spis Lloyd George z 25. března 1919, namířený přímo proti francouzské politice ve východní Evropě, která podle něj ztělesňuje vážnou a bezprostřední hrozbu šíření bolševické revoluce, je původcem vážných národních nespravedlností a tím vším vytváří základ pro budoucí revizionistické spojení. Lloyd George soudil, že takové

30 Tamtéž, 248.

spojenectví může vzniknout za účasti Německa, Maďarska, Bulharska a Turecka. V této souvislosti označil právě hranice Československa za nekvalifikovaně vytyčené a nebezpečné.³¹

Českoslovenští politici však předpokládali, že vznikem bolševického režimu v Maďarsku byla vytvořena i příznivá atmosféra k prosazení jejich územních požadavků, které komise už jednou odmítla. 26. března 1919 adresovali premiér Kramář a ministr zahraničí Beneš společný dopis Clemenceauovi a Pichonovi.³² Uváděli v něm, že Československo je ostrov v bolševické záplavě, nemá ještě definitivní hranice a demarkační linie je pro ně nevýhodná. Československo se jen tehdy bude umět ubránit proti bolševismu, když bude moci prosadit požadovanou linii, jakož i Podkarpatskou Rus, aby tak mohlo znemožnit přímý kontakt mezi Maďary a Rusy.

Poslední zasedání Komise pro Československé záležitosti 5. května 1919 bylo opět věnováno záležitosti Žitného ostrova, a to v souvislosti s nejasnostmi dopisu generála Smutce, který mluvil o tom, že Masaryk by byl ochoten se raději vzdát všech požadavků na Žitný ostrov výměnou za maďarské území jižně od Dunaje a Bratislavy. Francouzští delegáti, odvolávající se na vyjádření Kramáře a Beneše, popřeli, že by šlo o stanovisko československé vlády. Komise pak potvrdila svoje původní stanovisko a poslala je zvláštní nótou Radě ministrů zahraničí mírové konference. Ta se pak zabývala maďarsko-rumunskou, maďarsko-jugoslávskou a maďarsko-československou hranicí na základě vyjádření příslušných komisí. 8. a 12. května 1919 bez všech poznámek a diskusí maďarské hranice schválila. Při vytváření jejich podoby se mimo množství již připomenutých faktorů negativně projevil i fakt, že komise pracovala od sebe odděleně a zcela izolovaně, a to právě v té oblasti, kde byly vytvářeny hranice. Anglický diplomat Harold Nicolson, přímý účastník jednání, k tomu ve svých vzpomínkách poznamenal: „Komise pro rumunské požadavky uvažovala jen ve vztahu k Sedmihradsku, pozornost komise pro české požadavky se soustředila na jižní hranice Slovenska. Až příliš pozdě vyšlo najevo, že tyto dvě zcela oddělené komise způsobily Maďarsku takovou ztrátu území a obyvatelstva, které dohromady byly skutečně velmi vážné.“³³ Také Charles Seymour vyjádřil obavy z existence nových hranic: „Navrhovaná hranice rozdělí historické státy. Pro mnoho národů spravedlivé a racionální hranice jsou z maďarského hlediska nespravedlivé. Maďaři vládli v Uhrách přes osm století. Jejich velká část (kolem 25%) přešla pod vládu těch národnostních skupin, s kterými oni nakládali jako s podřadnými, jako s nevojníky; to vyvolá prudký iredentismus, budoucí neshody a válku.“³⁴

Nejvyšší rada definitivně stanovila hranice mezi Maďarskem, Československem a Rumunskem 13. června 1919. Mírová konference akceptovala většinu československých územních požadavků s výjimkou nároku na koridor s Jugoslávií, jehož násilná konstrukce se vymykalá všem zásadám a nebyla obhajitelná. Českým zemím byly uznány jejich nároky na historické hranice, přičemž Slovensko a Podkarpatská Rus byly potvrzeny jako součásti Československa. Sporné území Žitného ostrova bylo ponecháno Československu. Genezi utváření hranic nástupnických států poznamenaly mocenské zájmy dohodových mocností a zákonitě je provázely v jejich dalším vývoji.

31 J. Klimko: Politické a právní dějiny. 71.; Varga József: Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós. 1–II. Bp. 1991. 93.

32 Československo na pařížské mírové konferenci, dok. č. 158 a 159, s. 268–273.

33 Citát in: Fülep M. – Sipos P.: Magyarország külpolitikája. 59.

34 Citát in: Hajdu Tibor: Az 1918-as polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968. 157.

Jednání s Maďarskem

Na podzim 1919 už většina poražených států mírovou smlouvu podepsala – 28. června ve Versailles Německo, 10. září v Saint-Germain Rakousko a v listopadu v Neuilly Bulharsko. Byly vytvořeny základní dokumenty mezinárodní organizace Společnosti národů a Mezinárodní charta práce. Uspořádání prostoru bývalé monarchie však stále ještě nebylo ukončeno, nedošlo k uzavření procesu vzniku nových států, který začal na podzim 1918, k právnímu uznání územních změn, které úplně proměnily mapu střední Evropy. Jak vítězné, tak poražené nástupnické státy zůstávaly zatím v nestabilní, provizorní situaci. Hlavní příčinou provizorního stavu byla neexistence mírové smlouvy s Maďarskem. Když proto 1. prosince 1919 anglický diplomat George Clerk před Radou konference referoval o výsledku své budapeštské mise, tj. že byla vytvořena nová, mezinárodně akceptovatelná maďarská vláda, pozornost spojenců se v první řadě soustředila na otázku: končící se otevírá cesta k podepsání mírové smlouvy s Maďarskem a tím i k jeho zapojení do nového evropského pořádku. Nejvyšší rada konference ještě též den rozhodla, že se představitelé maďarské vlády mohou účastnit mírové konference, aby vyslechli mírové podmínky, a v tomto smyslu odeslala premiérovi nové vlády Károlyi Huszárovi telegram. 3. prosince 1919 maďarský ministerský předseda pozvání přijal. Mírová jednání s Maďarskem pak byla svolána na leden 1920.

I když maďarská vláda vlastní text návrhu mírové smlouvy ještě neznala, jen těžko si mohla dělat iluze o tom, co asi bude Maďarsko očekávat. Musela brát na vědomí realitu územních rozhodnutí, která se zrodila mezi únorem a červnem 1919, a znala obsah už podepsaných smluv s Německem a Rakouskem. Pozvání na mírovou konferenci jí ale poprvé poskytlo možnost, aby vyjádřila svoje názory na územní, etnické, hospodářské a další otázky, a také aby předložila svoje vlastní návrhy na mírové uspořádání.

Příprava na konferenci začaly vlastně už v říjnu 1918, poté, co se zhroutilo Bulharsko a bylo už zcela nepochybné, že Maďarsko zaujme na mírové konferenci místo na straně poražených. Tak pod vedením zeměpisce a politiky Pála Telekiho začala příprava map, statistik a dokumentů, shrnujících etnografické, hospodářské a další údaje. V srpnu 1919 vznikl pod jeho vedením oficiální úřad na přípravu mírových jednání, v němž se pod dohledem Istvána Bethlena jedna jeho speciální část zabývala problémem Sedmihradska. Do činnosti tohoto úřadu bylo zapojeno i mnoho odborníků z jednotlivých ministerstev a společenských organizací. Obrovský shromážděný materiál tvořil základ pro poznámky a přílohy, které vláda prostřednictvím maďarské mírové delegace poskytla mírové konferenci.

Sousední zainteresované státy sledovaly přípravy Maďarska na konferenci se znepokojením, a společně pocítované nebezpečí je přimělo ke spolupráci a k pokusům o koordinaci společných vystoupení proti Maďarsku. Praha usilovala zejména o spolupráci s Jugoslávií a už v prosinci 1919 dosáhla toho, že generální štáby obou zemí zahájily poradu o vytvoření spojení, směřujícího proti Maďarsku. Na konci prosince 1919 došlo i k první společné akci obou vlád. Československá delegace v Paříži adresovala mírové konferenci dopis, v němž se odvolávala na útočné plány maďarské vlády, zaměřené proti Slovensku, a žádala proto, aby v budoucí mírové smlouvě byla maďarská branná moc snížena na dvě pěší divize a jednu divizi jízdní, aby vojenské posádky nemohly být rozmístěny v desetikilometrovém pásmu od hranic a vojenské pevnosti aby nemohly být vybudovány do 50 km od hranic. Podobný návrh učinila několik dní poté i jugoslávská vláda. Rada se oběma podáními zabývala 7. ledna 1920. Návrhy odmítla a zůstala u předchozí představy, která povolovala armádu o velikosti čtyř divizí.

Návrh na spolupráci v otázce obrany před maďarskou agresí rozšířil Beneš 5. ledna 1920 o Rumunsko. Ministerského předsedu Alexandru Vajda-Voevodu upozornil na nebezpečí ze strany Maďarska a naléhal na nutnost spolupráce Rumunska, Československa a Jugoslávie. Když Vajda-Voevod přijel v polovině ledna 1920 na konferenci do Paříže, tajemník československé delegace Štefan Osuský využil jeho přítomnosti k důvěrnému jednání. Snažil se ho přesvědčit, že jednotný postup na konferenci v Paříži bude všestranně výhodný a potřebný – tři malé země měly jednotně postupovat proti Maďarsku. První společné setkání zástupců Rumunska, Jugoslávie a Československa se uskutečnilo 19. ledna 1920. Iniciativu na jednáních převzal Osuský a navrhl tři základní okruhy společného postupu tří delegací, které se týkaly podmínek míru s Maďarskem, společných akcí v případech, že Maďarsko odmítne podepsat mírovou smlouvu a nakonec vzájemné podpory všech tří vlád v případě napadení ze strany Maďarska.³⁵

Představitelé Rumunska a Jugoslávie ale přijali československé návrhy na vytvoření úzkého spojeneckého systému tehdy ještě vlažně. Pro Bělehrad představovala hlavní nebezpečí Itálie a ta poutala většinu jeho síly a pozornosti. Rumunsko pak bylo kvůli obsazení Besarábie v nepřátelském vztahu se sovětským Ruskem a v centru jeho politiky stálo zabezpečení tohoto území. Spojenecký systém doporučený Benešem by pro ně neznamenal žádnou oporu. Ionescu proto chtěl uzavřít takové spojení, které by ochránilo i východní a balkánské hranice Rumunska a trval na zapojení Polska a Řecka. Šéf československé diplomacie však nechtěl zatěžovat budoucí Malou dohodu komplikovanými problémy Řecka a zapojením Polska, s kterým měl územní spory a které by mohlo ohrožovat vedoucí úlohu Československa uvnitř bloku. Kromě toho bylo Polsko vloženo do hungarofilské a navíc hrozilo nebezpečí, že zatáhne celý blok do svého konfliktu s Ruskem. Ale i Jugoslávie odmítla rumunský plán, neboť Bělehrad si přál uzavřít takové smlouvy, které by zabezpečily jugoslávsko-italskou hranici. K následnému sblížení Československa, Jugoslávie a Rumunska a k jeho oficiálnímu smluvnímu potvrzení došlo až v červenci 1920. Důvody souvisely jednak se změnou francouzské dunajské politiky, jednak s pokusy o restauraci Habsburků a burgenlandskou krizí, tedy takovými událostmi, které ohrožovaly daný status quo.

Více než možnosti maďarského útoku se na konci roku 1919 malé státy sousedící s Maďarskem však obávaly toho, že by mohlo dojít ke změně mírových podmínek, iniciované zejména ze strany Velké Británie a Itálie. Beneš 14. prosince psal v tomto smyslu z Paříže Masarykovi: „O Maďarech jsem zde jednal. Podmínky měněny nebudou... S Clerkem jsem jednal v Londýně dost podrobně. I on je proti změně podmínek; ...jeho raport byl dost pro Maďary, ale neméně proti nám... Nevěřil možnosti útoku maďarského... Mám zcela formální slib, nebudou dělat vůbec ústupku. Francouzi se mi zcela zavázali.“³⁶ 15. prosince žádal Beneš na Quasi d'Orsai, aby přijaté návrhy hranic byly považovány za definitivní. Odvolával se na to, že všechny případné ústupky ve prospěch Maďarska by byly pro Československo katastrofální, protože by mohly vést k odstěpení celého Slovenska. Laroche odpověděl, že francouzská vláda bude trvat na přijatých podmínkách.³⁷

Dne 7. ledna 1920 přijela do Paříže maďarská mírová delegace vedená Albertem Apponyim. Početnou skupinu tvořilo pět generálních komisařů – mezi nimi István Bethlen a Pál Teleki,

³⁵ *Slavomír Michálek*: Diplomata Štefan Osuský, Bratislava 1999, 55.

³⁶ Z. Šolc: Masaryk a Beneš, II, 344–345.

³⁷ *Ormos M.*: Padovától Trianonig, 376.

šest komisářů, několik expertů, překladatelé, tlumočníci a kancelářské pomocné síly. Text návrhu mírové smlouvy předala Nejvyšší rada maďarské delegaci 15. ledna. Šéf nejvyšší rady Clemenceau povolil Apponyimu přednést následující den patnáctiminutový projev. Žádosti o ústní jednání odmítl, stejně jako jakékoli další diskuse. Delegace pak měla právo na to, aby písemnou formou připojila k návrhu mírové smlouvy svoje připomínky.

Apponyi ve svém francouzsky předneseném projevu³⁸ nejprve zdůraznil, že mírové podmínky v té podobě, jak byly maďarské delegaci předány, jsou pro Maďarsko nepřijatelné. Dovolává se poté velkých myšlenek mezinárodní spravedlnosti a svobody národů i práva na sebeurčení, hlášených spojeneckými mocnostmi, a společných zájmů míru, stability a evropské obnovy, snažil se Nejvyšší radu konference přesvědčit, že právě v případě Maďarska, jehož mírové podmínky mají charakter odsouzení, jsou všechny tyto principy porušovány. Výchozím bodem Apponyiho argumentace však, třebaže mluvil o nutnosti referenda, byla nezměněná zásada územní integrity země, a tuto základní myšlenku pak obhajoval z hlediska historického, kulturního, ekonomického a zeměpisného. Obhajovaci řeč Alberta Apponyiho tak naprosto necitlivě reagovala na existující situaci, dokonce nepřímě obvinění vznášená proti Maďarům téměř potvrzovala.

Nezmenčené a neměnné udržení neporušitelnosti a jednoty Maďarska (Uher) v podobě před rokem 1918 bylo i pevným základem všech memorand, poznámek a ostatních prohlášení maďarské mírové delegace. K potvrzení o zachování územní integrity sloužila rozmanitá argumentace, soustřeďující se však na jediný základní princip. Prvky historického práva v sobě obsahovaly argumenty kontinuální držby území od příchodu Maďarů, po tisíc let nezměněné politické hranice, úlohu mnohaleté ochranné bašty maďarství proti východnímu nebezpečí. Zeměpisný argument se odvolával na to, že příslušnost celé Karpatské kotliny k jedinému státu odpovídá geografickým danostem, a tak Maďarsko v rozsahu existujícím před rokem 1918 tvoří ve všech ohledech „organickou jednotu“. Tu podporuje i úzká pospolitost hospodářského života, vzájemná ekonomická odkázanost jednotlivých území. Historické, právní a hospodářské argumenty byly pak ještě dokládány tezí o maďarské kulturní převaze. Podle systému argumentů uváděných v memorandech desítky století trvající historická kontinuita „vedla ke společné mentalitě všeho lidu“. Argumentace uznávala pouze tolik, že tento lid sestává z jazykově různých „ras“, tedy redukovala etnickou mnohobarevnost na jazykovou pestrost. Konečným vývodem této argumentace pak bylo konstatování, že existence jazykové pestrosti opodstatňuje pouze uznání jazykové rovnoprávnosti „uvnitř rámců větší a nedělitelné jednoty“, a v žádném případě neopravňuje územní rozdělení země. Maďarské dokumenty popíraly snahy národností po odtržení a zdůrazňovaly z vnějšku povzbuzované, násilné rozložení „organické jednoty“, na rozdíl od Rakouska, které se rozpadlo samo od sebe.³⁹

Toto myšlení, pohybuje se pouze v rámci úplného zachování územní celistvosti, maďarské vyjednávací pozice předem omezovalo, ba přímo znemožnilo. Vůbec nebyla nadhozena možnost, že by se na základě etnických principů bylo možno vyslovit k udržení alespoň části země s převážným nebo výhradním maďarským osídlením, zvláště tam, kde se toto území bezprostředně pojilo k centrálnímu bloku obyvatelstva maďarského jazyka. K tomu však bylo

38 Text projevu in: Magyar történeti szövegyűjtemény 1914–1999. I. Bp. 2000. 125–133. Česky in: *Eva Imranyová*: Maďarsko a versailleský systém. 376–384.

39 *Fülöp M. – Sipos P.*: Magyarország külpolitikája. 75.

třeba, aby se maďarské stanovisko zřeklo žup národnostního nebo silně smíšeného charakteru. Maďarské stanovisko na konferenci však mezi těmito župami nedělalo vůbec žádný rozdíl, všechny považovalo za nedělitelnou součást tisícileté státní jednoty. Maďarská argumentace etnický princip připomínala pouze na objasnění toho, že populace Karpatské kotliny je do té míry jazykově smíšená, že vylučuje uskutečnit spravedlivé uspořádání na národnostním principu, a že sousední státy budou mít rovněž smíšené obyvatelstvo. Tyto argumenty navíc oslabovalo, že z maďarské strany na mírové konferenci nevzešly žádné návrhy přibližující se spravedlivému řešení a že maďarská delegace se nebyla schopna vyslovit ani k národnostním poměrům v Uhrách před rokem 1918, kdy byly nemaďarské národnosti v podřízeném postavení.

Nedostatek kompromisu charakterizoval i maďarský protínávrh týkající se referenda. Jeho smyslem bylo, že je třeba trvat na lidovém hlasování na všech územích, která se rozkládají v rámci nových hranic vytyčených v návrhu mírové smlouvy, o tom, zda tam žijící obyvatelstvo „chce v budoucnu patřit k Maďarsku, nebo k hraničnímu státu, žádajícímu přivtělení“.⁴⁰ Území, jehož by se plebiscit týkal, měla vytyčit komise sestávající z představitelů dohodových velmocí a maďarské vlády, tedy ostatní zainteresované státy by neměly žádnou možnost se do této záležitosti zapojit. Dokonce území, jehož se měl plebiscit týkat, měla opustit armáda a policie těchto států, aby tam mohla přijít neutrální ozbrojená moc. Žádost o referendum tedy nebyla vztahována jenom na území jižního a východního Slovenska a na převážně maďarskou část Sedmihradská, ale na celé území určené k odtržení, což už předem bylo naprosto nereálné.⁴¹

Právě tak neuskutečnitelná byla maďarská představa, že pokud přeci jen dojde k odtržení jednotlivých území, tak přesto několik let bude udržena jejich stará hospodářská jednota navzdory změně politických hranic. Na druhé straně byla maďarská delegace proti tomu výhodnému článku smlouvy, který by na základě tradiční historické svázanosti tohoto území umožnil, aby vzájemná výměna zboží mezi Maďarskem, Rakouskem a Československem byla spojena s takovými výhodami, jaké jiné státy nedostaly. Podle Gusztáva Gratze, ekonoma, historika a diplomata té doby, celá vyjednávací taktika maďarské delegace a většina jejich poznámek „... potřebným způsobem nepočítala s metodou myšlení protistrany. Silně právní duch, který se v politice maďarství všude projevoval, zdaleka nebyl všeobecný, ba dokonce možno říci, že na tomto stupni to byl ojedinělý jev. Ale otázky, které maďarská mírová delegace projednávala z historického hlediska, byli zahraniční státníci zvyklí zkoumat spíše z hlediska politické účelnosti, racionality. Historická hlediska v myšlení členů mírové konference hrála jen druhořadou úlohu.“⁴²

Taktika maďarské mírové delegace na konferenci se tak stala předobrazem pozdější politiky integrální revize, která byla zahraničněpolitickou prioritou všech maďarských vlád v období mezi dvěma světovými válkami. Nicméně není pravděpodobné, že by maďarská delegace průzkoumou a pohotovou taktikou, která by stavěla do popředí hlediska etnická místo principu územní integrity, mohla na mírové konferenci dosáhnout **podstatnou** úpravu mírových podmínek. Byla by snad šance na nějaké jednotlivé ústupky, ale v zásadnější změny nebylo možno doufat. Pro vítěznou mocnost byl etnický princip jen jedním a ne vždy nejdůležitějším argumentem

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ K jedinému referendu na odtrženém území došlo v listopadu 1921 v Burgenlandu. Týkalo se města Šoproně a osmi okolních obcí.

⁴² Citát in: *Fülöp M. – Sipos P.*: Magyarország külpolitikája. 76.

při stanovení hranic. V rozhodování o územních otázkách měla důležitou roli bezpečnost spojeneckých malých států, obranyschopnost jejich nových hranic. Sotva skončená světová válka prokázala, jakou rozhodující úlohu při přesunech vojsk a při zásobování hrají železnice. Proto právě ty získaly rozhodující strategický význam a staly se nutnou zárukou obranyschopnosti. Uplatňovalo se základní pravidlo, že pro bezpečnost země a pro její hospodářské zájmy je nezbytné, aby jednotlivému státu patřily i železnice částečně vedoucí přes území obydlené cizím obyvatelstvem.

Tyto zásady však byly uplatňovány jen v případech vítězů. Jako axiom platilo, že etnický princip se v plné míře při vytýčování hranic uplatnil tam, kde to bylo pro vítězný stát výhodné. K tomu se vážala i snaha, aby v Maďarsku zůstal pokud možno nejmenší počet nemaďarského obyvatelstva. (Což se také podařilo a Maďarsko se na základě mírové smlouvy stalo vlastně etnicky nejhomonějším státem ze všech nástupnických zemí, v němž Maďaři představovali 90% populace.) Kde naopak sousední státy požadovaly území patřící k Maďarsku s odvoláním na svoje hospodářské a strategické zájmy, dostaly je nezávisle na etnických poměrech, které tam panovaly, a fakt, že se početné maďarské obyvatelstvo dostane pod cizí nadvládu, nebyl brán v úvahu.

Šance na zvážení kritických připomínek a hledisek, které maďarská strana ve formě memorandum a poznámek předložila, a na jejich případné dílčí, drobné akceptování navíc ještě významně snižoval i fakt, že na počátku roku 1920 se organizace mírových jednání změnila. Sama mírová konference de facto skončila a Nejvyšší rada jako samostatná instituce byla zrušena. Na přechodnou dobu zůstala ještě Rada ministerských předsedů, která se zabývala jen nejdůležitějšími, vysloveně politickými otázkami. Na úrovni o stupeň nižší fungovala také Rada ministrů zahraničí. Otázky vyloučené technického charakteru projednávala Konference velvyslanců. Předsedou byl francouzský diplomat, členy byli vyslanci dohodových zemí v Paříži. Protože politická rozhodnutí byla považována za uzavřená, o většině otázek souvisejících s maďarskou mírovou smlouvou se tak rozhodovalo na nejnižších úrovních celé struktury. Negativně se také projevovalo, že pozornost západní veřejnosti k otázkám uzavírání míru byla na počátku roku 1920 vzhledem k tomu, že jednání už trvala celý rok, značně orupena. Hlavní sekretář maďarské mírové delegace Iván Praznovszky ve své zprávě o probíhající jednání z dubna 1920 rezignovaně konstatoval: „Maďarská otázka zajímá západní mocnosti na mírové konferenci právě tak málo, jako Maďary problém Portugalska.“⁴³

Atmosféru přijetí maďarské delegace na mírové konferenci a vliv osobních vztahů dokládají vzpomínky československého diplomata Štefana Osuského, který byl v době mírové konference generálním sekretářem československé mírové delegace a pravou rukou Beneše. „Mně samotnému volba Apponyiho (do čela maďarské mírové delegace – E.I.) byla nadmíru příjemná. V bývalých Uhřích ztělesňoval on duch bezohlednosti a utlačování Slováků a jako takového jsem mu dopřál, aby to byl on, který podepíše výrok odsouzení nejen svého vlastního života.“⁴⁴ Šrobárovi⁴⁵ Osuský 5. ledna 1920 z Paříže napsal: „Jsem nesmírně rád, že Apponyi povede delegaci. Mám na něho všechno připraveno a jsem si jist, že za dva tři dny po jeho příjezdu ho úplně zkompromituji.“ O přijetí maďarské delegace pak Osuský Šrobárovi referoval: „Naše pozice

43 Tamtéž.

44 Štefan Osuský: O mierovom rokovani s Maďarskom. In: Průdy, roč. 9, č. 5, s. 254. Osuský měl však i čisté osobní důvody k negativnímu vztahu k Apponyimu, protože na jeho základě byl v roce 1910 vyloučen z bratislavského lycea.

45 Od listopadu 1918 ministr s plnou mocí pro Slovensko.

na mírové konferenci je dobrá. Apponyi byl přijat tak, jak jsem si přál. Byl poníženy... Mírová smlouva mu nebyla odevzdána na slavnostním zasedání celé konference, ale jen Nejvyšší radou, a to bez ceremonie. Celý obřad trval čtyři minuty.... Pozdravuj národ a zvěstuj radostnou zvěst, že hrdý a zpupný Maďar, který doposud nepovažoval Slováka za člověka, přijímá podmínky míru z rukou slovenských.⁴⁶ Podobně Osuský vzpomínal na okolnosti vlastního podpisu mírové smlouvy: „Nemusím povídat, v jaké náladě jsem vstupoval do Velkého Trianonu ve Versailles, v ten velký slovenský dějinný den. Také nebudu líčit, s jakými pocity jsem přistoupil ke stolu, na němž ležela velká 523stránková kniha, obsahující výrok civilizovaného světa nad maďarským národem za jeho zacházení s národy. Pařížský tisk tvrdil, že ze všech delegátů, kteří podepisovali mírovou smlouvu, největší radostí zářila moje tvář. ... Na jedno nezapomenu. Když jsme ve tři čtvrtě na pět dne 4. června 1920 pod smlouvu nesoucí jméno Trianon napsal svoje jméno, věděl jsem, že podepisuji vyúčtování slovenského národa s bývalým Uherskem, vyúčtování účtů popsaných odshora až dolů krví, utrpením a bídou mého národa.“⁴⁷

12. února 1920 předala maďarská mírová delegace svoje připomínky vztahující se k územnímu uspořádání a 20. února, v době londýnské konference spojeneckých mocností, odevzdala svoje poslední memorandum. Lord Curzon jménem britské delegace navrhl, aby konference rozhodla jen o podstatných otázkách, a prozkoumání podrobností postoupil Radě velvyslanců. Francouzský prezident Millerand (od ledna 1920) naopak poznamenal, že konference nemůže otevírat novou diskusi o maďarském míru, ale musí se držet rozhodnutí, které už přinesla jak o hranicích Maďarska, tak o řešení finančních otázek. Pak zůstanou k projednání jen menší dílčí otázky, které bude možno předložit Radě velvyslanců. S Millerandovým pojetím nesouhlasili představitelé Velké Británie a Itálie. Lloyd George konstatoval, že konference maďarské hranice vůbec nepřijala (v tom se však britský premiér mylil, západní hranice zahrnula do saint-germainského míru a severní a východní hranici oznámila dotyčným vládám už v červnu 1919) a požadoval nezaujaté, základní přezkoumání. K jeho názoru se připojil i italský premiér Nitti. Když se francouzský státní tajemník pro zahraničí Berthelot snažil omezit oprávněnost maďarské kritiky na finanční otázky, Lloyd George rozhodně konstatoval, že jde o přezkoumání celého maďarského problému. Na přelomu února a března se tedy zdálo, a v tom smyslu se objevily zprávy i ve světovém tisku, že maďarská otázka znovu přijde na pořad dne, jakkoli se francouzský premiér odvolával na definitivní povahu usnesení o Maďarsku. 3. března uvedl Lloyd George diskusi na zasedání konference seznámením s hlavními etnickými údaji ve spisech a mapách, které konferenci předal Apponyi. Britský premiér konstatoval, že v souhrnu jde o „vydání 2 750 000 duší, totiž o celou třetinu všeho maďarského obyvatelstva“ a oznámil, že obhajovat tento návrh nebude snadné. Berthelotův protimaďarský útok, podle kterého Maďaři byli „perfidní, zuřivý a zarytý nepřítel před válkou, za války a po válce“ britského premiéra ani Nittiho neovlivnil. Ten v první řadě útočil proti tomu, aby Jugoslávie získala plánovaných 400 tisíc maďarských obyvatel. Berthelot se pokusil ukázat na to, že maďarský národ vůbec není – neexistuje žádný maďarský národ, neexistuje žádná maďarská dynastie, existuje jen dohromady jedna koruna a 15 tisíc šlechticů z Rakusánů. Kdyby se jednou jejich statky rozdělily, maďarství jako takové by zmizelo, argumentoval.⁴⁸ Podle francouzských poznámek Lloyd George

46 Cit. in: *Marián Hronský: Boj o Slovensko a Trianon*. Bratislava 1998, 254.

47 Cit. in: S. Michálek: *Diplomat Štefan Osuský*, 234.

48 *Ormos M.*: *Padavától Trianonig*, 380

odpověděl, že s Maďary se jednalo nespravedlivě, nikdy nebyli vyslechnuti a práce spojenců byla jednostranná. Navrhoval proto k maďarským hranicím se vrátit, neboť spojenci by udělali Slovákům, Rumunům a Srbům špatnou službu, kdyby vlastenecké maďarské obyvatelstvo připojili k jejich zemím. Podle podrobnějšího anglického protokolu Lloyd George nadhodil otázku: „Skutečně si pan Berthelot myslí, že k míru ve střední Evropě by vedlo, kdyby se po válce objevilo, že stížnosti Maďarů byly opodstatněné...“, a to vše proto, že konference odmítla přezkoumání maďarského případu?⁴⁹

Italský premiér Nitti „tisíciletou národní jednotu“ hájil nutností obrany proti bolševismu. Protože na konferenci poměr sil stál 2:1, v případě udržení britsko-italského stanoviska se úprava návrhu týkající se Maďarska zdála nevyhnutelná. Mezi 3. a 7. březnem se však názor britského premiéra změnil o 180 stupňů. Konference, jak Francouzi konstatovali, učinila o Maďarsku politicky definitivní rozhodnutí, na němž se podílela britská vláda, a to i sám ministerský předseda a ministr zahraničí. Lloyd George by nyní musel říci, že se britská vláda mylila, že se mylil i on sám jakož i celá Konference a že je třeba začít práci od začátku. Touto cestou se Lloyd George nepustil. 7. března Curzon během soukromého rozhovoru oznámil Berthelotovi, že může v maďarské otázce počítat s úspěchem a že hranice se upravovat nebudou. 9. března pak Curzon Konferenci ministrů zahraničí otevřel vyjádřením, že o nějaké radikální změně nemůže být ani řeč.⁵⁰

Všechny tato úvahy týkající se možnosti či nemožnosti jisté úpravy původního textu mírových podmínek pro Maďarsko se odehrávaly bez účasti maďarské delegace. Maďarská vláda zatím horečně hledala různé eventualy možné podpory svého stanoviska. Kromě nadějí vkládaných do sblížení s Francií⁵¹ se především pokusila spolupracovat s polskou vládou a prosazovala svou účast v plánované akci proti bolševismu. Polský ministr zahraničí slíbil v této věci svou podporu jak v Paříži, tak i jinde, dal však najevo, že podpora se může projevit jen v jednom směru, proti Československu, neboť „boj proti bolševismu“ je z hlediska Polska v tomto okamžiku nezajímavý, protože Polsko chce začít se sovětským Ruskem jednat. Neoficiální polská podpora měla více forem. Například polský diplomat Szembek, který v Budapešti zastupoval Polsko, se před několika francouzskými osobnostmi vyjádřil, že maďarské mírové podmínky jsou založeny na vážném omylu. Když Dohoda podle něj už zaujala takový protimaďarský postoj, učinila by lépe, kdyby zemi rozdělila úplně, než aby ji plánovaným způsobem zmrazila. Polský diplomat nadhodil také možnost nového politického směřování ve střední Evropě a za možné a užitečné považoval vytvoření polsko-maďarsko-rumunského bloku. Není pochyb, že tato myšlenka souvisela s návrhem společného boje proti bolševismu, o kterém uvažovala maďarská vláda. Podobného plánu se týkal i Horthyho dopis z 21. února 1920, který poslal členům budapeštské vojenské mise. V tomto dopise Horthy vycházel z představy, že velmocí se jen tehdy budou umět úspěšně postavit proti bolševismu, když povolí organizování silné maďarské armády. Na konci dopisu poznamenal: „Bylo by žádoucí organizovat společnou jednotnou frontu proti rudému nebezpečí.“⁵²

49 Tamtéž.

50 Tamtéž, 381.

51 Podrobně *Adám Magda: A kisantant és Európa 1920–1929*, Bp. 1989.

52 *Ormos M.: Padovától Trianonig*, 378.

Mírová smlouva s Maďarskem

6. května 1920 Rada velvyslanců mírové konference předala maďarské mírové delegaci konečný text mírové smlouvy. Hlavní zásady a ustanovení smlouvy kromě drobných stylistických oprav podřadného významu zůstaly nezměněny. Maďarská delegace dostala lhůtu do 21. května, aby se vyjádřila, zda mírovou smlouvu přijímá. Tímto aktem mírová jednání s Maďarskem skončila.

Mírové podmínky vyvolaly v maďarských vládních kruzích velké rozčarování, přesto však bylo jasné, že vláda nemá jinou volbu než mírovou smlouvu podepsat. Na ministerstvu zahraničí byl už od poloviny dubna 1920 připraven dokument, který analyzoval nevýhody i přednosti přijetí mírových podmínek. Argumenty proti přijetí poukazyvaly na to, že svým podpisem Maďarsko formálně uzná ztrátu odtržených území i materiální náklady, vyplývající z reparací, a zřekne se svobodného rozvoje armády. Pro podpis naopak zazněly mnohem silnější argumenty. U rozvažování alternativy odmítnutí nebo přijetí nebylo možno pominout fakt, že „územní rozhodnutí mírové smlouvy se všemi jejich důsledky se prakticky, s výjimkou západních žup, už uskutečnily, a není v naší moci na tomto stavu něco změnit“. Analýza dále uváděla, že v případě odporu Maďarsko nemůže doufat v žádné mezinárodní sympatie nebo empatie. Došlo by pouze k nové okupaci, hospodářská situace země by se dále zhoršila, což by mohlo ohrozit vnitřní pořádek v zemi, a v důsledku toho by se obyvatelstvo odtržených území mohlo své mateřské zemi odcizit. Mír, o který by Maďarsko dříve či později stejně bylo nuceno požádat, by tak byl ještě horší, uvádělo se v dokumentu. V případě podpisu mírové smlouvy se naopak Maďarsku otevře možnost realizovat svou zahraniční politiku, mohou být zahájena jednání o navázání hospodářských vztahů.⁵³

V argumentaci mluvící pro podpis dostával ve vnitřních maďarských diskusích až přespolní velkou váhu tzv. Millerandův doprovodný dopis, vzbuzující nepodložené iluze. Jeho existence odrážela rozporuplný vztah francouzské politiky k mírovým jednáním. Francie sice souhlasila s jistou úpravou mírových podmínek, tu si však přála uskutečnit sama a chtěla, aby byla kompenzována hospodářskými výhodami v její prospěch. Na druhé straně se obávala, aby spojenci, kteří se nuž na mírových jednáních zasazovali o měkké mírové podmínky, nechťeli měnit mírovou smlouvu v jejích základech. Millerand a jeho přívrženci byli zásadně proti všem významnějším změnám mírových podmínek, a zvláště pak v případě, kdyby se úpravy měly dít za pomoci a podpory Velké Británie a Itálie. Francouzské stanovisko pak ještě komplikovala okolnost, že Laroche a Berthelot, kteří na ministerstvu zahraničí představovali opozici vůči maďarské Millerandově politice, zastupovali Francii na Konferenci velvyslanců a vystupovali co nejtrozvodněji proti jakékoli korekci mírové smlouvy na úkor nástupnických států. V diskusi, která se vytvořila okolo průvodního dopisu, však podlehl. Millerandovým cílem bylo korigovat menší nespravedlnosti lokálního charakteru a zároveň naznačením možné budoucí mírové revize přimět maďarskou vládu, aby mírové podmínky přijala a mír podepsala. Chtěl tak napomoci konsolidaci Podunají, což bylo zvláště urgentní a důležité v souvislosti se vznikem polsko-sovětské války. Na podstatnější územní úpravy ale nepromýšlela ani jedna velmoc, třebaže už všechny dospěly k poznání, že versailleský mír sebou nese negativní politické a hospodářské důsledky. Změna mírových podmínek by však vedla k velmi vážným konfliktům,

⁵³ *Fülöp M. – Sipos P.: Magyarországh külpolitikája*, 78.

a tomu se chtěly za každou cenu vyhnout. Bylo zcela jasné, že vítězné nástupnické státy by nikdy dobrovolně nepřistoupily na zpětné připojení těch území, která už byla v jejich rukou.⁵⁴ Ale v euforii spojené s dopisem se v Maďarsku podstatná informace, kterou obsahoval, tj. že spojenecké a přidružené mocnosti „v žádném případě nebudou upravovat územní rozhodnutí“, zcela přehlížela.

Apponyi jako předseda mírové delegace poukazoval na to, že za současné situace by bylo jakékoli vzpírání se rozhodnutí velmocí národní katastrofou, zdůraznil však, že tíhu takového činu musí nést celá vláda a ze své funkce odstoupil. Také ministr zahraničí Pál Teleki souhlasně s většinou delegace soudil, že nevyhnutelnou odpovědnost za takový skutek musí převzít vláda. Mírová delegace proto 19. května odstoupila a vrátila vládě svoje pověření. O dva dny později v Paříži Iván Praznovszky oznámil, že maďarská vláda přijímá mírové podmínky a je připravena mírovou smlouvu podepsat.

Nastaly však komplikace spojené s pověřením osob, které měly mírovou smlouvu podepsat. Horthyho rozhodnutí pověřit podpisem mírové smlouvy ministru zahraničí Pála Telekiho nepovažovala za rozumné Paříž, která si nepřála oslabit jeho profrancouzskou pozici takovým nepopulárním úkolem. Navíc v maďarských politických kruzích převládlo mínění, že mírovou smlouvu by neměla podepisovat žádná reprezentativní osobnost, aby tak byl demonstrován protest Maďarska a zároveň snížen význam podpisu. Kromě toho ani nikdo ze známých politiků se nechtěl ujmout úkolu, který by znamenal ukončení jeho kariéry. Nakonec byl jedním ze signatářů ustanoven Alfréd Drasche-Lázár, mimořádný vyslanec a zplnomocněný ministr, který vzhledem ke své funkci nemohl odmítnout splnit příkaz, nemluvě o tom, že měl másto na hlavě, protože ve vedoucí funkci zůstal i ve službách Zahraničního lidového komisariátu Republiky rad. Druhým signatářem se stal nejméně významný a nejméně známý člen kabinetu, ministr práce a blaha lidu Ágost Benárd.

Dne 4. června 1920 byla pak ve versailleském paláci Velký Trianon podepsána mírová smlouva mezi mocnostmi spojenými a sdruženými na straně jedné (Francie, Velká Británie, USA, Itálie, Československo, Rumunsko, Stát Srbsko-Chorvatsko-Slovinský, Polsko, Belgie, Řecko, Portugalsko, Čína, Siam, Kuba, Nikaragua a Panama) a královstvím Maďarským na straně druhé. Ze strany Dohody signatářem na nejvyšší úrovni byl francouzský ministerský předseda a ministr zahraničí Millerand, ze země sousedících s Maďarskem a na podepsání maximálně zainteresovaných přijeli ministři zahraničí Beneš a Trumbić a rumunský politik a budoucí ministr zahraničí Nicolae Titulescu. Ze strany ostatních velmocí a přidružených zemí dokument signovali většinou jejich vyslanci v Paříži.

13. listopadu 1920, po opětovných urgencích velmocí, maďarské Národní shromáždění projednalo návrh zákona o začlenění mírové smlouvy do maďarského zákonodárství. Zahraniční, veřejnoprávní a hospodářský výbor pak jednohlasně doporučily jeho přijetí. Maďarsko tím ze své strany splnilo ratifikační povinnost. V první polovině roku 1921 pak maďarskou mírovou smlouvu ratifikovaly i dohodové velmocí a ostatní zainteresované státy. 26. července 1921 vstoupila maďarská mírová smlouva v platnost i z mezinárodně právního hlediska. Maďarský ratifikační zákon 1921:XXXIII z.čl. byl pak 31. července 1921 začleněn do maďarského Corpus Juris

⁵⁴ *Adam M.: A kisanrant.* 51.

Kongres Spojených států mírovou smlouvu s Maďarskem podobně jako německou a rakouskou mírovou smlouvu neratifikoval, pouze vydal rozhodnutí o zrušení válečného stavu s těmito třemi zeměmi a o uzavření zvláštní smlouvy s nimi.

Maďarská mírová smlouva byla po formální stránce vytvořena stejným způsobem jako mírová smlouva versailleská a saint-germainská. Sestává z 364 článků, rozčleněných do čtyřnácti částí. Prvních dvacet šest článků představuje Smlouvu o Společnosti národů, část II. vymezuje maďarské hranice, III. obsahuje evropské politické klauzule, IV. maďarské zájmy mimo Evropu, V. vojenské, námořní a vzduchopletké klauzule, VI. ustanovení o válečných zajatcích a hrobech, VII. ustanovení trestní, VIII. určuje náhradu škod, IX. stanoví klauzule finanční, X. hospodářské, XI. opatření o vzduchoplavbě, XII. o přístavech, vodních cestách a železnicích, XIII. se zabývá problematikou práce, XI. obsahuje klauzule rozličné; dále sestává z přílohy, protokolu a deklarace, která upřesňuje některá ustanovení. V závěru obsahuje mapu s podrobnými údaji o nové území, s výhradou upřesnění hranic v úsecích, jež jsou ve smlouvě výslovně uvedeny.⁵⁵

Hraniční čára popsaná v trianonské smlouvě byla už předtím obsažena v usnesení Nejvyšší rady konference z 13. června 1919. Na základě mírové smlouvy odevzdalo Maďarsko nástupnickým státům cca 71,5% území Uher. Rozloha nového státu bylo okolo 93 000 km čtver. (dříve 325 000 km čtver., respektive 282 870 bez Chorvatska a Slavonska) s cca 7 600 000 obyvateli (oproti původním 21 milionům, respektive 18,3 milionům). Rumunsku připadlo území o rozloze 103 093 km čtver. (větší než území zbylého, trianonského Maďarska) s 5 258 000 obyvateli, z nichž bylo 31,6% Maďarů, Československu 61 633 km čtver. s 3 518 000 obyvateli (30,3% Maďarů), Království SHS území o rozloze 20 551 km čtver. s 1 509 000 obyvateli (30,3% Maďarů) a Rakousku 4 020 km čtver. s 292 000 obyvateli (8,9% Maďarů). Za hranicemi maďarského státu se tak ocitlo celkem 30,2% maďarského obyvatelstva,⁵⁶ především v Rumunsku a Československu. Poválečné územní změny byly ukončeny předáním Burgenlandu Rakousku a připojením žup Baranya a Pécs, okupovaných Jugoslávii, v létě 1921. Definitivní podobu československo-maďarských hranic určila československo-maďarská delimitační komise, která začala pracovat 27. července 1920. Rozhraničovací komise byly pověřeny stanovit v konkrétní lokalitě nejprve hranice konstatované v mírových smlouvách a dodatečně i hranice stanovené na základě výsledků plebiscitu předepsaného v případech určených mírovou smlouvou.⁵⁷ Komise byly složeny ze sedmi členů, z nichž pět jmenovaly Velká Británie, Spojené státy, Francie, Itálie a Japonsko, a po jednom členu oba státy, přímo zainteresované na určení státní hranice. Maďarská strana se zpočátku snažila využít rozhraničovací komisi s odkazem na Milleardův doprovodný dopis na revidování hranic, určených trianonskou mírovou smlouvou, dohodový komisaři však konstatovali, že doprovodný dopis se vztahuje výhradně k určitým částem hranic, kde byla zjištěna evidentní neopodstatněnost hraniční čáry. 4.-5. května 1925 delimitační komise s definitivní platností verifikovala všechny úseky československo-maďarských hranic, kde došlo ke změnám oproti trianonské mírové smlouvě. Při zpřesňování hranic získalo Československo 51,21 km čtver., Maďarsko 85,62 km čtver.⁵⁸

55 Sběrka zákonů a nařízení státu československého, roč. 1922, č. 102.

56 *Romances Ignác*: Magyarország története a XX. században. Bp. 199. 143.

57 J. *Klimko*: Politické a právní dějiny. 94

58 Tamtéž. 130.

Ve III. části smlouvy, obsahující politické klauzule, je formulován vztah Maďarska k Itálii, Jugoslávii, Rumunsku a Československu, jakož i k území Rjeki z hlediska mezinárodního politického. Smlouva konstatuje, že Maďarsko uznává úplnou nezávislost státu srbsko-chorvatsko-slovinského a úplnou nezávislost státu československého, zahrnujícího i autonomní území Rusínů na jih od Karpat. Dále pak se Maďarsko vzdává ve prospěch státu SHS, Rumunska, státu československého, Itálie a Rjeki „všech práv a právních titulů na území bývalého mocnářství rakousko-uherského, která leží za hranicemi Maďarska, tak jak jsou popsány v části II (hranice Maďarska)“ a jsou uznány za část uvedených států.⁵⁹

Smlouva dále zavazovala Maďarsko k dodržování spravedlivé menšinové politiky v duchu zásad Společnosti národů. Konstatovala, že „Maďarsko uznává za příslušníky maďarské ipso facto a bez jakékoli formality všechny osoby, které mají domovské právo na území maďarském v době, kdy tato smlouva nabude platnosti, a nejsou příslušníky jiného státu“ a každou osobu, která se narodila na maďarském území. Všichni maďarští státní občané pak si jsou rovni před zákonem a budou požívat stejných občanských a politických práv bez ohledu na rasu, jazyk nebo náboženství. „S příslušníky maďarskými, náležejícími k menšinám etnickým, náboženským neb jazykovým, bude po právu a ve skutečnosti za stejných záruk zacházeno stejně jako s ostatními občany maďarskými. Zvláště budou mít stejné právo, aby vlastním nákladem zakládali, řídili a pod dozorem měli ústavy lidumilné, náboženské neb sociální, školy a jiné ústavy výchovné s právem používati tam volně svého jazyka a svobodně tam vykonávati své náboženství.“⁶⁰

Vojské a námořní klauzule byly vypracovány tak, aby znemožnily vybudovat z maďarské armády takovou sílu, která by mohla ohrožovat sousední státy. Všeobecná branná povinnost byla zrušena. Maďarská armáda mohla být napříště sestavována a doplňována pouze na základě dobrovolného vstupu, přičemž její početní stav nesměl přesahovat 35 tisíc mužů včetně důstojníků a doplňovacích těles. Smlouvou byla přesně a závazně určena i velikost jednotlivých formací, poměr důstojnictva a poddůstojnictva a počet lehkých a těžkých zbraní. Letectvo a námořnictvo nebylo maďarské armádě vůbec povoleno, existující bitevní loď se vlada zavázala přebudovat na civilní nebo je odevzdat na úhradu reparací. Smlouva nepovolovala ani zřizování polovojskových organizací, dovoz zbraní a jejich výrobu pro export, výrobu těžkých moderních zbraní včetně tanků. Armáda měla sloužit pouze k ochraně hranic a veřejného pořádku. Zakázána byla veškerá mobilizační opatření, všechny vojské školy neodpovídající potřebě (počet žáků a učitelů byl zahrnut do limitu armády 35 tisíc mužů) měly být zrušeny. Veškerý vojský materiál, který nebyl smlouvou povolen, měl být použit na úhradu reparací. Maďarská armáda měla podléhat kontrole mezispojenecké dozorčí komise.

Smlouva stanovila zřízení reparací komise, která měla za účelem náhrady škod dozírat na maďarské hospodářství a na dodržování platebních povinností. Maďarsko na základě smlouvy uznalo, že ono a jeho spojenci „jsou jako původci odpovědní za ztráty a škody, jež utrpěly vlády spojené a sdružené a jejich státní příslušníci následkem války vnucené jim napadením od Rakouska-Uherska a jeho spojenců“. Z nástinu reparačních povinností bylo zřejmé, že se na dlouhou dobu stanou výraznou zátěží maďarské ekonomiky. Maďarsko mělo nahradit škody

59 Sbírka zákonů a nařízení...

60 Tamtéž.

způsobené spojeuncům vojenskými akcemi za války, dopravní hospodářský materiál, poměrně připadající na nástupnické státy, nebo který se během války nacházel na maďarském území. Maďarsko mělo poskytnout prostředky na výplatu penzí válečným poškozencům a jejich rodinám v nástupnických státech apod. Byla stanovena rovněž povinnost navrátit kulturní statky, prokazatelně náležející do vlastnictví nástupnických států nebo jejich příslušníků. Maďarsko se stejně jako ostatní nástupnické státy zavázalo ručit za poměrnou část zajištěného i nezajištěného rakousko-uherského státního dluhu. Hospodářské klauzule uložily dočasná omezení v oblasti zahraničního obchodu, povinnost poskytovat při uzavření řádných obchodních smluv spoje- neckým státům po určitou dobu doložku nejvyšších výhod a řadu dalších povinností.

Trianonská smlouva tak jako celý versailleský systém představovala kodifikaci principiálních změn, k nimž došlo ve střední Evropě po skončení první světové války, rozpadu Rakouska-Uherska a vzniku nástupnických států, a nesla v sobě všechny nedokonalosti, slabosti a nedůslednosti, které versailleský mírový systém obsahoval. Jednou z jeho fatálních chyb byla absence myšlenky smíření a rozdělení států na poražené a vítěze, a v souvislosti s tím na špatné a dobré, a zejména pak klauzule o válečné vině a pocit nadiktovaného míru. Z toho pak vyplývalo odlišné chápání spravedlnosti a především účelové pojmání principu sebeurčení, které bylo poskytnuto tomu, koho spojenci považovali za důležitějšího a kdo si je podle tohoto pojetí zasloužil. Bez váhání a rozpaků byl ale princip sebeurčení opuštěn tam, kde se na straně vítězů nehodil, a pak vítězila strategická hlediska a hospodářské zájmy nových států spolu s principem *vae victis*. Versailleský systém tak navzdory původní snaze vyjádřit zásady sebeurčení ve skutečnosti vytvořil ještě více menšin, a to mnohem nespokojenějších, což předem znemožňovalo vzít mírové uspořádání na vědomí jako spravedlivé. Třebaže byl vytvořen v naději na stabilitu, mír a demokratickou spolupráci, nejenže nedokázal zabránit důsledkům rozpadu rakousko-uherské monarchie a dosáhnout vytčených cílů, ale vyvolal ještě mnohem větší konflikty a nepřátelství, což sehrálo svou úlohu v rozpoutání nové války.

JANEK ISTVÁN

A MAGYAR-SZLOVÁK DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK ÜGYE A MAGYAR PARLAMENTBEN 1939 ÉS 1940 KÖZÖTT

1939-től Szlovákia és Magyarország diplomáciai kapcsolatait kezdettől fogva három fő kérdés határozta meg, a felvidéki részek hovatartozásának kérdése, a területükön élő kisebbségek problémája, valamint a németek kegyeinek egymás rovására történő megszerzése, valamint a reciprocitás elve. A 38 000 négyzetkilométernyi kiterjedésű és 2,6 millió lakosú Szlovákia egyike volt Európa legkisebb államainak. Az összlakosság mintegy 85 százalékát a szlovák nemzetiségűek tették ki, a maradékot a magyar, német és ruszin és más kisebbségek alkották. Kezdetben Szlovákia vezetői olyan illúziókat tápláltak állampolgáraik előtt, hogy országuk a semleges Svájc-hoz hasonló szerepet tölthet be Németország, Magyarország és Lengyelország között, amely elképzelés a politikai helyzet alakulásai miatt nem valósulhatott meg. Szlovákia függetlenségét megalakulása után röviddel elvesztette, ugyanis 1939. március 23-án Németországgal védelmi szerződést írt alá, az úgynevezett „*Schutzvertrag*”-ot. Ebben a Német Birodalom biztosította Szlovákia 25 éves függetlenségét, Szlovákia pedig kötelezte magát, hogy külpolitikáját a német kormánnyal, míg katonai erejének szervezését a német véderővel való szoros együttműködésben valósítja meg, ezenfelül pedig beleegyezését adta a Schutzzone létesítésébe.¹ Az állam élén Jozef Tiso állt. Szlovákiában Hlinka Szlovák Néppártjának egypártrendszere alakult ki.

1939-ben a szlovák külpolitika legfontosabb célkitűzése az államiság jogi elismertetése volt mind regionális, mind szélesebb európai kontextusban. Ezen kívül meg akarták ismertetni a nemzetközi közvéleményt Szlovákiának, mint közép-európai politikai tényezőnek a létrejöttével és szerepével. A szlovák vezetésnek revíziós igényei voltak Magyarország irányába és az I. bécsi döntés felülvizsgálatát akarták elérni. A szlovák állam nem tekintette magára kötelező jellegűnek a döntőbírói határozatot arra való hivatkozással, hogy azt még korábban František Chvalkovský csehszlovák külügyminiszter írta alá. A szlovák kormány egyúttal igyekezett megakadályozni, hogy Szlovákia idegen uralom alá kerüljön. Összességükben ezek a feladatok jelentették a szlovák külpolitika alapvető céljait 1939–1940 között.

1939 júliusában a szlovák propaganda nyíltan állást foglalt arról, hogy a szlovákoknak nem szabad belenyugodni országuk határaiba. Az érvelés szerint a két ország közötti határokat úgy kellett volna megállapítani, hogy később a két ország területén ugyanannyi számú magyar és szlovák maradjon. Propaganda-gépezetük folyamatosan azt hirdette, hogy a szlovákok német segítséggel ki fogják harcolni a bécsi döntőbírói határozat revízióját. A szlovák részről megnyilvánuló propaganda leplezetlenül azt a célt szolgálta, hogy a visszacsatolt terület szlovák

1 A Schutzzone területe a Cseh–Morva Protektorátus határai előtt a lengyel határtól egészen a korábbi osztrák határig 30–40 kilométeres sávban húzódtott végig Szlovákia területén. Ezen a területen csak német helyőrségek telelülhettek és a németek szabadon építhettek erődítményeket.

lakossága a fennálló állapotokat ne tekintse véglegesnek. Ezek a szövegek olykor komoly nyugtalanságot idéztek elő Magyarországon a visszatért területen mind a szlovák, mind a magyar lakosság körében.

A magyarországi nyugtalanság csillapítására és a lakosság megnyugtására Horváth József képviselő felszólalt a magyar parlamentben. 1939. augusztus 2-án elhangzott beszédében a szlovák–magyar kapcsolatok alakulását elemzte. Hangsúlyozta többek között a magyar állam és társadalom jóindulatát Szlovákiával szemben. Beszámolt arról is, hogy 1939 július második felében magyar újságírók jártak Szlovákiában, és nagyon kedvező színben szóltak tapasztalataikról. Ezekről a magyar jelentésekről a szlovák sajtó is pozitívan nyilatkozott. Horváth képviselő azonban megállapította, hogy később a szlovák újságok gyűlölettel írtak a magyarokról, és a hivatalos szlovák személyek is egyre gyakrabban támadták beszédekben Magyarországot. Horváth a Szlovákiában maradt magyarság helyzetét aggasztónak ítélte meg. Idézte Esterházy János a szlovákiai magyarok vezérének a pozsonyi parlamentben elmondott beszédét, amelyet Horváth segélykiáltásként értelmezett, mert sérelmet szenvedett a magyarok szólás-, sajtó-, véleménynyilvánítási szabadsága, illetve egyesülési és gyülekezési joga.² Horváth elítélte a szlovák hatóságok magatartását is a szlovákiai magyarsággal szemben: az ok nélküli letartóztatásokat, házkutatásokat, internálásokat. Kicsínyes dolognak tartotta, hogy 300 szegény sorsú szlovákiai magyar kisgyermek balatoni nyaralását nem engedték meg a szlovák hatóságok.³ Lehetetlen, jelentette ki, hogy e sérelmek miatt a magyar kormány és a társadalom ne tiltakozzon: „[...] testvéreim, ne feledjétek el a megpróbáltatás napjaiban, hogy veletek érez és segítségetekre is készen áll minden pillanatban ennek a területében és ercében megnagyobbodott országnak minden gyermeke” – üzent a szlovákiai magyaroknak és üldözöiknek.⁴

Horváth beszéde második részében a Magyarország elleni szlovák propagandaháború néhány példáját hozta fel. Kifogásolta, hogy a szlovák rádió lázítja a magyarországi szlovákokat.⁵ Példaként a szlovák rádió 1939. július 23-i adását említette, amelyben a következők hangzottak el: „Várunk benneteket, hogy értünk jöttök – jelígre üzenjük (mondta a bemondó),

2 Horváth József (1903–1988): katolikus pap, közíró, politikus. 1927-ben Győrött szentelték pappá. 1929-ben a budapesti Tudományegyetemen teológiai doktora lett. Serédi Jusztinián bíboros a Katolikus Akció titkárává nevezte ki. 1939-ben a kormánypárt listáján keresztény-szociális programmal Győr országgyűlési képviselője lett. 1944 tavaszán a parlamentben tiltakozott a német megszállás ellen. 1948-ban Ausztriában onnan New Yorkba menekült. Az '56-os forradalom bukása után visszatért Európába és Németországban élt.

3 Horváth Esterházy 1939. július 21-i a szlovák alkotmány vitája alkalmával a szlovák parlamentben elmondott beszédét idézte. Ebben Esterházy többek közt kifogásolta a szlovák alkotmány 95-ik paragrafusát, amely törvénybe iktatta a reciprocitás elvét. Esterházy beszédében azt is megjegyezte, hogy a szlovákiai magyarsága a szlováksággal egyenlő jogú államalkotó népek tekintni magát éppúgy, mint a szlovák nemzet. Esterházy beszédét idézi: *Molnár Imre: Esterházy János. Dunaszerdahely 1997.* 109–112.

4 A szlovákiai gyerekek balatoni táborozását a szlovákiai Magyar Párt szervezte. A cél az lett volna, hogy a Budapesti Gyermekvédő Liga költségén háromhetes táborozáson a szlovákiai gyerekek ingyenesen vegyenek részt. Az esetről lásd bővebben: Slovenský Národný Archív (SNA) Szlovák Nemzeti Levéltár, Ministerstvo Zahraničných Vécí (MZV) Külügyminisztérium, 128. doboz. 6097/38. valamint *Hetényi, Martin: Postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1939–1940.* In: Pekár, Martin – Pavlovic, Richard (ed): Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniaми. Prešovská univerzita, Filozofická fakulta, Universum, Prešov 2007. (Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov, VI.) 103.

5 A Magyar Országgyűlés Képviselőházának Naplója. Akadémia, Budapest 1940. (Továbbiakban: MOKN), II. kötet. 18. ülése, 1939. augusztus 2. 386.

6 A propaganda következményeiről és a magyarországi szlovák helyzetről. Lásd: *Hetényi, Martin: Slovensko–Maďarské pomezie v rokoch 1938–1945.* Nitra 2008. 104–114.

hogy minden igazságtalanság után el kell jönnie az igazságnak és a visszafizetés napjának.” Horváth nehezményezte, sőt arcátlánságnak és rágalmazásnak minősítette, hogy a szlovák rádió magyarországi településeken élő közéleti személyeket név szerint említett meg, mint hazatérőket. Felhívította őt, hogy a *Szlovák* 1939. július 9-i számában megjelent híradás szerint a szlovák katolikus diákság beszercebbányai kongresszusán határozatot hozott a szlovák revízió elindításáról a magyar területek megszerzésére. Horváth, hogy hallgatóságát közelebből is megismertesse a helyzettel, magyar fordításban szó szerint idézte azt: „Igazságos revíziót követünk, főleg déli határainkon, hogy visszatérhessenek azok a területek, amelyek jog szerint bennünket illetnek meg. Ennek érdekében erőnket és életünket áldozni is megígértük. Főleg, elnyomott és üldözött testvérek Magyarországon, higgyetek a szlovák újjászületésben, amikor újra találkozunk a szlovák állam polgáraival.”⁷

Horváth kifogásolta a július 23-án a Trencsén melletti szlovákiai Skalkán Alexander Mach⁸ propagandafőnök beszédét is, amelyben szerinte többek közt az alábbiak hangzottak el: „Meg kell mutatni az egész világnak, főként pedig a falánk szomszédok előtt, hogy a szlovákok mindenkor katonák maradtak. A szlovákok szövetségtek az egyetlen szomszédoddal, amely nem akarta őket felfalni. Talán a lengyelekkel kellett volna szövetségzni, vagy a magyarokkal, akik egymás után szakították le a szlovák területeket, és folytatták volna ezt a fosztogatást, ha nem akadályozták volna meg a szlovák katonák és gárdisták. És akiknek nem volt másuk a szlovákok számára, mint a járom.”⁹

Horváth Mach beszédét önmagában is elegendő bizonyítéknak tartotta arra, hogy érzékeltesse: Szlovákiában államilag támogatott irredenta propaganda folyik Magyarországgal szemben. Ennél súlyosabb bizonyítékként hozta fel Tiso 1939. július 16-i tapolcsányi beszédét,¹⁰ amelyet a szlovák rádió is közvetített. Ebből Horváth a következőket emelte ki: „Ezer éven át mesterségesen és erőszakosan titkolták a szlovákok előtt az ezeréves tradíciójukat, hogy tudatlanságukban ne vonhassák le a politikai következtetéseket. Volt leigázónk – mondta Tiso – azt hiszi, joga van a Felvidékre. [...] Nekünk az a feladatunk, hogy átfussuk az elmúlt ezer esztendő és ott kapcsolódjunk be nemzetünk történelmébe, ahol elődeink elhagyták. [...] Pannónia is szlovák volt – hangoztatta a szlovák miniszterelnök.”¹¹ Horváth szerint Tiso beszéde után Alexander Mach, aki ekkor a Hlinka Gárda vezetője is, arra buzdította a közönséget, álljanak katonának és maradjanak katonák mindaddig, amíg nem kapják vissza a tőlük elvett területeket. Biztosította hallgatóságát, hogy a revízió ideje már nincs messze. Ő maga is csak áldg kíván a Hlinka Gárda főparancsnoka lenni, amíg ezeket a célokat el nem éri. Horváth Tiso és Mach beszéde után idézte Jozef Kirschbaumot,¹² a Szlovák Néppárt főtitkárát is, aki szenvedélyes szavakkal jelentette ki, hogy: „[...] nemcsak Nyitra, Surány, Komját és Megyer, hanem

7 MOKN, 1940. II. k. 18. ülése 1939. augusztus 2. 386.

8 Alexander Mach (1902–1980): szlovák politikus. 1920–1939 a Szlovák Néppárt lapjának a „Szlováknak” a főszerkesztője. A párt radikális vonalához tartozott. A Tuka-per egyik vádlottja volt, de felmentették. A szlovák állam alatt belügyminiszter, illetve a Hlinka Gárda főparancsnoka. 1947-ben 30 év börtönbüntetésre ítélték. 1968-ban amnesztíával szabadult.

9 MOKN, 1940. II. k. 18. ülése 1939. augusztus 2. 386–387.

10 Tiso beszédét lásd: *Fabricsius, Miroslav – Hradská, Katarína: Jozef Tiso prejavy a články*. II. Bratislava 2007. 136–139.

11 MOKN, 1940. II. k. 18. ülése 1939. augusztus 2. 387.

12 Jozef Kirschbaum (1913–2001): jogász, nyelvész, politikus. A „Nástup” folyóirat főszerkesztője. 1939–1940 között a Hlinka párt főtitkára. 1942–1945 között berni szlovák követ. 1949-ben Kanadába emigrált.

Esztergom és Vác is atyáink földje. [...] Ha becsületes harcban kivívtátok ezt az államot, az a kötelesség is vár rátok, hogy visszakapjuk azokat, akiket elszakítottak tőlünk. Ismétlem és ismételn fogom mindenkor, hogy amint eddig az autonómia zászlaja alatt küzdöttünk, most a revízió zászlaja leng Szlovákia felett. Mindent vissza, amit tőlünk most és a múltban elvettek. Igen, Vác is a mi földünk, valamint a többi, amiért harcolni akarunk. Ha pedig a magyarországi 600 ezer szlováknak nincsenek meg a jogai, a legjobb út, ha a természetes jog szellemében csinálunk rendet.”¹³ Nem vagyunk egyedül, tette hozzá Kirschbaum fenyegetően, hatalmas barátai vannak, akiknek szintén van elszámolnivalójuk szomszédaikkal.¹⁴

Horváth felszólalása további részében Franz Karmasin¹⁵ a szlovákiai németek vezére szerepéről szól, aki Esterházy János szerint – és ezt a véleményét ő is osztja – egymásra uszítja a szlovákiai magyarságot és a szlovákokat, és ellentéteket próbál szítani Szlovákia és Magyarország között. Ez a szlovák propaganda mindkét nemzetre kedvezőtlen hatással volt, és a szlovák fiatalokban azt a hamis illúziót keltette, hogy az említett területek napokon belül visszazsárolhatók. Horváth nevenségesnek tartotta azokat az elképzeléseket, amelyeket ebben az időben Szlovákia több megyéjében is terjesztettek. Amikor Kassáról a magyar katonai hatóságok néhány használt íróasztalt elszállítottak, Szlovákiában már arról beszéltek, hogy a magyarok kezdik kiűriteni a várost. Amikor pedig a kassai domban lopás történt, azt már a város evakuációjaként emlegették. Az ellenséges propaganda ellentéteket szül a szlovákok és a magyarok között, sőt a magyarok és a németek közé is éket verhet – jelentette ki Horváth. Emiatt a magyar diplomáciának ügyelnie kell arra, hogy idejében közbeléphessen, mert nem elszigetelt jelenségekről, hanem céltudatos, rosszindulatú magyarelles propagandaőről van szó. Dicsérte és jó döntésként említette a magyar kormány válaszlépését, azt, hogy az akkor a két állam között folyó gazdasági tárgyalásokat megtorló intézkedésként a magyar külügy leállította.¹⁶

Horvát képviselő ezután Csáky István magyar külügyminisztert arra kérte, fejtse ki, mit tesz a magyar diplomácia a szlovákiai magyarok érdekében. Csáky válaszában a szlovák propagandatámadásokkal kapcsolatban kijelentette, hogy a magyar külpolitikának igen nagy türelemre és önruralomra van szüksége, és hogy tartózkodnia kell a megtorlás erőlesebb eszközeinek alkalmazásától. A magyar kormány tekintettel volt arra, hogy Szlovákia csak néhány hónapja létezik, és „mint a gyermek a játékszerének, örvendezik új államiságának. Tekintettel vagyunk arra is, hogy sokkal erősebbek vagyunk, és tekintettel vagyunk arra a körülményre, hogy tudjuk, hogy a magyarelles hajtóvadászatot Szlovákiában a szlovák nép túlnyomó többsége nem helyesli”.¹⁷

13 MOKN, 1940. II. k. 18. ülése 1939. augusztus 2. 387.

14 Uo. Kirschbaum a németeket értette ezalatt.

15 Franz Karmasin (1901–1970): szudétánémet származású politikus, aki a Szlovák Köztársaság idején az ottani Német Párt vezetője lett.

16 Magyarország, hogy demonstrálja Szlovákia életképtelenségét, sokáig halasztotta a kétoldalú gazdasági kapcsolatok megkötését. Ugyanis ezzel akarta elérni, hogy a szlovákok szélesebb körű kisebbségi jogokat adjanak a szlovákiai magyaroknak. Ezt a magyar propaganda röpcedulikkal szórásával is ki akarta használni. Az egyik ilyen képen Hitler tankok, ágyúk és más fegyverek, míg Horthy búzásászkok és kényerek közt volt ábrázolva, a következő szlovák nyelvű felirattal: „Szlovákok, válasszatok! Az kell, amelyik fegyvert vagy amelyik kényeret ad a kezetekbe!” Egy másik röpcedulán Horthy sonkát és kényeret tart a kezében, vele szemben Tiso áll sovány arccal, meggörnyedve, a nyíla csopog és kezét a kényérért és a sonkéért nyújtja. *Tilko-veselyi Loránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon* (1938–1941). Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 116–117.

17 MOKN, 1940. 18. ülése 1939. augusztus 2. II. k. 389.

Csáky válasza további részében kifejtette: a szlovák politikusok magyarellenes megnyilvánulásait is szóvá tette Ján Spišiak¹⁸ budapesti szlovák követnek, aki erre írásban jelentette ki, hogy a szlovák politikusok a sajtóban vagy rádióban elhangzott magyarellenes kirohanásai sohasem történtek meg, illetve egyes nyilatkozatokat a magyar diplomácia félreértett. Csáky Spišiak reagálását a következőképpen kommentálta: „ezeknek a politikusoknak biztosan elkerülte a figyelmét, hogy beszédeik a szlovák sajtóban is megjelentek” – jegyezte meg gúnyosan Spišiaknak. Mire Spišiak azt felelte: lehetséges, hogy a hallgatóság közbeküldésait tévesztették össze magával a beszéddel. Csáky a magyar külpolitika jövőbeni terveiről szólva hangoztatta, hogy hosszú időtávlatokban gondolkoznak, és a szlovák propaganda-támadásokat mindaddig nem veszik túlságosan komolyan, amíg azok a szlovákiai magyar nemzetiség életbevágó érdekeit nem érintik. Ígéretet tett arra is, hogy a magyar rádió és a sajtó a legnagyobb mérsékletet fogja gyakorolni a szlovákiai viszonyok elbírálásánál. Úgy ítélte meg, hogy a magyar diplomácia mindent megrett a baráti kapcsolatok fejlesztése érdekében. Példaként említette, hogy 1939 márciusában felajánlották a függő kérdések rendezését és a gazdasági szerződések megkötését. Tiso akkor azt válaszolta, hogy sokkal fontosabb dolga van, és majd visszatér ezekre a kérdésekre.

A szlovák kormány júliusban kérte a magyar kormánytól a tárgyalások megkezdését, amit 1939. július 26-ra tűztek ki. A magyar kormány azonban, hivatkozással arra, hogy a szlovák politikai és közigazgatási hatóságok elmérgesítették a légkört, és ez kedvezőtlen hatással lenne a tárgyalások kimenetelére is, elnapolta a megbeszélést. A következő időpontot majd a magyar kormány fogja javasolni, amint erre elérkezettnek látja az időt. Abban az esetben, ha a Magyarország ellen munkálkodó szlovák politikai törekvéseknek módjában állna a magyar nemzet becstelenségére akár Szlovákiában, akár más államokban ártani, azonnal fellép ellenük – jelentette ki Csáky. A magyar kormány most más komoly problémákkal van elfoglalva, „de azért néha észreveszi azt az okvetetlenkedést, amellyel a hatalmi tényezőiben, úgy látszik, túl lassan fejlődő szlovák kormányzat egyes közegei a magyar államnak kellemetlenkedni szeretnének, de komolyan csak akkor figyel fel, ha a szlovákiai magyar nemzetiség jogait próbálják kijátszani”.¹⁹

Csáky beszéde további részében arra kérte a magyar országgyűlést és az egész magyar nemzetet, hogy továbbra is türelemmel kövessék a szlovákiai eseményeket, valamint arra, hogy ne hagyják magukat elragadtatni a szlovák propaganda támadásai miatt. Ugyanis nem felelhetik el, hogy mögöttük egy ezeréves állam élettapasztalatát és tradícióját áll. Megnyugtatta hallgatóságát, hogy Magyarország külpolitikai érdekei megvédésére máris tett lépéseket. A szlovák vezetőknek pedig azt üzentte, hogy nagyobb elővigyázatosságot és óvatosságot tanúsítsanak a magyar nemzettel szemben, „mert az sokat elbír, de mindent nem!” Csáky bízott abban, hogy Szlovákiában is felülkerekedik a józanabb politizálás és normalizálódhatnak a kétoldalú kapcsolatok. A magyar nemzet és a parlamenti képviselők megnyugtatóására pedig kijelentette: „Méltóassanak meggyőződve lenni, hogy a kormány az országot fenyegető minden sérelmet észrevesz és semmiféle eszköztől sem riad vissza a jóvátétel kicsikarása érdekében, ha azt a nagy nemzeti célok összességének tekintetbe vétele mellett szükségesnek és időszerűnek tartja.”²⁰ A magyar parlamentben elhangzottak óriási negatív visszhangot váltottak ki Szlovákiában,

18 Ján Spišiak (1901–1981): jogász, diplomata, egyetemi tanár. 1939. május 23-tól 1944-ig Szlovákia budapesti követe.

19 MOKN, 1940 18. ülése 1939. augusztus. 2. 11. k. 389.

20 Uo.

ami ismételtén a két oldal egymástól való távolodását eredményezte. 1939 második felében sem javultak a kétoldali kapcsolatok. 1940. elején viszont közlekedés volt a két fél között, de 1940. áprilisára ismét rosszabbodott a helyzet a következő esetek miatt. 1940. április 21-én Nagymihályon magyarellenes tüntetések voltak. Gejza Medrický,²¹ a szlovák kormány gazdasági minisztere, és Jozef Kirschbaum, a Szlovák Néppárt főtitkára tartott beszédet. Utóbbi a következő szavakkal illette a magyarokat: „Van még Szlovákiában elég fa, amelyre fel lehet kötni a magyarokat, van elég ólom, amelyből golyót lehet készíteni részükre, és van elég hely a fegyházakban, ahová el lehet helyezni a magyarokat. A magyarok cigány-zsidó fajzat, amely lötegen nőtt fel, és ami kultúra van bennük, azt a szlovákoktól kapták.”²² A nagymihályi tüntetés nem volt egyedüli eset: a hecckampányok szervezői gondoskodtak róla, hogy Szlovákia más városaiban is legyenek hasonló, magyargyűlölő megnyilvánulások.

1940. április 22-én Pozsonyban került sor magyarellenes tüntetésekre, az utcákon röpcédulákat osztogattak, amelyek azt követelték, hogy pusztítsák el a szlovákiai magyarokat. Április 24-én Nyitrán fejszével verték le a magyar feliratú táblákat, és inzultálták az utcán sétáló magyarokat.²³ Több, magyarok által lakott ház ablakát betörték. Az utcákon bántalmazták a magyarokat, a zsidó járókelőket, a kávéházakból és vendéglőkből kizavarták őket. A tüntetők a Magyar Párt irodáját is megpróbálták feltörni, de ez nem sikerült nekik, így csak az ablakokat zúzták be. Nyitrán április 25-én is folytatódtak az atrocitások. A piacon figyelmeztették az árusokat, hogy ezentúl tilos magyarul beszélniük. A tüntetésről készült jelentés szerint a nyitrai rendőrség meg sem kísérelte megfékezni a demonstrálókat.²⁴ Április 27-én Késmárkon tüntettek a magyarok ellen, egyebek mellett magyargyalázó rajzokat terjesztettek. Május 1-jén Lőcsén, Eperjesen és Nyitrán ismétlődtek meg a magyarellenes támadások, a résztvevők közül sokan a Hlinka Gárda tagjai voltak. A felvonuló tömeg plakátokat ragasztott ki a következő szövegekkel: „Váctól Miskolcig Poprádig minden a miénk! Ázsia a tietek, ez a föld a miénk!” „Fogjatok puskát és sisakot a hazug magyarok ellen!” „Szlovenszko a szlovákoknak, Ázsia a magyaroknak! Szedjétek össze a felhalmozott rongyaitokat és menjete Ázsiába! Azonnal mindent vissza akarunk!”²⁵

Eperjesen Alexander Mach tartott magyarellenes beszédet. „I. ehet, hogy ma holnap eldől Közép-Európa sorsa.”²⁶ Nekünk nem kell félni. Életképességünket elismeri a külföldi sajtó is. Ezerévi cinyomásunk alatt csak drótosoknak ismert minket a külföld, azok jóvoltából, akik cinyomtak. Ma ez másként van, Magyarország irigyl minket, szeretne cserélni helyzetünkkel. A magyarok inkább magukkal, és a bajaikkal törődjenek.”²⁷ A magyarellenes hangulat szítása tovább rontotta a szlovákiai helyzetet. A berlini magyar követ kénytelen volt tiltakozni Ernst Woermann német államtitkárnál a német és a szlovák sajtó magyarellenes támadásai miatt. Stóžaj úgy látta, hogy a magyarellenes hangulatot a szlovák kormány egyes tagjai szítják – mondta Woermann-nak. A magyar kormány a jószomszédi viszony fenntartásában érdekelt, ezt tanúsítja az is, hogy a magyar sajtó nem reagált a szlovák támadásokra, és passzív magyar-

21 Gejza Medrický (1901–1989): szlovák politikus, parlamenti képviselő, újságíró a Szlovák Köztársaság idején gazdasági miniszter.

22 Magyar Országos Levéltár (MOL), Miniszterelnökség (M. E), K-28, 25. csomó, 65. tétel, 17528/1940. sz.

23 A támadások tényét a szlovák források is megerősítik. *Hetényi, M.*: Postavanie i. m. 64. számú lábjegyzet. 108–109.

24 MOL, M. E, K-28, 25. cs. 65. tétel, P 17339/1940. sz.

25 MOL, Külügyminisztérium (KÜM), K-63, 460. cs. 15178/1940. számú jelentés. (1940. május 18.)

26 Ezalatt, a németek Anglia és Franciaország elleni háborúját értezte.

27 MOL, M. E, K-28, 25. cs. 65. tétel, K 17666/1940. sz.

tást tanúsított. Korábban a berlini szlovák követ járt nála, jegyezte meg Woermann, és éppen az ellenkezőjét adta elő a magyarokkal kapcsolatban. Arra hívta fel a magyar követ figyelmét, hogy Szlovákia még serdülőkorát éli, ezért ők mint szülők igyekeznek nevelő hatást gyakorolni rá. Sztójay erre a következőképpen reagált: „Hogyha ők a szülők, akkor annál is inkább tőlük kell elvárunk, hogy rendreutasítsák, ha neveletlenségében ezeréves nagyszülőire öltögeti a nyelvet.”²⁸ Woermann megígérte, közbenjár a szlovák kormánynál a magyarellenes kirohantások leállításának érdekében, de hozzátette, hogy ezt csak nagyon óvatosan teheti, mert Szlovákia nagyon érzékeny minden olyan kérdésben, aminek köze van szuverenitásához. A berlini magyar követ a beszélgetés tanulságát leszűrve arra hívta fel kormányának figyelmét, ne számítsanak arra, hogy a német kormány Szlovákiában magyarbarát hangulatot keltsen.

1940. április 7-én a németek megtámadták Dániát és Norvégiát, ami új reményekkel töltötte el a szlovákokat. Arra számítottak, hogy esetleg nekik is lehetőségük lesz határaik megnagyobbítására. A németek győzelme a szlovákok diadala is – beszéltek Szlovákia-szerte.²⁹ Belsőből olyan hírek érkeztek, amelyek szerint húsz német hadosztály áll készen arra, hogy Magyarországon keresztül Románia ellen vonuljon. Mach és a Hlinka Gárda erre újra egész Szlovákiában magyarellenes agitációba kezdett, mindenkit harcra szólítottak a magyarok ellen, akiknek szerintük „ütött az utolsó órája”. Azt kezdték hirdetni, hogy a németekkel együtt a szlovákok is bevonulnak Magyarországra; a Dunáig elfoglalnak mindent, ami nekik jár, és felszabadítják az elnyomott magyar parasztokat a grófok és a zsidó bárók uralma alól.³⁰ Ezek a fenyegetések negatív visszhangot váltottak ki Magyarországon.

Válaszul 1940. április 30-án a magyar országgyűlés felsőházában Szüllő Géza³¹ éles hangú beszédet mondott Szlovákia magyarellenes magatartásáról. Felszólalásában hangsúlyozta, hogy nem akar feszültséget kelteni a két állam között, de nem hallgathat tovább. A magyar állam mindaddig egyoldalúan ápolta a jó viszonyt Szlovákiával, de a szlovák vezetés ártó szándékkal és támadóan lépett fel Magyarországgal szemben. Szlovákia hiába *Schutzstaat*, mégsem úgy viselkedik, ahogy ebből kifolyólag elvárhatnák. „Szlovénországban a hamu alatt parázs ég, ezt a parazsat pedig tüzzé akarják lobbantani azok, akik el akarják égetni a mi államunkat. [...] Mi, magyarok, mind Szlovénországban, mind itt mindig észrevettük azokat a tüszúrásokokat, azokat az ellenünk kibocsátott fullánkakat, amelyeket a kormány, a sajtó vagy a szlovákság velünk szemben jónak látott alkalmazni. Ezek azonban az állam fenségét nem érintették, és ezeket számba nem vettük, rájuk nem reagáltunk, mert a jó módor mireánk kötelező.”³²

Szüllő beszédének további részében elmondta, hogy 1940. április 25-től magyarellenes megnyilvánulások voltak Szlovákia több városában. Ezek közül a nyitrait emelte ki, ahol a Hlinka Gárda ottani vezére szerinte a következőket mondta: „[...] Aki Nyitrán vagy Szlovénországban magyarul beszél, annak ki kell tépni a nyelvet, és aki magyarul beszél a köztársaságban, abba

28 MOL, KUM, K-63, 460. cs. 97/pol. 1940. sz. (1940. április 8.)

29 MOL, KUM, K-63, 459. cs. 133/pol. 1940. sz. (1940. május 20.)

30 Uo.

31 Szüllő Géza (1872–1957): csehszlovákiai magyar politikus, jogász. 1920-ban a felvidéki magyarság Országos Keresztényszocialista Párt egyik alapítója, 1925–1932 között elnöke, Országgyűlési képviselőként a prágai parlamentben tevékenykedett. A bécsi döntés után a magyar felsőház tagja (1938–1944). 1945 után a politikától visszavonulva Magyarországon élt.

32 A Magyar Országgyűlés Felsőházának Naplója. I–II. Athenacum, Bp. 1940–1941. MOFN, I. k. (1940. április 30.) Az országgyűlés felsőházának 22. ülése. 283–284.

bele kell fojtani a szót”.³³ Kifogásolta Szüllő azt is, hogy Pozsonyban a szlovák tüntetők betörték a magyar követség ablakait, és a helyi rendőrség ezt nem akadályozta meg. Elfogadhatatlannak tartotta továbbá, hogy Szlovákiában olyan magyarellenes röplapokat terjesztenek, amelyek azt hirdetik: fegyverrel kell elhódítani Magyarországtól a Tiszaig, Szolnokig terjedő területeket. Szüllő szerint a szlovák veszélyes játszmába kezdtek, az a céljuk, hogy megrontsák a magyarok és a németek közötti viszonyt; a szlovákok egy másik érdekcsoportja pedig Bencsikkel keresi a megegyezést. Szüllő burkoltan Alexander Machot is támadta: ha Szlovákiában a németek csapatmozgásokat hajtanak végre, Mach ezt úgy tálalja hívei számára, mintha megegyeztek volna Németországgal, hogy a szlovákok elvehetik mindazokat a területeket, amelyeket Magyarország az első bécsi döntés után kapott. Szüllő azt kérte a magyar vezetéstől, lépjen fel a szlovák politika támadásai ellen, és a gazdasági szerződések révén kényszerítse Szlovákiát jobb viszony kialakítására. „Kérem, hogy a kormány értesse meg, hogy a magyar állam, ha kicsiny is, de jogaira támaszkodva erős azokkal szemben, akik jogait sértik, vagy nemes gesztusát nem értik meg.”³⁴

Szüllő beszédére Csáky István válaszolt, aki – mint mondta – az egész magyar nemzet nevében keserűen vette tudomásul, hogy a szlovákok felé nyújtott baráti jobb nem talált megfelelő fogadtatásra, és néhány csoport a magyar közeledést rosszakarató rágalmakkal igyekezett lehetetlenné tenni. A magyar kormány a legnagyobb önuralommal csak arra törekszik, mondta Csáky, hogy elfogadható szomszédi viszonyt teremtsen Szlovákiával. A béke és a nyugalom kedvéért eddig is sok minden felett szemet hunytak, és hajlandók ezt a türelmet a végtelenségig gyakorolni, mert ők nemcsak a vezetők hibáit és ténykedését nézik, hanem a két baráti nemzet jövőjére is tekintettel kell lenniük. Ismeri a Szüllő által említett magyarellenes atrocitásokat, fel is lépett miattuk az illetékes szlovák hatóságoknál, de a magyar politikának a külpolitikai helyzet miatt óvatosságra és önuralomra van szüksége. De van egy határ – mondta –, amikor a „pohár betelhet”, és akkor a magyar kormány kénytelen lesz fellépni. „Türelmünk határa ott ér véget, ha a Szlovákiában lakó magyarság jogait az emberi élethez és vagyonához, továbbá a magyar alattvalók szlovákiai vagyonát és jogait nem tartják csorbitatlanul tisztelteben.”³⁵ Csáky ezt fenyegetésnek szánta, és a szlovákiai magyarok védelme érdekében jelentette ki. Magyarország nem gyenge, és készen áll érdekei védelmére. Csáky beszéde végén azonban leszögezte: kormánya továbbra is a türelem és a béke politikáját kívánja folytatni. Csáky beszédét úgy értelmezhetjük, mint egy figyelmeztetést a szlovák vezetőknek, hogy hagyjanak fel a szlovákiai magyarok üldözésével.

Szüllő parlamenti beszéde erősen gondolkodóba ejtette a szlovákiai politikusokat, de a nagy revíziós reményeket tápláló szlovák közvéleményt is elbizonytalanította. Gyanakodni kezdtek, hogy a magyar képviselő figyelmeztető szavai mögött esetleg egy magyar–német megegyezés rejtezik Szlovákia kárára, ami esetleg újabb területvesztéssel járna a részükre.

Spišiák azonban nem adott hitelt Csáky fenyegető szavainak. Szerinte csak megragadta az alkalmat, hogy egy kis népszerűséget szerezzen magának, aminek más különben nem kell jelentőséget tulajdonítani.³⁶ Csáky komptíva a kialakult helyzetet kifejtette Spišiáknak, hogy

³³ Uo. 284.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Roosevelt követe Budapesten 1934–1941. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941. Kiad.: Frank Tibor Corvina, Bp. 2002. 277.

neki ezt a beszédet akarata ellenére kellett elmondania Szüllő nyomására, de ő továbbra is a jó kapcsolatok fejlesztését akarja Szlovákiával. Spišiak a budapesti amerikai követnek arra a kérdésre, mit szolt Otto von Erdmannsdorff budapesti német követ Szüllő és Csáky beszédéhez, elmondta, hogy vele nem beszélt erről, mert ő úgylis mindig Csáky pártját fogja, aki az egyedüli németbarát a magyar kormányban. Ezért ez ügyben nem számíthatnak a szlovákok a rokonszenvre. „Az az érzése azonban, hogy a németek maguk sem helyeslik a dolgot, jóllehet Németország egyetlen szóval sem említette az esetet.”³⁷ Spišiak szerint a korábbi kétoldalú viszony nem változik, és ugyanúgy folytatódik, mint korábban.

Szabó György pozsonyi magyar követ a magyar külügyminiszterhez küldött jelentésében megemlítette, hogy Szüllő Géza beszéde nagy idegességet váltott ki szlovák kormánykörökben. Ő, mint a magyar állam képviselője, a diplomácia nyelvén a következő „leckét” kapta a szlovák vezetéstől: 1940. április 30-ra a szlovák külügyminisztérium díszelőadást hirdetett a pozsonyi színházba. Jelezték neki, hogy azon Tiso és a Szlovákiában akkreditált diplomáciai kar is rész vesz. A magyar követ a színházba érkezése után látta csak, hogy a többi állam pozsonyi követségének munkatársai nincsenek jelen. A magyar követnek nem volt tudomása Szüllő Géza beszédéről, ezért elment az előadásra. Időközben a német követ és Ďurčanský kíséretében megjelent Tiso, de Szabót nem üdvözölték és jelenlétéről szándékosan tudomást sem vettek. A magyar követ kényelmetlennek érezte a helyzetet, majd a második szünet elején gyorsan eltávozott. A követ számára nyilvánvalóvá vált, hogy a szlovák vezetés azzal, hogy a német követet az elnöki páholyba hívták meg a szlovák-német viszony intimítását akarta demonstrálni, pont azon a napon, amikor Budapesten éles kritika hangzott el a szlovák politikáról. Másnap a pozsonyi magyar követ szóvá tette a német követnek, milyen kínos helyzet elé állították, mire az azt válaszolta, hogy Tiso meghívása elől nem térhetett ki. A diplomáciai kar többi tagját pedig vagy meg se hívták, vagy későn kaptak értesítést, így már nem tudtak elmenni. A szlovákok célja ezzel az volt, hogy a magyar követ érezze, hogy a németek a szlovákok oldalán állnak.

A szlovák vezetés tovább élte a kialakult konfliktust, ezért 1940. május 1-jén Ferdinand Ďurčanský³⁸ szlovák külügyminiszter beszédet mondott Pozsonyban, amelyben éles kirohanást intézett Magyarországgal szemben. Szidta a „grófokat” és őket állította be a két ország közötti megegyezés legfőbb akadályának: „[...] nem a szlovák kormány hibája, hogy ott Délen oly magas lovon ülnek, hogy oly magasról beszélnek a szlovákokhoz és intézik hozzá üzeneteiket, hogy a lovas nem lát le a földre. És ha a lovas nem néz le a lába elé, nem juthat tudatára, hogy az megborolhat, és ő leesik róla. És az seni a szlovák kormány hibája, hogy a szlovák ember nem képes megérteni, hogy beszélhetnek délre tőlük testvériségről, ha olyan tapasztalatai vannak, hogy a felénk forduló arc nagyon hasonlít Káin ábrázatához. Biztosítunk azonban mindenkit arról, hogy mi nem fogjuk Ábel szerepét játszani.”³⁹ A továbbiakban kifejtette, hogy a szlovákok békét akarnak. Szlovákiában olyan államot kívánnak létrehozni, amelyben valamennyi szlovák, akiknek 45 százaléka idegen országokban él, meleg otthonra talál. Jozef Kirschbaum,

³⁷ Uo., 278.

³⁸ Ferdinand Ďurčanský (1906–1974): szlovák politikus, jogász. 1935-től a Szlovák Néppárt színeiben nemzetgyűlési képviselő. A „Nástup” lap felelős szerkesztője. 1938. október 7-től 1939. március 9-ig Tiso autonóm kormányának minisztere. A szlovák állam megalakulása után külügyminiszter 1940-ig. Ezután nem töltött be fontosabb posztokat. 1945-ben nyugatra menekült. Távollétében Csehszlovákiában halálra ítélték. A szlovák emigráció egyik vezetője volt haláláig.

³⁹ MOL, KUM, K-63. 459. cs. 120/pol. (Jelentés és melléklete.) (1940. május 7)

Pozsonyban egy gyűlésen megbízható fültanúk szerint még radikálisabban nyilatkozott meg: „Vegye tudomásul mindenki, aki a szlovákokat fenyegetni akarná, hogy büszkén és önértzetesen állnak itt, hogy a fegyverekhez nyúljanak bármikor földjük védelmére.”⁴⁰ Ugyanezen a gyűlésen a revízió gondolatát is megemlítette. „Nem akarják az európai konfliktust megoldani, de joguk van tulajdonukat követelni és védeni.”⁴¹

A budapesti német követ Szüllő beszédéről jelentést készített, és azt továbbküldte a berlini külügyminisztériumba. Valószínűleg ez inspirálta Ernst Weizsäcker német külügyi államtitkárát, hogy 1940. május 3-án Berlinben beszélgetést folytasson Sztójayval Szüllő Géza felsőházi felszólalásáról.⁴² A magyar követ kifejtette: amíg a magyar kormány vég nélküli türelemmel azon fáradozott, hogy a szlovákokkal jószomszédi viszonyt létesítsen, addig a szlovák kormány kemény harcot folytatott Magyarország ellen, még hozzá azt éreztette, hogy mindezt a német kormány egyetértésével teszi. Sztójay hangsúlyozta, hogy a németek egyetértését ebben az ügyben a magyar kormány nem tételezte fel, és meg van győződve róla, Németországnak is érdeke, hogy a szlovák–magyar határ mentén nyugalom uralkodjék. Weizsäcker Szüllő beszédével kapcsolatban nem foglalt állást, de a magyar követnek szemrehányást tett amiatt, hogy azt fel-tételezik, mintha a német kormány fedezné a szlovákok magyarellenes magatartását.⁴³

Szüllő Géza interpellációjára a szlovák parlamentben Konstantín Čulen⁴⁴ szlovák képviselő reflektált. Beszédében hivatkozott arra, hogy „a magyarok a szlováktól vették kultúrájukat, és ha a tótok nem lettek volna annyira puhák, Petőfi sem ilyen néven írt volna”. Nem jár a magyaroknak hála a gazdasági kapcsolatok felvételéért sem, hisz szükségük volt a szlovákok faanyagára, amelyet a feleslegükért megvásároltak. Ők nem akarnak mást, csak amihez joguk van, azt akarják elérni, hogy a szlovákok a szlovák, a magyarok a magyar államhoz tartozzanak. „A szlovákok sohasem akarnak Szent István koronája alá tartozni, ha valaki őket erre kényszerítene, inkább felgyújtának falvaikat, városaikat, templomaikat, iskoláikat és házaikat, és az utolsó férfiig leölelnék magukat, mintsem újból visszatérjenek olyan államkötelékbe, amely rosszabb volt a rabszolgaságnál.”⁴⁵ Čulen kijelentette, hogy a magyar néppel nincs bajuk; ők csak az arisztokraták és a plutokraták ellen lépnének fel: „A Magyarországhoz csatolt területelen levő szlovákokkal együtt felszabadítják az elnyomott magyar parasztságot, amely misszió elvégzése után a szlovákok ide fognak csatlakozni.”⁴⁶ Esterházy János jelen volt Čulen beszéde idején, de felszólalására közvetlenül nem reflektált. A későbbiek folyamán viszont adatokkal cáfolta, hogy a magyaroknak Szlovákiában kitűnő helyzetük és annyi joguk lenne, mint amelyről Čulen beszélt. A pozsonyi magyar követ tiltakozott a németnél Čulen beszéde miatt.

Szabó György pozsonyi magyar követnek az volt a benyomása, hogy a német vezetés azért nem tette szóvá Čulen beszédét, mert kímélni akarta a szlovákok önértetét, és nyíltan nem

40 Uo.

41 Uo.

42 MOL, M. E. K-28. 6. csomó. 118/pol-1940. sz. P 17529/1940. (1940. május 3.)

43 Uo.

44 Konstantín Čulen (1904–1964): szlovák író, újságíró, parlamenti képviselő, politikus. 1940 márciusúgyi országgyűlési kultúrátvitelje is volt. 1945-ben Ausztriába, majd Kanadába emigrált, onnan írásain keresztül támadta Csehszlovákiát. Jozef Tiso rehabilitálásának egyik fő szószólója volt. 1948-ban a csehszlovák bíróság távollétében 30 évre ítélte.

45 MOL, K-28, M. E. Nemzetiségi és Kisebbségi osztály. 44. cs., 124/pol. 1940. sz. (Szabó György jelentése.) (1940. május 16.)

46 Uo. Čulen beszédét idézi a Szlovák 1940. május 8. 3. valamint 1940. május 16. 5.

akarta megbírálni őket kijelentésükért. „Miután Szlovákiát, mint német védelem alatt álló független államot, mintának akarják beállítani a „Südsót” felé, nyilvános megrendszabályozással nem akarják azt a benyomást kelteni, mintha függetlensége körül kételyek volnának támaszthatók.”⁴⁷ Azzal pedig, hogy revíziós elképzeléseiket szó nélkül hagyták, belső feszültségeik levezetésére adtak lehetőséget, nehogy a közvélemény a németek ellen forduljon. Annál is inkább, mert attól tartanak, hogy a szlovákok esetleg Edvard Benešnél vagy Moszkvában keresnének új patrónust. A pozsonyi magyar követ úgy látta, a szlovákok nem spekulálnak arra, hogy német csapatokkal együtt vonuljanak be Magyarországra. Sőt egyes források szerint attól is félnek, hogy a magyar–német viszony esetleg az ő kárukra alakulhat. Felhívta kormányra figyelmét, hogy Szlovákia megbüntetésére nem indítható magyar akció a németek jóváhagyása nélkül. „Egy ilyen akció előzetes megállapodás nélkül a Szlovákia védelmére adott szó betartása címén ürrüget és alkalmat adhatna a bírodalomnak arra, hogy az aktualitással állandóan fenyegető tranzit kérdésért⁴⁸ fegyverrel oldja meg Magyarországon keresztül.”⁴⁹

Az olasz külpolitika érdeklődését is felkeltette Szüllő, illetve Čulen beszéde. Guido Roncolli pozsonyi olasz követ beszámolt Cianónak a szlovák sajtó magyarellenes uszításáról, amelyben tudomása szerint Karmasin, a szlovákiai németek vezetője is részt vett. Az olasz követ úgy tudta, hogy Karmasin utasítást kapott Berlinből: „öntsön vizet a tüzre”. Ezt azonban már csak az események után kapta, miután a sajtóban kifejtette álláspontját. Roncolli a pozsonyi magyar követtel is beszélgetett a kialakult helyzetről. Úgy vélte, a felelőtlen magyarellenes megnyilvánulások felelős szlovák politikusok részéről túlságosan is megmégítették a szlovák közhangulatot. A pozsonyi magyar követ pesszimistán ítélte meg a kétoldali kapcsolatokat, és borúlátó volt Esterházy fellépéseinek eredményeit illetően, hiszen mindezek ellenére több olyan magyarellenes intézkedés történt Szlovákiában, ami nem volt kedvező a kétoldali viszony jövőjére nézve.⁵⁰

1940. május elején Esterházy János, látva a Szüllő Géza megnyilatkozása miatt elmergesedett kétoldali viszonyt és hogy megnyugtassa a közvéleményt, beszédet mondott a szlovák képviselőházban. Beszédében kénytelen volt az őt ért korábbi támadásra reflektálni, amelyet a szlovák képviselők állítottak, miszerint túl sokat járt Budapestre. Elismerte, hogy valóban rendszeresen megfordult Magyarországon, és találkozott a magyar miniszterelnökkel és a külügyminiszterrel. Mindezt a következőképpen kommentálta: „Akkor járok, amikor úgy érzem, hogy valami bajon segíteni kell. Azt is megmondom, mert nem vagyok nagyképu, hogy az előbb említett urakkal nem nagypolitikai kérdésekről beszélünk és nem tárgyaljuk azt, hogy miképpen fog a háború után Európa térképe kialakulni, hanem igenis a nem igazolt szlovák vasutasok és postások érdekében és hasonló ügyekben járok el, és ha akadna valaki, aki szavamat kétségbe meri vonni, írásbeli bizonyítékot fogok bemutatni arról, hogy intervencióm folytán hány szlovák állami tisztviselő nyerte vissza kenyérét.”⁵¹ A magyaroknak és a szlovákoknak azt kell keresniük a másikkban, ami összehozza őket, és nem azt, ami a két nemzetet eltávolítja egymástól

47 MOL, KUM, K-63, 459. cs. 120/pol. jelentés és melléklete. (1940. május 7.)

48 Azaz a német csapatoknak Magyarországon történő átvonulását.

49 MOL, KUM, K-63, 459. cs. 120/pol. jelentés és melléklete. (1940. május 7.)

50 *Rti György*: A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról a Darányi-kormány megalakulásától a Szovjetunió elleni hadüzenetig. 1936–1941. Hungarovox, Bp. 2007. 354.

51 MOL, KUM, K-63, 459. cs. (Esterházy beszéde a szlovák képviselőházban.) (1940. május 7.)

– hangsúlyozta Esterházy. „Nyugodt lelkiismerettel állok itt a szlovák parlament színe előtt, mert politikai pályafutásom kezdete óta a szlovákokkal való barátságot vallottam, szolgáltam és hirdettem [...]”.⁵² Ő maga, elveihez híven, a bécsi döntés után a Magyarországra került szlovákok sérelmeit igyekezett orvosolni. S nem azért nyújtott segítséget, mert ebből politikai tőkét akart kovácsolni, hanem a szlovákok iránt érzett őszinte barátsága és igazságérzete miatt. Beszéde második felében Esterházy bírálta a Szűllő által említett magyarok elleni atrocitásokat és a Hlinka Gárda szerepét. „Semmi esetre sem lehet hivatása a gárdának az, hogy egyes tagjai éjszaka köveket dobáljanak gyanútlanul alvó emberek ablakába. Hinni szeretném, hogy ezek a tünetek csak átmenetiek, és hogy be fog következni itt is a józan belátás politikája, amely az élni és élni hagyni alapján nyugszik. [...] manapság kézenfekvő egy történelmi vonatkozású szójáték: ahogy a Bach-korszak elnyomását követte a kiegyezés és általános fellendülés, úgy követi majd a Mach-korszakot is a megbékülés és boldogulás ideje”.⁵³ Esterházy a szlovákiai magyarok ügyeiről és helyzetéről rendszeresen beszámolt a magyar vezetésnek és néhány magyar parlamenti képviselőnek is, de a magyar parlamentben nyilvánosan a parlamenti képviselők többé nem vetették fel a kétoldalú viszony ügyét.

A későbbiekben a kétoldalú kapcsolatok egymás megfigyelésén a németek kegyeinek elnyerésén és a reciprocitás politikáján alapult. A szlovák–magyar viszonyt a kölcsönös féltékenység és a revíziós igények is erősen befolyásolták a háború egész ideje alatt. Sem a magyar sem a szlovák kormány sem nem tudott ezen felülemelkedni. A magyar parlamentben elhangzott felszólalásoknak annyi hasznuk volt, hogy azzal mindkét ország közvéleményének figyelmét felhívták, ezen problémákra, mivel azok a sajtóban is megjelentek. A gyakorlati haszna viszont az volt, hogy mindkét fél hivatalnokai kara és rendőrei által elkövetett túlkapásokra, valamelyest fékező hatással voltak.

52 Új Hírek, 1940. május 9. 1–2.

53 Tesnopiseckázpráva o 34. zasadnutí Slovenského snemu. 22–26. (1940. május 7.)

KECSKÉS D. GUSZTÁV

A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉS KELET-KÖZÉP- EURÓPAI HÁTTERE A FRANCIA KÜLPOLITIKA PERSPEKTÍVÁJÁBAN

A Kelet-Közép-Európával kapcsolatos francia külpolitikai paradigma alapvető változáson ment keresztül az első világháború során. Míg korábban a szövetséges Oroszország érdekeire való tekintettel, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia esetében az európai egységű fenntartása érdekében a francia külügy nem támogatta a térség általában birodalmi keretek közt élő nemzeteinek önállósági törekvéseit, 1916-tól kezdődően a francia kormányzat egyre nagyobb érdeklődést tanúsított főként a lengyelek és a csehek iránt. E változás nem a rendkívül aktív francia szlávszakértők vagy a cseh emigráns politikusok, netán a francia közvélemény nyomásának volt köszönhető, hanem a katonai helyzet új kihívásainak. A nemzetiségi kérdés háborús eszközként való felhasználása a központi hatalmak oldaláról, valamint a francia hadsereg növekvő létszámproblémái napirendre tűzték a cseh hadifoglyok és a lengyelek harci bevetésének kérdését. A háborús szerepvállalás pedig egyre nagyobb mértékben megerősítette a franciaországi lengyel és cseh emigráció politikai helyzetét, mely emigráns szervezetek nemzetközi szinten is az általuk képviselt népek legelismertebb szervezeteinek számítottak. Mindazonáltal Franciaország Kelet-Közép-Európa politikáját legnagyobb mértékben befolyásoló tényező orosz szövetségeseinek a háborúból való kiválása volt a bolsevik forradalom következtében 1917 novemberétől. Párizsnak tehát találnia kellett a cári Oroszország helyett másik ellensúlyt Németország hátában. A megoldásnak a birodalmak visszahúzódása illetve összecsomlása nyomán Kelet-Közép-Európában létrejövő franciabarát nemzetállami övezet kialakítása és megerősítése tűnt, amiből logikusan következett a Monarchia megszüntetésének programja.

Párizs 1917–1918-ban kezdeményezőbb volt e régióban angolszász szövetségeseinél, akik többnyire kisebb-nagyobb késéssel követték például az emigráns szervezetek elismerése és a velük való együttműködés tekintetében. A francia külpolitika nagyobb aktivitásához minden bizonnyal hozzájárult, hogy a háborús embervesztések Franciaországot sújtották a legnagyobb mértékben, és az orosz szövetséges kiesése után neki kellett közvetlenül szembenéznie a megnövekedett német veszéllyel. A Monarchiával folytatott titkos különbéke-tárgyalások kudarca után Franciaország befolyása megerősödött az antanton belül, és jelentős mértékben hatott partnereinek Ausztria–Magyarországgal kapcsolatos politikájára is.¹

A stratégiai-biztonságpolitikai érdekek az első világháború után is döntő szerepet játszottak a francia Kelet-Közép-Európa politika kialakításánál. A párizsi illetékesek két fő veszélyforrással

¹ *Ádám Magda: A kisantant 1920–1938.* Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1981. 19.

számoltak: a legyőzött állapotában is félelmetesnek tűnő Németországgal, valamint a bolsevikuralom alá került Oroszországgal.

A háború nyomán átfarmálódó régiók egyes országait ill. népeit a francia külügy így főként annak alapján ítélte meg, hogy mennyire használhatók fel katonailag a német és a bolsevik orosz fenyegetés elhárítására. Ebből következett, hogy Párizs számára ekkor a térség legfontosabb állama a legnagyobb feltételezett katonai erő kiállítására képes újraegyesülő Lengyelország lett, melynek a Szovjet-Oroszország elleni fellépés mellett a Németországgal szembeni fő védőbástya szerepét is szánták. Annak érdekében, hogy Lengyelország maradéktalanul betölthesse a francia stratégia által ráosztott feladatot, a francia kormány megadott Varsó számára minden tőle telhető katonai és diplomáciai támogatást. A francia külpolitika céltudatosságát mutatta, hogy bár a lengyel régénstanács 1918. november 10-én nem a franciák és a többi szövetségesek által elismert Lengyel Nemzeti Bizottságnak, hanem a korábban a központi hatalmak támogatását élvező József Klemens Pilsudskinak adta át a hatalmat, Párizs nem utasította el az új varsói vezetés küldötteit. Sőt kész volt katonai és pénzügyi eszközökkel a segítségére sietni, amikor a szociáldemokrata lengyel kormány a Vörös Hadsereg előrenyomulása miatt szorongatott helyzetbe került. Lengyel kérésre 1919. április elejére Lengyelországba szállították a Franciaországban felszerelt, mintegy 80 ezer fős Haller-hadsereget. A január 15-én aláírt francia–lengyel egyezmény keretében 2000 francia tiszt segítette a lengyel hadsereg szervezését és kiképzését. Később a lengyel fővezérkar mellé speciális francia katonai missziót is telepítettek. Április 23-án 4,6 millió frankos francia kölcsön folyósításáról állapodtak meg, további hiteleket is kilátásba helyezve. A Poznańra, Felső-Sziléziára, a tengeri kijáratra, a Romániával való közös határ érdekében Galiciára a keleti részekkel, valamint Litvániára és Fehér-Oroszországra vonatkozó lengyel területi igények mellett a francia diplomácia egyértelműen kiállt az 1919. január 18-án kezdődő békekonferencián. A versailles-i tárgyalások során a francia külügy számára a rajnai kérdés után fontosságban Lengyelország megerősítésének ügye következett.² A Németországgal kötött békeszerződés elismerte Lengyelország függetlenségét, létrehozta a tengerhez, illetve Danzighoz vezető ún. korridort. Felső Szilézia, Allenstein és Marienwarden hovatartozásáról – végül a németek javára – népszavazás döntött. Litvániát a francia támogatás ellenére sem annektálhatták a lengyelek.³ Ami az ország keleti határainak kérdését illeti, a fran-

2 *Majoros István*: „A lengyel kérdés az első világháború idején a francia külpolitikában”. A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére. Szerk. Fischer Ferenc, Hegedűs Katalin, Majoros István, Vonyó József. University Press, Pécs 2001. 300–301. Vö. *Kalervo Haviv*: Cordon sanitaire or barrière de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919 [Egészségügyi övezet vagy keleti sorompó? Az új francia kelet-európai szövetségi politika kialakulása, 1917–1919]. Annales Universitatis Turkuensis tom. 135. Turku 1975. 174; *Ghidlain Castellhujac*: „La France et la question polonaise, 1914–1918” [Franciaország és a lengyel kérdés, 1914–1918]. Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la première guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lithuanie) [Kutatások Franciaországról és a nemzetiségek kérdéséről az első világháború idején (Lengyelország, Ukrajna, Litvánia)]. Sous la direction de Georges-Henri Soutou. Presse de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris 1995. 96–99; *Pierre Renouvin*: *Le traité de Versailles* [A Versailles-i béke]. Flammarion, Paris 1969. 53.

3 Uo. 302. Lásd még *Ormos Mária* – *Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945. Osiris-Janus, Budapest–Pécs 1998. 258., 278. *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések, 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződésai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1983. (Második átdolgozott és bővített kiadás), 59–63. Litvánia bekebelezését szintén részben francia biztonságpolitikai érdekből helyeselte Párizs, mivel így a német memeli és königbergi régió be lett volna kerítve.

cia kormányzat az 1920. április és október közt zajló lengyel-szovjet háború idején is minden szükségesnek ítélt eszközrel – fegyverrel, municióval és tisztekkel – támogatta lengyel szövetségét, noha igyekezett mérsékelni annak túlzott területi igényeit. Az 1920. augusztus 14-17-én Varsónál döntő lengyel győzelmet hozó csatát például lengyel részről maga Maxime Weygand francia tábornok irányította.

A jelentős francia szerepvállalást az a félelem motiválta, hogy egy esetleges szovjet győzelem alapjaiban ingatná meg az első világháború utáni európai békerendszer. Az október 12-én Rigában aláírt fegyverszünet és előzetes megállapodás majd az 1921. március 18-án szintén Rigában megkötött békeszerződés a szövetségesek által korábban javasolt Curzon-vonalnál jóval keletebbre jelölte ki Lengyelország határait, amely így megszerezte Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorusziát is. Hogy a francia külügy mennyire saját – időnként változó – biztonságpolitikai érdekeinek rendelte alá lengyel politikáját jól mutatja az a tény, hogy 1919-ben még semmilyen segítséget nem adtak Pilsudskiék keleti aspirációihoz, mivel Párizsban és Londonban ekkor még reménykedtek az orosz polgárháborúban a vörösök ellen harcoló, a fehéreket irányító Anton Gyenyikin tábornok offenzívájának sikerében és egy nem bolsevik Oroszország létrejöttében.⁴

A Csehszlovákiával kapcsolatos francia magatartás mozgatórugója szintén a stratégiai szempont volt az első világháború követő időszakban is. A kiváló francia kapcsolatokkal rendelkező Tomáš Garrigue Masaryk államelnök és Eduard Beneš külügyminiszter vezette Csehszlovákiát, amelynek lakossága különösen franciabarátnak tűnt a Quai d'Orsay számára, a dunai térség meghatározó németellenes hatalmává kívánták fejleszteni. Ennek érdekében a francia diplomácia messzemenően támogatott a békekonferencián előadott csaknem minden csehszlovák területi követelést, így az megszerezte a Szudéta-vidéket, a Csalólkőzt és Kárpátalját is. Az angolszász hatalmak nem akadályozták Franciaországot abban, hogy a német kérdésben adott engedmények⁵ ellentételezésképpen az etnikai elv sérülése árán is megerősítse potenciális keleti szövetségését. A francia-csehszlovák katonai kapcsolatok szorosságát mutatja, hogy az 1919. február 13-án a csehszlovák hadsereg fejlesztésére Prágába érkezett francia katonai misszió vezetője, Maurice Pellé tábornok nem csak katonai tanácsadó volt, de június 4-én a hadsereg főparancsnokává is kinevezték.⁶

4 *Majoros István*: „A lengyel-szovjet háború. Wrangel és a francia külpolitika 1920-ban”, *Századok*, 135. évf. (2001) 3. sz. 533–568. *Halnasy D.*: Nemzetközi szerződések i. m. 173–178.

5 A kemény kompromisszumok árán 1919. június 28-án Németországgal megkötött Versailles-i szerződéssel Franciaország több fontos nemzetbiztonsági garanciát nyert, noha nem annyit, amennyit saját nyugalma érdekében fontosnak tartott volna. Cserében azért, hogy a franciák lemondtak a Rajna-vidék állandó megszállásáról, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia garanciaszerződést kötött Franciaországgal: „azonnali” segítséget ígértek, ha Németország megtámadná a francia területeket. Az amerikai Szenátus azonban 1920. március 19-én véglegesen elvetette a Versailles-i szerződés ratifikálását, és az amerikai-francia garanciális megállapodást sem erősítette meg. Márpedig a brit elkötelezettség is ehhez kötődött, így London nem tekintette magára nézve kötelezőnek Franciaországgal kapcsolatos vállalásait. Lásd *Halnasy D.*: Nemzetközi szerződések i. m. 79–83.; *Jean Doise – Maurice Vaissier*: *Diplomatie et outil militaire 1871–1991* [A diplomácia és a katonai eszköz]. Imprimerie Nationale – Seuil, Paris 1992. 333.

6 *Majoros István*: „Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a francia törekvések a dunai régióban”, Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc, Majoros István és Vonyó József. University Press, Pécs 2000, 433–434. Vö. *Antoine Marès*: *La faille des relations franco-tchécoslovaques. La mission militaire française à Prague, 1926–1938* [A francia-csehszlovák kapcsolatok csődje. A francia katonai misszió Prágában, 1926–1938]. Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale. 111. sz. (1978) 46–47.

Románia helyét főként a Szovjet-Oroszországgal szembeni fellépés szükségletei jelölték ki a francia külpolitika koordinátarendszerében. A 18 milliós országot katonai szempontból a dunai régió első számú hatalmáé tartották számon a párizsi illetékesek, akik különösen 1918. decemberétől széleskörű katonai és diplomáciai támogatásban részesítették. Történt mindez annak ellenére, hogy Románia 1917. december 9-én fegyverszünetet, 1918. május 7-én pedig különbékét kötött a központi hatalmakkal, ezért a francia vezetést meghatározó képviselői, mint Georges Clemenceau miniszterelnök és Stéphen Pichon külügyminiszter nem tekintették Bukarestet szövetséges hadviselő félnek, és érvénytelennek tartották az 1916-os Romániának területeket ígérő bukaresti szerződést.

Bár már 1918. szeptembertől megfigyelhető bizonyos enyhülés a francia álláspontban részben a Bukarest számára kedvező amerikai állásfoglalások nyomán – Párizsban szorgalmazták a románokkal való kapcsolatfelvételt, elismerték a Román Egység Nemzeti Tanácsát a román érdekek képviselőjének, bátorítják Ferdinánd román királyt, hogy újra lépjen hadba a központi hatalmak ellen –, a nagy fordulat a dél-oroszországi francia intervenció előkészítésével állt összefüggésben.

Az ogycsszai partraszállással 1918. december 17-én kezdődött vállalkozáshoz, amely a dél-oroszországi gazdasági lehetőségektől kívánta elzárni a bolsevikokat, ugyanis nélkülözhetetlen volt Románia felhasználása: felvonulási terep lehetett Oroszország felé, vagy határörvidék egy francia vezetésű Európában. Tőle várták a hiányzó katonai erő, elsősorban az emberanyag biztosítását is. E körülmények hatására 1918. december 28-án, vagyis csaknem két hónappal Bukarest ismételt háborúba lépését követően, Pichon külügyminiszter egy táviratban már arról írt, hogy a francia kormány szerint Romániának ismét szövetségesi státust kell adni a békétárgyalásokon, mivel újra részt vett a központi hatalmak elleni hadműveletekben.

A szemléletváltást tehát Románia stratégiai felértékelődése hozta a dél-oroszországi beavatkozással összefüggésben, amit csak erősített 1919. márciusban a Vörös Hadsereg keletgalíciai támadása és a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása. A győztes nagyhatalmak, köztük Franciaország ugyanis erősen számított a román haderő aktív részvételére a problémák megoldásában. Ebből következett Románia katonai megerősítése és diplomáciai támogatása a béketárgyalások során. Intézkedtek a román hadsereg élelmszerrel, ruházattal és felszereléssel való ellátásáról. A keleti hadműveletek biztosítására semleges övezetet hoztak létre Magyarország és Románia között. A párizsi békekonferencia Legfelsőbb Tanácsának március 25-i ülésén Clemenceau azt javasolta, hogy a Gyenyikinek küldendő százezer katonai felszereléséhez elegendő szállítmányt a román hadsereg kapja meg. A dél-oroszországi akció kudarca után Szovjet-Oroszországra elszigetelésére a francia vezető körökben kidolgozott, *cordon sanitaire*-nek keresztelt kisállami védőövezet koncepciójában Lengyelország mellett szintén Romániára kívántak elsősorban támaszkodni. A Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatban Ferdinand Foch marsall felhívta Románia képviselőit, hogy a csehszlovákokkal együtt avatkozzanak be Magyarországon. Azt is nyíltan a tudtukra adta, hogy a nagyhatalmak a háborúban kimerültek, ezért a térség katonai problémáit a helyi szövetségeseknek maguknak kell megoldaniuk. Mindebből logikusan következik, hogy a békekonferencia – a francia diplomácia támogatásával – szinte teljes egészében kielégítette a román kormány területi igényeit. Románia megkapta Besszarábiát, Bukovinát és Erdélyt is. A több mint kétszeres román területnövekedés tehát jórészt a francia külpolitika bolsevikellenességének tudható be. Noha a francia kormány helyi

képviselői már ekkor felhívták a figyelmet a Romániában rejlő gazdasági és politikai lehetőségekre is, az első világháború befejezését követő időszakban még a katonai tényező bizonyult meghatározónak.⁷

Párizsnak az első világháború után létrejövő délszláv állammal fenntartott kapcsolatai szintén a stratégiai-katonai szempont elsődlegességét mutatják a külpolitikai döntéshozatalban. Mivel se Németországgal sem Szovjet-Oroszországgal nem volt határos, vagyis nem lehetett e hatalmakkal szemben közvetlenül katonailag felhasználni, Lengyelországhoz, Csehszlovákiához és Romániához képest jóval kisebb támogatásban részesült a francia kormánytól. A Magyar Tanácsköztársaság ellen a franciák és az olaszok által szervezett intervencióban sem volt hajlandó részt venni a szerb kormányzat. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a francia vezetés az előbb említett három államhoz képest jóval kisebb mértékben segítette Belgrádot, pedig az a világháború kitörésétől kezdve szövetségese volt, és katonai összeomlása ellenére sem kötött különbékét a központi hatalmakkal. Franciaország az olasz aspirációkat támogatta Dalmáciában a délszlávokkal szemben. 1918. november 5-én Clemenceau kijelentette, hogy a fegyverszünet előtt nem ismernek el semmilyen délszláv államot. Az is késeltette az elismerést, hogy a francia külügyben úgy vélték, egy szerbek által uralt délszláv állam nem biztosítja a békét a térségben. A Szerb-Horvát-Szlovén királyság elismerésére végül csak 1919. június 4-én került sor. Bár a hadsereg fejlesztéséhez Belgrád által igényelt francia támogatás szintén elmaradt, a délszláv államot Franciaország továbbra is potenciális szövetségesként tartotta számon.⁸

7 Uo. 436–441. Vö. *Ádám Magda: A kisanant és Európa 1920–1929*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1989, 17; *Catherine Durandini: A román nép története*, Maccenas, Bp. 1998, 213–214., 220., 222., 242–243.; *Georges Castellani: Histoire de la Roumanie* [Románia története], PUF, [série: Que sais-je?] Paris 1984 66–67.; *Hovi, K.: Cordon sanitaire i. m. 76; Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932* [Francia diplomáciai dokumentumok a Kárpát-medence történetéről, 1918–1932], (a későbbiekben DDFHBC), volume 1, octobre 1918 – août 1919 [I. kötet: 1918. október–1919. augusztus], Rédacteur en chef de la série: Magda Ádám, Documents recueillis par Magda Ádám, György Litván, Mária Ormos, La préparation de ce volume fut établie en collaboration avec Zoltán Dercze, Katalin Litván et István Majoros, sous la direction de Magda Ádám, Akadémiai Kiadó, Bp. 1993, dok. 4., 73., 118., 121., 128., 135., 136., 267.; *Traian Sandu: La Grande Roumanie alliée de la France. Une péripétie diplomatique des Années Folles? (1919–1933)* [Nagy-Románia Franciaország szövetségese. Egy diplomáciai mozzanat a bolond évekéből? (1919–1933)], L'Harmattan, Paris 1999, Dok. 1, 4, 7, 8, 18; *Ormos Mária: Padovától Trianorig, 1918–1920*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1983, 72., 79., 80., 164., 189., 215–217.; *Général Jean Bernacher: Les Armées françaises en Orient après l'armistice de 1918. II. L'Armée du Danube. L'Armée française d'Orient*, 28 octobre 1918 – 25 janvier 1920 [A francia hadsereg Keleten az 1918-as fegyverszünet után. II. A Dunai Hadsereg. A Keleti Francia Hadsereg, 1918. október 28–1920. január 25.], Imprimerie Nationale, Paris 1970, 69–71.; *Philippe Masson: La marine française et la mer Noire, 1918–1919* [A francia haditengerészet és a Fekete-tenger], Publication de la Sorbonne 20, (1982), Paris, Annezé VI.; *Juhász Gyula: Magyarországi külpolitikája 1919–1945*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1988, 22.; *Maxime Mourin: Les relations franco-soviétiques 1917–1967* [A francia–szovjet kapcsolatok, 1917–1967], Payot, Paris 1967, 104–105. A Dél-Oroszország elleni francia beavatkozásról lásd *Majoros István: Francia intervenció Dél-Oroszországban (1918–1919)*, Századok, 132. évf. (1998) 6. sz. 1323–1342.; valamint *Majoros László: Párizs és Oroszország i. m.; Ormos Mária: Az ukránjai francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában, 1918. október – 1919. április*, Történelmi Szemle, 20. évf. (1977) 3–4. sz. 404–405.

8 Uo. 434–436. Vö. *Paul Gradybó: Genèse et mise en oeuvre du contrôle militaire interallié en Lorraine: exemple de politique militaire française au centre de l'Europe en 1918–1927* [A szövetségesei katonai ellenőrzés eredete és megvalósítása Magyarországon: a francia katonapolitika példája Európa közepén 1918–1927-ben], Ph.D. doktori disszertáció, Sorbonne, Paris 1999, 783; DDFHBC, vol. I. dok. 30, 316, 320, 341; Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Szerk. Ádám Magda és Ormos Mária, Akadémiai Kiadó, Budapest 1999, dok. 6; *Témoinages français sur les Serbes et la Serbie 1912–1918* [Francia tanúbeszédetek a szerbekről és Szerbiáról, 1912–1918], choix de textes, notes de présentation, traduction et commentaires par Mihailo Pavlović, Narodna Knjiga, Beograd 1988, 82., 144–145.; *Ormos Mária: Padovától Trianorig i. m. 222–227; Hovi, K.: Cordon sanitaire i. m. 203.*

Ebbe a biztonságpolitikai-stratégiai összefüggérendszerbe kell behelyeznünk a francia vezetés Magyarországgal kapcsolatos – a trianoni békéhez vezető – politikáját is. 1905 és 1908 között a francia kormány az Osztrák-Magyar Monarchia és Németország szövetségének gyengítése érdekében figyelmet szentelt a függetlenségi szövegeket hangoztató magyar kormánykoalíció Franciaország irányában megfogalmazott gazdasági jellegű igényeinek. Miután azonban a magyar vezetés nem tiltakozott Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálása miatt, nem váltotta be a Párizsban hozzáfűzött reményeket. Így hamarosan vége szakadt az amúgy is rövid életű magyar-francia közeledésnek, a francia politikai elit tudatában felerősítve a magyarsággal negatív elemeit: a németbarátságot és a szlávok elnyomását, amit csak fokozott a magyar társadalomban a francia republikánus értékrend szerint tetten érhető archaizmus és feudális jelleg. Mindez azonban nem ad magyarázatot a francia külügy első világháború utáni Magyarországgal kapcsolatos politikájára. A németekkel ugyanis Pilsudskiek és a román különbeke nyomán I. C. Brătianu miniszterelnök és társai is együttműködtek, a nemzetiségek elnyomása szinte valamennyi ekkoriban létrejött kelet-közép-európai államra jellemző volt, és a magyar társadalom bizonyára nem volt retrográdabb, mint a lengyel vagy a román. Clemenceau állítólagos magyarellenessége sem segít a kérdés megoldásában, hiszen a „Tigris” Románia követelésével sem „rokonszenvezett”.⁹ Magyarország francia külpolitikai megítélésének megértéséhez újra a francia biztonságpolitikai érdekekhez kell visszatérnünk.

Az orosz szövetség pótlására Németország hátában kialakítandó francia vezetőség tömb, amely, mint lártuk, a bolsevizmus elleni harcot ill. annak elszigetelését is feladatául kapta, a francia külpolitika első számú prioritásai közé került. A keleti biztonsági övezet koncepciója a francia politikai elit általánosan elfogadott paradigmájává vált. A cél megvalósításának módjában azonban két fő irányzat alakult ki, amelynek küzdelme hatással volt Párizs magyarpolitikájára is.¹⁰ A Raymond Poincaré köztársasági elnök, valamint Clemenceau és Pichon nevével fémjelhezhető nacionalista csoport – amely korábban az Osztrák-Magyar Monarchia feldarabolásának programját is támogatta – szigorú békefeltételekkel, Németország meggyengítésével és Franciaország kiszemelt kelet-közép-európai szövetségeseinek területi és katonai megerősítésével látta megvalósíthatónak a kitűzött célt. 1917 novemberétől Clemenceau miniszterelnökségével és Pichon külügyminiszeriségével, amint Lengyelország, Csehszlovákia és Románia példáján láttuk, ez a politika érvényesült. Nem volt azonban 1918-1919-ben részletesen kimunkált francia program vagy ütemterv Kelet-Közép-Európa átalakítására vonatkozóan¹¹, ami széles teret engedett az *ad hoc* megoldásoknak. A Quai d'Orsay-nak nem volt körülhatárolható magyarországi politikája sem.¹² Mindazonáltal Magyarország a háborúban vesztes Monarchia egyik meghatározó állama volt, melynek nyugati megítélését a zavaros belpolitikai viszonyok, különösen a Tanácsköztársaság kikiáltása tovább rontotta. Párizsban kézenfekvőnek tűnt tehát, hogy teljes erővel támogassák Franciaország új szövetségeseinek Magyarország egyes területeinek megszerzésére irányuló törekvéseit és lépéseit az új határok meghúzásáról tárgyaló békekonferencián. Az

9 A trianoni békével kapcsolatos tévképzetekről lásd *Ablonczy Balázs*: „Távol Párizstól. A magyar-francia kapcsolatok 1920 és 1944 közötti történetéhez”, Magyarország helye a 20. századi Európában, Tanulmányok. Szerk. Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével Pritz Pál. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 2002. 65–68.

10 *Adám M.*: A kisanant 1920–1938. I. m. 45–46.

11 *Paul Grudowicz*: „A francia katonapolitika és Magyarország az 1920-as évek elején: egy illúzió illusztrációja”, Történelmi Szemle, 44. évf. (2002) 1–2. sz. 157.

12 *Uő*: „Aspects interalliés de la politique hongroise de la France, 1918-1922” [Franciaország magyarpolitikájának szövetségi aspektusai]. Specimina Nova. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történelmi Tanszékeinek Évkönyve. Szerk. Majoros István. Pécs 1999. 56.

etnikai vagy gazdasági szempontokat a francia kormányzat számára teljesen háttérbe szorították saját biztonságpolitikai érdekei. Így történhetett meg, hogy olyan színmagyar népszerűségű területek is, mint a Csallóköz vagy Észak-Bácska elkerültek Magyarországtól.¹³

Csak hogy a Poincaré–Clemenceau–Pichon-féle irányzat mellett a francia politikai eliten belül létezett egy másik csoportosulás is, amelyik úgy vélte, hogy a néhány kiválasztott utód-államra koncentráció, Kelet-Közép-Európa gazdasági és politikai széttagoltságát viszont tovább erősítő koncepció alapján nem lehet Németországgal és Szovjet-Oroszországgal szemben megfelelő súlyú szövetségi rendszert létrehozni. E politika hívei tehát a térség életképtelenségét a kis államainak – a győzteseknek és a veszteseknek egyaránt – az integrációját javasolták, meghozzá francia vezetés alatt. 1920 januárjában Paul Dechanel köztársasági elnök, Alexandre Millerand miniszterelnök és külügyminiszter, míg Maurice Paléologue, a Quai d'Orsay főtitkára lett, ami lehetővé tette, hogy megkíséreljék az utóbbi elképzelést átültetni a gyakorlatba. A Monarchia megszüntetésével korábban sem szimpatizáló politikusokból álló új francia külügyi vezetés két alternatív megoldással számolt. Az első egy dunai konföderáció létrehozását irányozta elő, melynek maximális változata öt dunai államot próbált összefogni – Ausztriát, Magyarországot, Csehszlovákiát, a délszláv államot és Romániát, míg a minimális program csak Magyarországot, Romániát és Lengyelországot fogta volna keretbe. A másik lehetőséget a Habsburg-restaurációban látták. Először az előbbit, majd annak kudarca után az utóbbit próbálták megvalósítani.¹⁴

Magyarország új határvonalai a békekonferencián már 1919 májusára – vagyis még a Clemenceau–Pichon érában – kirajzolódtak.¹⁵ Az ún. trianoni békeszerződés aláírására azonban megfelelő legitimitációval rendelkező magyar kormány híján csak jóval később, 1920. június 4-én került sor. E hosszú idő alatt a súlyos békefeltételek lényegében változatlanok maradtak. Felmerül a kérdés, hogy az 1920. januárban a francia külpolitika vezetésében végbement őrségváltás hatott-e, s ha igen milyen mértékben a magyar-francia viszony alakulására. 1920 tavaszától néhány hónapig tartó intenzív közeledés volt megfigyelhető a magyar

13 *Romsics Ignác*: „Détourner ou reconstruire l'Autriche-Hongrie? Franciország dunai politikájának dilemmája a XX. század elején”, Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris, Bp. 1996., 29. Vö. *Francis Deák*: Hungary at the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon [Magyarország a párizsi békekonferencián. A trianoni szerződés diplomáciai története]. Columbia University Press, New York 1942.; *Ormos M.*, Padovától Trianonig i. m.; *Romsics Ignác*: A trianoni békeszerződés. Osiris, Bp. 2004.

14 *Áldom M.*: A kisantant 1920–1938. I. m. 45–46.

15 *Fülöp Mihály* – *Sipos Péter*: Magyarország külpolitikája a XX. században. Aula, Bp. 1998. 63.

és a francia kormány között, mellyel bőséges hazai és nemzetközi szakirodalom foglalkozik.¹⁶ Eszerint az egyébként kifejezetten magyarbarátoknak tekinthető Paléologue konföderációs terveinek megvalósításához alapfeltételnek tekintette Magyarország megbékítését és integrálását Kelet-Közép-Európa új viszonyai közé. Annál is inkább, mert vitathatatlanul Magyarország volt a térség földrajzi központja, gazdaságilag és katonailag egyaránt kiválóan felhasználható logisztikai lehetőség. Különösen a Budapestről csillag alakban szétágazó vasúti rendszer gyakorolt nagy vonzerőt. A hazánk iránti francia diplomáciai érdeklődést tovább fokozta, hogy jelentős francia gazdasági tényezők, így a Schneider-Creusot tröszt és a Bank de Paris et des Pays-Bas kedvező befektetési lehetőségeket keresett a térségben, és nagy figyelmet szentelt a magyar vasúti és kikötőépítési koncesszióknak. A gazdasági kedvezményekért cserébe politikai támogatást ígérték Magyarországnak a szomszédos államokkal, főként Romániával szembeni ellentétek rendezéséhez. Sőt nem tartottak kizártnak bizonyos területi engedményeket sem. Az 1920 márciusában meginduló magyar-francia tárgyalások során a magyar kormányzat éppen területi igényeit igyekezett a középpontba állítani. El kívánta érni, hogy a főként magyarok által lakott határ menti sávok visszakerüljenek az országhoz; az erdélyi magyar, székely és szász közösségek autonómiát kapjanak; továbbá hogy Nyugat-Magyarországon és Kárpátalján tartásnak népszavazást. Rövidesen kiderült azonban, hogy a francia külügy még ezeknél jóval kisebb jelentőségű kérdésekben – például a kisebbségvédelmi megállapodások betartásának francia ellenőrzésében vagy a jugoszláv és román csapatoknak a trianoni országterületről való kivonásában – sem hajlandó nyíltan a magyar követelések mellé állni.¹⁷ A zsákutcába jutott tárgyalások befejezését késleltette viszont a lengyel-szovjet háborúban Varsónak felajánlott magyar katonai segítség ügye, ami, ha megvalósul, Magyarország stratégiai felértékelődéséhez vezethetett volna. A magyar vezetés a trianoni béke katonai korlátozásainak enyhítését kívánta ennek révén elérni. Paléologue taktikai okokból nem utasította el rögtön a magyar javaslatot. Így ugyanis alkalma volt arra, hogy a magyar hadosztályok esetleges lengyelországi megjelenésének hírével a lengyelekkel való együttműködésre és a Kárpátok vonalánál a bolsevikok elleni védekezésre ösztönözze a prágai kormányt. Vagyis Párizs Magyarországot eszközként használta fel

16 *Pierre Renouvin: Aux origines de la Petite Entente. Les hésitations de la politique française dans l'été 1920* [A kizsantant eredetéhez. A francia politika habozásai 1920 nyarán]. Études européennes: Mélanges offerts à Victor-Lucien Tapiér [Európai tanulmányok: Írások Victor L. Tapiér tiszteletére]. Publication de la Sorbonne 6, Paris 1973, 489–500; *Jacques Baritéty: „L'accord révisionniste» franco-hongrois de 1920 – Histoire d'un mythe* [Az 1920-as francia-magyar „revizionista egyezmény” – Egy mítosz története]. Les conséquences des traités de paix de 1919–1920 en Europe centrale et sud-orientale [Az 1919–1920-as szerződések következményei Közép- és Délkelet-Európában], éd. par Pierre Ayouberry, Jean-Paul Bled, István Hunyadi. Presses universitaires de Strasbourg, Strasbourg 1987, 75–83; *Adám Magda: „Duna-konföderáció vagy kizsantant?”*, Történelmi Szemle, 20. évf. (1977) 3–4. sz. 440–448; *Uő: A kizsantant i. m. 44–58; Uő: A kizsantant és Európa i. m. 39–75; Anne Orde: „France and Hungary in 1920: Revisionism and Railways” [Franciaország és Magyarország 1920-ban: revizionizmus és vasutak], Journal of Contemporary History, 15 (1980) 475–492; *Romules L.: Devenir ou reconstruire l'Autriche-Hongrie?* i. m. 30–32; *Orvós Mária: „Francia-magyar tárgyalások 1920-ban”, Századok, 109. évf. 1975. 5–6. sz. 904–949; Kalerio Hovvi: Alliance de revers – Stabilization of France's Alliance policies in East Central Europe 1919–1921 [Alliance de revers – Franciaország szövetségi politikájának stabilizálása 1919–1921-ben]. Annales Universitatis Turkuensis, ser. B., tom. 163, Turku, 1984, 53–64., 85–89., 110–115.**

17 *Fülöp M. – Sipos P.: Magyarország külpolitikája i. m. 87–91; Adám M.: A kizsantant 1920–1938. 1. m. 46–48. Magyarország közlekedési földrajzi helyzetéről francia szemzögből lásd *Gradwohl, P.: A francia katonapolitika és Magyarország i. m. 149–150.**

vonakodó szövetségesének kézbentartására.¹⁸ Az 1920. augusztusi varsói csatában elért lengyel győzelem azután szükségelenné tette a magyar segítséget. A magyar-francia közeledés a Magyarországgal szomszédos államok heves tiltakozása és a mellőlük állt Nagy-Britannia és Olaszország fellépése miatt ezután végleg lezárult.¹⁹

Az erőteljes közeledési szándékok jelző gesztusok ellenére úgy tűnik, hogy a Quai d'Orsay nem gondolt komolyan a Magyarországgal kapcsolatos korábbi politika nagyobb mérvű változtatására. 1920 március-áprilisában – vagyis a már javában folyó magyar-francia titkos tárgyalások idején – a Londonban ülésező Nagykövetek Tanácsa a magyar béke delegáció fellépése nyomán még egyszer elővette a magyar határok kérdését. A magyar békeszerződés bizonyos pontjainak megváltoztatására nyitott olasz és brit képviselőkkel szemben a francia delegátus mindvégig és határozottan a korábbi szigorú döntések fenntartása mellett foglalt állást. Vagyis a Paléologue vezette francia külügy is a trianoni béke által megszabott keretek között képzelte el Magyarországot kelet-közép-európai integrációját.²⁰

Megállapíthatjuk tehát, hogy Franciaország Kelet-Közép-Európa politikáját – minden egyéb szempontot hátrébe szorítva – saját Németországgal és Szovjet-Oroszországgal kapcsolatos biztonsági érdekei határozták meg. Ennek a tényezőnek rendelték alá a térség egyes országaival való kapcsolataik alakítását is. Lengyelországot, Csehszlovákiát és Romániát minden lehetséges katonai és diplomáciai eszközzel segítették: hadseregeiket erősítették, területi követeléseik kielégítését igyekeztek támogatni. A délszláv államnak e három országhoz képest kisebb figyelmet szenteltek. Magyarország pedig rövid átmeneti időszakot leszámítva a legyőzött és kiszolgáltatott ellenfél szerepét volt kénytelen játszani.

A Quai d'Orsay kelet-közép-európai céljainak elérését segítette, hogy Franciaország az adott időben a szárazföldi erők tekintetében a legerősebb, az európai politikát jelentős mértékben meghatározó nagyhatalom volt. Hadereje a világháborús harcok következtében térségünkben katonailag is jelen volt. A lengyel, a cseh, a román és a szerb hadsereg valóban sokat – létét vagy túlélését – köszönhetette a francia katonai segítségnek.²¹ A Párizsban megrendezett és Clemenceau elnökségével folyó konferencián a francia kormánynak volt a legnagyobb befolyása a békeszerződések megalkotásánál.²² Franciaország már 1918 tavaszától egyre meghatározóbb szerepre tett szert az antanton belül. A béketárgyalások során a nagyhatalmak elfogadták azt az elvet, hogy valamely térség rendezésében annak a nagyhatalomnak van kizárólagos vagy döntő szava, amelynek ott „különleges érdekei” vannak, és ahol az fegyveres erővel is aktívan jelen van. A vizsgált időszakban Kelet-Közép-Európa tekintetében ez az előjog Franciaországot illette.²³

Franciaország kelet-közép-európai mozgásterét ugyanakkor jelentősen szűkítette, hogy a „nagy háború” megnyerése ellenére gazdaságilag és katonailag kimerült. A régióban állomásozó csapatai nem voltak elegendőek az önálló és domináns fellépéshez. Nagy szerepet játszott ebben a francia katonai vezetés 1918. október 7-i döntése, melynek nyomán a Franchey d'Esperey

18 *Majrovics L.*: „A lengyel-szovjet háború. Wrangel és a francia külpolitika 1920-ban” i. m. 551–552.

19 *Adam M.*: A kisanant 1920–1938. I. m. 49–58.

20 *Ronsics L.*: Détruire ou reconstruire l'Autriche-Hongrie? i. m. 31–32.

21 *Gradowski, P.*: A francia katonapolitika és Magyarország i. m. 151.

22 *Fülöp M.* – *Sipos P.*: Magyarország külpolitikája i. m. 51–52. Clemenceau befolyását Wilson kérdőjelezhetné volna meg. Az amerikai elnök külpolitikai mozgásterét azonban erősen behatárolta, hogy belpolitikai helyzete az 1918. novemberi kongresszusi választások demokráta párti versége következtében megrendült.

23 Uo. 46.; *Ormos M.*: Padovától Trianonig i. m. 7–8.

tábornok főparancsnoksága alatt álló Szövetséges Keleti Hadsereget átszervezték, és működési területét módosították. A Dél-Oroszország elleni francia-román támadás céljából kivált ugyanis belőle a négy gyaloghadosztályból, egy lovas regimentből és egy légi szolgálatból álló, Henri Mathias Berthelot tábornok által irányított Dunai Hadsereg. Franchey d'Esperey erői viszont – a korábbi tervekkel ellentétben – azt az utasítást kapták, hogy Magyarország és Ausztria irányában ne nyomuljanak tovább. E döntés megfosztotta Franciaországot a közvetlen katonai nyomásgyakorlás eszközétől Kelet-Közép-Európában²⁴, ami a későbbiekben messze ható következményekkel járt. Az itt állomásozó francia egységek újabb erőkkel történő kiegészítését nem csupán Párizs már említett katonai kimerültsége akadályozta, hanem a megoldhatatlannak tűnő logisztikai problémák is. Németország megtiltotta minden áthaladást a területén. A lengyel-szovjet háború idején Csehszlovákia is zárta majd akadályozta hadianyagok szállítását Lengyelországba. A békekonferencia 1919. augusztus 11-i határozata értelmében külső hatalmak nem rendelkeztek az osztrák és magyar területeken való beavatkozás jogával, ami a padovai fegyverszünet erre vonatkozó pontját hatályon kívül helyezte. A rendelkezés érvénye alól nyilván Franciaország sem vonhatta ki magát.²⁵ E katonai, logisztikai és nemzetközi jogi tényezők arra az eredményre vezettek, hogy a francia külügy – minden ezzel ellentétes látszat ellenére – nem tudott döntő hatást gyakorolni a kelet-közép-európai események alakulására. Figyelembe kellett továbbá vennie angolszász és olasz szövetségeseinek álláspontját is. Noha azok elismerték Franciaország „elsődleges felelősségét” a régióban, a Magyarországgal és érintő döntések 1918 és 1922 között lényegileg szövetségességi keretben születtek.²⁶ Valamely szövetségeseinek határozott tiltakozása esetén Párizs nem volt képes véghezvinni tervét. Így például Lloyd George és a hozzá csatlakozó Thomas Woodrow Wilson közbelépése nyomán Clemenceau nem tudta elérni, hogy Lengyelország annektálhassa Danzig városát. Szintén az amerikai elnök akadályozta meg annak elfogadását, hogy Lengyelország bekebelezze Litvániát.²⁷ Talán még az eddig előadott tényezőknél is jobban korlátozta azonban Franciaország kelet-közép-európai mozgásterét kiválasztott helyi kis szövetségeseinek magatartása.

A térség országai ugyanis a wilsoni önrendelkezési elvekből kiindulva és azokat hangoztatva a békekonferencián meghatározó nagyhatalmaktól elvárták, hogy velük, mint önálló tényezőkkel számoljanak. A térséget korábban uraló birodalmak visszahúzódása illetve összeomlása nyomán keletkezett hatalmi vákuumot a győztes Nagy-Britannia, Franciaország vagy Olaszország – erősen korlátozott gazdasági és katonai erőforrásaik miatt – nem tudták csupán saját elhatározásukból betölteni. Mindez jelentősen megnövelte a helyi kormányok nemzetközi manőverezési lehetőségeit, mivel jórészt maguk határozhatták meg, hogy mely nagyhatalmat részesítik előnyben. Tudatában voltak továbbá stratégiai jelentőségüknek a térséget is érintő válságok megoldásában, amit saját érdekeik érvényesítésére igyekeztek is maximálisan kihasználni. Így Bratiánu miniszterelnök minden lehetséges fórumon kiemelte Románia

24 *Majors L.*: „Francia intervenció Dél-Oroszországban (1918–1919)” i. m. 1330.; *Graebohl, P.*: „A francia katonapolitika és Magyarország az 1920-as évek elején: egy illúzió illusztrációja” i. m. 150–151. A kérdésre vonatkozó fontosabb forrásokra lásd DDFHBC, vol. I. i. m.

25 *Graebohl, P.*: „A francia katonapolitika és Magyarország az 1920-as évek elején: egy illúzió illusztrációja” i. m. 149., 155.

26 *Graebohl, P.*: „Aspects interalliés de la politique hongroise de la France, 1918–1922” i. m. 56.

27 *Majors L.*: „A lengyel kérdés az első világháború idején a francia külpolitikában” i. m. 301–302.

kulcsszerepét a bolsevizmus feltartóztatásában.²⁸ Franciaország ún. kissozvetésgeseci kliensi szerepre vállalkozva szolgálataikért egyértelműen benyújtották a szanulát. Benes például a kismemelt magyar területek megszerzésének reményében 1919. március 26-án arra kérte Pichon francia külügyminisztert, hogy a szövetséges hatalmak vagy Franciaország által végrehajtott intervencióba vagy bármilyen háborúba Prágát feltétlenül vonják be.²⁹ A lengyel-szovjet háború kapcsán, mint fentebb láttuk, a magyar vezetés is ezzel a módszerrel próbálkozott. Az önálló hadsereg birtoklása megszállárdította a lengyel, csehszlovák, román és jugoszláv vezetés magabiztosságát és a nagy nemzetekkel egyenlő szuverenitás illúzióját,³⁰ amit a helyi háborúkban elért katonai sikerek csak tovább növeltek. A szóban forgó országok ugyan döntő fontosságú támogatást kaptak Franciaországtól haderejük létrehozásakor, de a későbbiekben nem maradtak attól függő helyzetben. Képesek voltak az önálló katonai fellépésre. Sőt megtapasztalták Párizs katonai gyengeségét is. Elégséges katonai eszköz híján a francia vezetés szabad kezét adott helyi szövetségeinek a térség katonai problémáinak megoldásához. Franciaországnak az idő múlásával fogytak kissozvetésgesecinek „kézben tartásához” rendelkezésre álló ütköztáryai: az emigráns szervezetek majd kormányok elismerését, a hadsereg megteremtéséhez nyújtott támogatást, a területi igények nemzetközi jogi elismertetését... fokozatosan mind kijátszotta. Ennek ellenére Párizs megkísérelte e támogatott országokat, főként a bizonyos francia külügyi iratok által egyenesen potenciális gyarmatként emlegetett Romániát, alárendelt szereplőként kezelni. Ezt mutatja az a törekvése is, hogy távol tartsa a „kis győzteseket” a vesztes államok katonai ellenőrzésétől.³¹ Az egyértelmű francia irányító szerep azonban egyre kevésbé érvényesült. A kissozvetésgesecik csak abban az esetben teljesítették a francia patrónus kéréseit, ha azokat saját érdekeikkel egyezőknek találták. Így például a kelet-közép-európai vezetők közül Párizsban a legnagyobb bizalmat élvező Benes³² kereken visszautasította a Szovjet-Oroszország támadásától szorongott Lengyelországgal való együttműködést 1920-ban a vitatott hovatartozású Teschen kérdése miatt. Sőt a térség elvileg francia orientációjú országai egyre gyakrabban Franciaország érdekeivel kifejezetten ellentétes lépéseket is tettek, és vele szemben más nagyhatalmak segítségét is kérték. E politikát jól illusztrálja, hogy az 1920. évi magyar-francia titkos tárgyalások leállítása céljából a csehszlovák, jugoszláv és román kormány Londonhoz és Rómához fordult támogatásért. 1920. augusztus 14-én pedig Belgrádban aláírták a kisanant magvát képező csehszlovák-jugoszláv egyezményt. A később Romániát is magában foglaló szervezet eredetileg a francia törekvések ellenében jött létre.³³ Mindebből következik, hogy pusztán propagandisztikus pózolásnak tekinthetők a két világháború közötti lengyel, csehszlovák, román és jugoszláv vezetők Franciaországot országuk „szülőanyjaként” dicsőítő beszédei. Ezzel egyébként jó érzékkel kielégítették a francia közvélemény és a politikai elit egy részének elismerésre irányuló érzelmi szükségleteit. Valójában azonban a nevezett kormányok nem tekintették Franciaországot katonai stratégiájuk alapjának.³⁴ Nem érthetünk tehát egyet

28 *Filip M.* – *Sipos P.*: Magyarország külpolitikája i. m. 55., 64., 85–86.

29 *Áldom M.*: A kisanant 1920–1938. I. m. 36.

30 *Gradvohl, P.*: „A francia katonapolitika és Magyarország az 1920-as évek elején: egy illúzió illusztrációja” i. m. 155.

31 *Uo.* 155–156.

32 *Ronsies L.*: „Détruire ou reconstruire l’Autriche-Hongrie? Franciaország dunai politikájának dilemmája a XX. század elején”, *Helyünk és sorunk a Duna-medencében* i. m. 29.

33 *Áldom M.*: A kisanant 1920–1938. I. m. 49, 52–56.

34 *Gradvohl, P.*: „A francia katonapolitika és Magyarország az 1920-as évek elején: egy illúzió illusztrációja”, i. m. 153.

a magyar és a szomszédos országok közvéleményében jórészt napjainkig szívósan továbbélő, Franciaországnak az első világháború utáni békerendezésben szinte kizárólagos szerepet és felelősséget tulajdonító felfogással. Ez az értelmezés egyébként a korszakra vonatkozó francia külügyi iratoknak az 1980-as években végbement feltárásáig a szakirodalmat is jellemezte.³⁵

Az 1917 végétől kialakuló új francia Kelet-Közép-Európa politika – melynek a Nagy-Trianon Palotájában 1920. június 4-én Magyarországgal kötött szerződés szerves részét képezte – eredményességét illetően végezetül a következőket állapíthatjuk meg. A Németországgal és Szovjet-Oroszországgal szemben egyaránt felhasználható, gazdaságilag és katonailag erős, ütőképess szövetségi rendszert – a látszat ellenére – nem sikerült kiépíteni. A Duna-konföderációs kísérlet az érintett államok ellenállása miatt nem valósulhatott meg. A győztes kissozvetsegekre támaszkodó politika pedig illúzió n alapult. Franciaország új partnerei ugyanis nem voltak „igazi” szövetségesek. Külön-külön és együttesen sem képviseltek egy nagyhataloméval összemérhető katonai erő t és gazdasági potenciált. Nem tudtak (volna) szembeszállni egy Németországhoz mérhető ellenséggel.³⁶ Nem voltak biztosan mobilizálhatók Franciaország érdekeinek védelmére sem, sőt ekkor még szövetségi szerződéseket sem kötöttek velük. Párizssal való igazi érdekközösségről sem beszélhetünk: valóban németellenes politikát ugyanis egyedül Lengyelország folytatott; Csehszlovákia és Jugoszlávia pedig nem érezte fenyegetőnek a szovjet veszélyt. Egy más közötti ellentéteik is fennmaradtak. A térség instabilitását tovább növelte, hogy a békerendezés nyomán nemzetiségi ellentétekkel terhelt soknemzetiségű államok jöttek létre.

A korszak mindazonáltal az 1920-as évek elején még úgy érzékelték, hogy Franciaország erős, Kelet-Közép-Európát domináló nagyhatalom. Keleti védelmi rendszerén tató ngó repedések a későbbiekben válnak majd láthatóvá.

³⁵ A francia szerepet túlhangsúlyozó hagyományos felfogás bizonyos valóság elemekre épült, hiszen valóban Franciaország számított az antantpartnerek közül a Kelet-Közép-Európában leginkább „érdekel” nagyhatalomnak, ott katonailag is jelen volt, s a békekonferencián Clemenceau valóban jelentős szerepet játszott. Noha Párizst már a békekonferencia idején is „a közép-európai rend atyjaként” emlegették, a francia szerepvállalás eltorzított felfogását a francia külügyminisztérium, a kedvezményezett államok és a magyar kormány tudatos propagandája gyökeresztette meg máig ható érvénnyel. Lásd *Ormos M.*; Padovától Trianonig, 1918–1920, i. m. 7–11.; *Gradwohl, P.*: „A francia katonapolitika és Magyarország az 1920-as évek elején: egy illúzió illusztrációja” i. m. 145–146.

³⁶ *Gradwohl, P.*: „A francia katonapolitika és Magyarország az 1920-as évek elején: egy illúzió illusztrációja” i. m. 155.

IGOR LUKES

FROM THE END OF THE COLD WAR TO
A *PAIDEIA* CLINIC FOR CENTRAL EUROPE

An Essay in Honor of Magda Ádám

During the Cold War, the lands of Central Europe (Poland, East Germany, Czechoslovakia, and Hungary) attracted attention only with their crises: when the Red Army tanks attacked young people demonstrating against the Soviet dictatorship in East Germany in June 1953; when workers were killed in Poznań in June 1956 after they had demanded bread and liberty; when the Hungarian freedom fighters sought to restore their country's sovereignty four months later and died by the thousands; when the Soviet tanks rolled into Czechoslovakia in August 1968 and imposed a hard-line and character-twisting regime; and when the Poles rose in 1968, 1970, 1976, 1980, and intermittently for the next eight years following the military coup d'état of December 1981.

Uprisings, tanks, bloodshed, demonstrations, show-trials, purges, and strikes in the Moscow-dominated part of Europe produced headlines in the international press but only words and no action on the part of the West. In between the periodic upheavals, Washington, London, Paris, Bonn, and even Vienna distanced themselves from the region, treating it as an antechamber of the Soviet Union where western democracies had no right to trespass. The West had come to believe — partly because of the nuclear deterrent — that any other policy would have been suicidal. Western politicians believed in patience, caution, building up mutual trust, and arms control. From the perspective of Warsaw, East Berlin, Prague, and Budapest, this amounted to no help at all. Similarly, in 1879, when Louis XVI and Marie Antoinette in 1789 hinted to their royal relatives abroad that action was needed to rescue France from an imminent catastrophe, they were advised to remain calm, patient, and be of good cheer. As the forces of terror gathered momentum all around her family, a frustrated Marie Antoinette remarked to the Spanish ambassador: "It is easy enough to recommend prudence and temporizing when one is far away from all of this — but not when one has a knife at one's throat."¹

In pursuit of global stability, the West wished to maintain peace not only *between* the two rival blocs, NATO and the Warsaw Pact, but also *within* the Soviet realm in Europe. Instability in Central Europe meant danger to the Kremlin but also to the West. Therefore, except for a few disastrously incompetent covert operations, such as Operation WiN in the late forties and early fifties, the United States and its allies abstained from providing assistance that would strengthen or at least morally encourage the domestic anti-Communist opposition. In 1989, when Solidarity in Poland became too visible and strong to ignore, officials in the West, cautiously sympathetic when the movement had been weak or underground, became apprehensive when it was about to become the legal government in Warsaw.

1 Caroline Weber, *Queen of Fashion*, New York: Henry Holt and Company, 2006, 225–226.

However, after the Berlin Wall had come down safely in November 1989, with Poland and Hungary already virtually free, and in the aftermath of the Velvet Revolution in Prague, several Western politicians stepped forward to get credit for the dynamic roles they claimed to have played in defeating Communism. This essay presents evidence that the opposite was the case. The United States, Great Britain, France, Germany, and Austria had hoped to arrest or slow down the decomposition of Soviet rule in the heart of Europe. When the Communist regimes imploded, the West was woefully unprepared to operate in the new political environment. The second part of the essay is a plea in favor of a *paideia* clinic that the West should organize for the benefit of the countries that had been part of the Soviet realm from the end of World War II to 1989.

Before presenting evidence in support of the view that outside forces did not defeat Communism, three important players should be acknowledged. First, NATO had set and defended the outer limits for Soviet international ambitions. However, its role was to defend the West, not to liberate the East from Communism. Secondly, there was John Paul II. He had helped create a civic alternative to the illegitimate state in Poland. But Poland was placed under martial law by General Wojciech Jaruzelski two years *after* the Pope's first visit, and the Communists remained in power for eight more years. John Paul II did not overthrow Communism nor did he try to do so. To claim otherwise is to misunderstand the spiritual objectives of the Catholic Church.²

It should not be forgotten that the martyred Father Jerzy Popieluszko was a reckless dissident in the eyes of some of his superiors in Poland. Finally, there was Mikhail Gorbachev. His *perestroika* and *glasnost* had the unintended consequence of helping to dissolve the power base of the Communist Party of the Soviet Union. In addition, it was centrally important that Gorbachev had renounced the Brezhnev Doctrine: it reminded the Communist ruling elites that they were accountable to their subjects, not to the Kremlin. This changed their situation rather quickly. Nevertheless, it was not Gorbachev who opened the Berlin Wall, nor did he dissolve the Warsaw Pact. Though he accepted these developments as they happened, he disapproved of them.

Let us now turn to the view that Communism was defeated by Western politicians, an idea that was explicitly advanced on various occasions. For instance, George H. W. Bush and Margaret Thatcher agreed at a conference in Prague that the "leadership of Britain and the United States in ending the Cold War" was absolutely essential. The former British Prime Minister was especially clear in asserting that the two democracies had done the most to defeat Communism.³

All archival and empirical evidence indicates that western governments had accepted the view that the countries between West Germany and Russia were part of a zone in which the Kremlin had a legitimate monopoly on power. This could be documented. It is well known that the West had adhered to the principle of non-interference, for instance, during the Hungarian

2 Stefan Wyszyński outlined the position of the Polish Church in his 1953 statement "Non possumus" that was read out in Warsaw.

3 Jeremy Branstetter, "Former Leaders Differ on Meaning of 1989," Radio Free Europe/Radio Liberty, 9 November 1999.

Revolution of 1956. It is less well known how the White House reacted to the news that the Warsaw Pact had launched an invasion of Czechoslovakia in August 1968. Its reaction was cavalier at best.

On 20 August 1968 the Kremlin instructed Soviet Ambassador Anatoly Dobrynin to meet with President Lyndon B. Johnson to deliver a statement claiming — falsely — that a “conspiracy of internal and external reaction” endangered the Communist government in Prague. Therefore, the Red Army and its Warsaw Pact allies had been ordered to invade the country. Dobrynin was quite nervous: moving half a million soldiers with heavy equipment and air cover to the western edge of the Soviet bloc was a risky endeavor under any circumstances. But he was also worried about Johnson’s reaction. As it happened, there was no need for concern. The president listened attentively as Dobrynin read the text, but said nothing in response. “Much to my surprise,” recalled Dobrynin, “he did not react to it at all, just thanked me for the information . . .”

Initially, the president had seemed serious but his mood improved quickly. In short time he became “cheerful” and told Dobrynin that he was looking forward to his summit meeting with Brezhnev and other Soviet leaders — that is, the very people who had unleashed half a million soldiers to suppress a meek attempt to humanize the Communist regime in Prague. Unperturbed by the ethical and diplomatic implications of meeting the Kremlin bosses at this time, LBJ poured Dobrynin a generous glass of whisky, which the ambassador much appreciated, and then he began to entertain his guest with funny stories about Texas. “He was good at it,” wrote the ambassador. This was an astonishing scene: Dobrynin knew that the “Politburo had hardly expected Johnson to react so placidly to the events in Prague.” The ambassador later speculated that this experience had contributed to Moscow’s catastrophic decision to invade Afghanistan some ten years later.⁴

Consider another example. Colonel Ryszard Kuklinski was taken out of Poland in November 1981 and brought to the United States by the Central Intelligence Agency, having worked for nine years as one of its highest-placed agents in a Warsaw Pact country. When he was still in Warsaw, Kuklinski had in his office the “most complete set of plans” prepared by the clique around General Jaruzelski for placing the country under military dictatorship.⁵ Only a very small number of officers had this level of access. Kuklinski was eager to discuss the imminent coup d’état in Poland with the CIA but — to his amazement — his debriefing was focused primarily on engineering details of various Warsaw Pact weapons systems. The martial law was imposed throughout Poland on 13 December 1981, and it took the country and Solidarity leaders by surprise. Jerzy Urban, a spokesman of the military junta, later revealed Kuklinski’s existence to *The Washington Post*, noting pointedly that the “U.S. administration could have publicly revealed these plans to the world and warned Solidarity. Had it done so, the implementation of martial law would have been impossible.” Urban explained that when the military planners discovered that Kuklinski and his family had been taken out of Poland by the CIA, they presumed that this was done “so that Washington could alert its ‘friends’ in Solidarity. Washington, however, kept silent. It did not warn its allies.” Urban concluded that

4 Anatoly Dobrynin, *In Confidence: Moscow’s Ambassador to America’s Six Cold War Presidents*, New York: Times Books, 1995, 178–184.

5 Benjamin Weiser, *A Secret Life*, New York: Public Affairs, 2004, 266.

the absence of an American reaction to the intelligence from Kuklinski was understood to be an encouragement for Jaruzelski to impose the martial law.⁶

In this regard, Urban was probably right. In 1997, Jaruzelski asserted that before imposing the martial law in December 1981 he had sent to Washington his emissary General Eugeniusz Molezyk, deputy chief of the Polish general staff, who was received in secret by Vice-President George H. W. Bush. Bush allegedly expressed the view that, given the alternatives, "martial law was a better option." Jaruzelski took it as a green light to proceed.⁷ George Bush has never acknowledged that such a meeting took place. But in the atmosphere that prevailed in the early eighties, the reaction ascribed to him by Jaruzelski would not have been extraordinary. Many "prudent" Westerners hoped for Solidarity somehow to go away. Chancellor Helmut Schmidt spoke for others among world leaders when he reacted to the news regarding the Jaruzelski coup d'état by saying he hoped that the Poles would finally go back to work.

The attitude demonstrated during the crises of 1956, 1968, and in the Solidarity years persisted in Washington until the end of the eighties. In December 1988, Henry Kissinger met President-elect George H. W. Bush and his advisers James A. Baker and Brett Scowcroft. He proposed sending a letter to the Kremlin offering a deal. Among other commitments, the letter explicitly promised that the United States would accept the obligation to respect the "legitimate" national security concerns of Moscow in Eastern Europe in return for Gorbachev's promise to rule it without naked military force. Bush, Baker, and Scowcroft liked the proposition. The letter was signed and in mid-January 1989, on the very day when Václav Havel was yet again arrested in Prague, Kissinger was in the Kremlin dealing with Aleksandr Yakovlev whom he assured that Bush would be prepared to "pledge to do nothing that would accelerate the changes in the East, particularly if such action might threaten the Kremlin's sense of its own security." Two days later, Kissinger handed the letter to Gorbachev, who probably knew too much to believe such an initiative could, at this stage, keep Poland, Hungary, and others in the region on the Soviet leash. He responded with a neutral letter of his own, inviting Bush to work with him for world peace.⁸

To make it worse, this stratagem was played out behind the back of U.S. Ambassador Jack Matlock. "I was shocked when I learned of the proposal," he wrote. "Although I was sure that Kissinger's intent was not to legitimate the Soviet hold on Eastern Europe, the talks he had proposed would seem to do just that. They would be seen, at best, as a superpower effort to limit the freedom of the Eastern Europeans and, at worst, as an attempt to divide Europe anew."⁹ He understood that if the letter had been made public, it would have been perceived in Eastern Europe as abandonment by America.

President Bush arrived in Warsaw in the summer of 1989, just after the Jaruzelski regime had been dealt a catastrophic defeat in the first semi-free elections: out of 100 seats in the senate, Solidarity won 99; the remaining seat went to an independent candidate. In the lower

6 Benjamin B. Fischer, "The Vilification and Vindication of Colonel Kuklinski," *Studies in Intelligence*, no. 9 (Summer 2000): 19–33.

7 Jane Perlez, "Old Cold War Enemies Exhume One Battlefield," *The New York Times*, 11 November 1997.

8 Michael R. Beschloss and Strobe Talbott, *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War*, Boston: Little, Brown and Company, 1993, 13–17.

9 Jack F. Matlock, Jr., *Autopsy on an Empire: The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*, New York: Random House, 1995, 190–192.

house, Solidarity took 160 seats out of the 161 for which it could compete under the established rules. Within the imposed limits, the Communists could hardly have suffered a greater blow. Yet again they revealed their ability to miscalculate in a grand style: prior to the elections, their concern had been how the country would have reacted if *no* Solidarity candidate were elected! Nevertheless, Bush found Jaruzelski to be "reasonable and thoughtful" as well as "charming and with a sense of humor." He was "particularly impressed with his patriotism." The Communist dictator (whom President Ronald Reagan had called a "Russian general in a Polish uniform") opened his heart to Bush and inquired as to what role he should now play. He indicated that he was not eager to face a defeat in the imminent presidential election; he wanted to leave politics. "I told him," recalled Bush, that "his refusal to run might inadvertently lead to serious instability and I urged him to reconsider."¹⁰

Bush was not alone among western officials to admire the Communist dictator Jaruzelski. Prime Minister Thatcher told Gorbachev in September 1989: "I was deeply impressed by the courage of General Jaruzelski in Poland and by his patriotism. Of course, the future of Poland and its alliance with you [i.e., the Soviet Union] are very important."¹¹ Eventually, the U. S. ambassador in Warsaw successfully persuaded several senators from the Solidarity movement to enable Jaruzelski's election by staging a brief tactical walkout. The general did not last long in the presidential palace. He soon resigned and was replaced in December 1990 by Lech Walesa, one of the founders of Solidarity and Jaruzelski's best-known opponent.

The United States was not alone in its lack of enthusiasm for changes in Eastern Europe. As László Borhi documented, France had no interest in opening up the closed regimes in the Soviet-dominated Europe, encouraging the growth of democracy, and gaining political influence in Central Europe. President Francois Mitterrand hoped to build up the Economic Community so that it could — under French leadership — successfully compete with such economic rivals as the United States and Japan. Reforms in Eastern Europe were an unwelcome distraction from that central task.¹²

At the end of the eighties, Great Britain under Prime Minister Margaret Thatcher followed its tradition not to accept binding commitments in Eastern Europe. Its main objective on the world stage was stability as a precondition forever improving relations with Gorbachev's Soviet Union. The prospect of a united Germany was perceived in London as a major strategic threat that had to be avoided at all costs. London was also dead-set against attempts at restoring sovereignty in Poland, Czechoslovakia, and Hungary. They were unwelcome because they led — or so the British believed — toward instability. When reformers in Budapest met with the British ambassador they were instructed "to be more patient with the Hungarian [Communist] leadership and not cause unnecessary complications."¹³ Thatcher was especially scathing when it came to Germany. She was "beside herself with rage" when the prospect of German unification was mentioned.¹⁴ The prime minister was so determined

10 George Bush and Brent Scowcroft, *A World Transformed*, New York: Alfred A. Knopf, 1998, 112–119.

11 *The Sunday Times*, "A Conversation Between Mikhail Gorbachev and UK Prime Minister Margaret Thatcher," 10 September 2009. The two met on 23 September 1989.

12 László Borhi, "The international context of Hungarian transition, 1989: The view from Budapest," in Frédéric Bozo, Marie-Pierre Rey et al. (eds.), *Europe and the End of the Cold War: A reappraisal*, London: Routledge, 2008, 83.

13 Borhi, "The international context of Hungarian transition," 85.

14 Ray Furlong, "Kohn lambasts 'ice-cold' Thatcher," BBC website, 3 November 2005.

to prevent it that she addressed the topic in an off-the-record part of her conversation with Gorbachev in September 1989. Neither Britain nor Western Europe as a whole wished to see Germany united, she asserted. Public pronouncements to the contrary, Thatcher assured Gorbachev, should be ignored as mere persiflage for public consumption. "We do not want a united Germany," she said firmly.¹⁵

Her hope was for Gorbachev to succeed in the Soviet Union and for East and West (and NATO and the Warsaw Pact) to coexist on the basis of mutual respect. A foreseeable outcome of this policy would have been the continued Soviet military presence in Poland, East Germany, Czechoslovakia, and Hungary.

Like others in the West, Chancellor Franz Vranitzky of Austria and Chancellor Helmut Kohl on different occasions pleaded with delegations from Poland and Hungary not to move too fast. Although neither of them put it that way, it was possible to conclude that Austria and the Federal Republic of Germany were comfortable with the status quo in the region under Soviet occupation.¹⁶

Finally, let us briefly mention what is by now well known: the Berlin Wall was breached and crumbled because of a banal error. A Politburo member in East Germany, Günther Schabowski, misinterpreted a badly formulated resolution and that error was further amplified by the media and rumors. On 9 November 1989 the guards at the Berlin Wall were as disciplined, calm, and professional as on any other day. Only their officer, a "beefy Doberman of a post commander," was becoming apprehensive about a large crowd that came to the crossing because of erroneous radio and television reports that the wall was about to be opened. An even larger crowd had gathered on the western side of the wall, chanting to those in the East to "Come over!" "We are trying," they shouted over the heads of the guards. The situation had become tense. Having failed to reach by telephone a competent person to help him understand the confusing situation, the commander finally slammed down the receiver and told his men to step aside; they did. Michael Meyer noted that one of first people to walk through the Wall was an old lady in a blue bathrobe and hair curlers. Leading the crowd forward, she shouted to her less daring friend who chose to stay behind: "I'll be back in ten minutes."¹⁷

In an interview with the BBC on 20 September 2009, Gorbachev confirmed that Prime Minister Thatcher and President Mitterrand had vigorously opposed the opening of the Berlin Wall. They "insisted unification [of Germany] should not go on, that the process should be stopped. I asked them if they had any suggestions. They had only one – that somebody else should pull their chestnuts out of the fire." Gorbachev even testified that, after the joyful masses of people had breached the wall, Great Britain and France urged him to use military force to close it again. He refused on the grounds that it would have been irresponsible. "They were mistaken," says Gorbachev.¹⁸ Neither Thatcher nor Mitterrand mentioned this event in their memoirs. Yet Gorbachev is generally regarded as a truthful source.

15 *The Sunday Times*, "A Conversation Between Mikhail Gorbachev and UK Prime Minister Margaret Thatcher," 10 September 2009. The two met on 23 September 1989.

16 Borhi, "The international context of Hungarian transition," 81–82.

17 Michael Meyer, *The Year that Changed the World: The Untold Story Behind the Fall of the Berlin Wall*, New York: Scribner, 2009, 165–170.

18 Brian Haurahan, "Gorbachev Defends Controversial Legacy," BBC website, 20 September 2009.

Other knowledgeable sources, such as Lech Walesa, were taken aback when they found out that the peaceful implosion of Communism had so many proud parents among western politicians. Having sat through a conference celebrating the end of the Cold War and having heard self-congratulatory speeches by Bush, Thatcher, and others, the Solidarity founder sighed: "I remember holding talks with world leaders ten years ago, and I have to say they didn't believe we would triumph. They didn't believe in such a far-reaching victory, and that's the truth."¹⁹

Walesa's assessment of the role the West had played in the implosion of Communist regimes in Eastern Europe is diplomatic and generous when one considers the following statement Thatcher had made to Gorbachev just six weeks before the Berlin Wall was breached. She assured the Soviet leader that "destabilization of Eastern Europe and breakdown of the Warsaw Pact are . . . not in our interests. Of course, internal changes are happening in all Eastern European countries, somewhere they are deeper than in others. However, we would prefer if those processes were entirely internal, we would not interfere in them or push the de-communization of Eastern Europe. I can say that the President of the United States is of the same position. He sent me a telegram to Tokyo in which he asked me directly to tell you that the United States would not do anything that might put at risk the security of the Soviet Union or [be] perceived by the Soviet society as danger."²⁰

With all the evidence that is now available, there is no reason not to conclude that the contribution of western politicians to the implosion of Communism 1989 was nonexistent.

Since the collapse of communism at the end of 1989, Central Europeans have been able to live as free human beings. They have regained their sovereignty and become members of NATO and the European Union.

At the same time, Central Europe has been confronted with a long list of new challenges: the privatization of centrally-planned economies provided opportunities for illegal enrichment by unscrupulous individuals; international organized crime from the former Soviet Union and the Balkans has spread throughout the region; corruption has infected post-communist law-enforcement organizations, political parties, and ministries; local authorities have turned a blind eye to the influx of drugs, human trafficking, and even child prostitution; intellectual shallowness has taken over the media, and trashy entertainment has choked off sources of genuine culture.

Of course, any present-day political, economic or moral challenges pale when compared with the calamity of the Soviet occupation. Nevertheless, even though twenty years have passed since the dissolution of the Communist *nomenklatura*, Central Europe still awaits the emergence of a ruling elite that would be competent, honorable, and dedicated to its mission.

The challenges facing Central Europe in the past were determined by the challenges facing the rest of the world at the time: the division of Europe into two armed camps and the politically oppressive and economically inefficient nature of the system maintained in Central Europe by the Soviet Union. The two sides were so fundamentally different that no learning,

¹⁹ Jeremy Branstetter, "Former Leaders Differ on Meaning of 1989," Radio Free Europe/Radio Liberty, 9 November 1999.

²⁰ *The Sunday Times*, "A Conversation Between Mikhail Gorbachev and UK Prime Minister Margaret Thatcher," 10 September 2009.

or very little in any case, was possible across the Berlin Wall. By contrast, the present-day problems in Central Europe are strongly reminiscent of the problems that the western world has either solved or has been grappling with for a long time — for instance, the relationship between money and political power, between the government and the private sector economy, and between the state and the stock market; the separation of church and state; the financing of health care, science, and educational institutions; the role of secret services, law enforcement, and penal institutions in open societies; the suppression of organized crime and its links with the legislative, judicial, and executive branches of the government; the war on corruption among civil servants responsible for granting large contracts to private companies; and the relationship between a liberal capitalist society and its artists. Solutions to many of these problems already exist in the West. As far as many others are concerned it is at least possible to say that one model works better than another in specific environments. This is why it is now possible for Central Europe to learn from the experience of the West.

Until about a decade and a half ago, one could explain the shortage of decent politicians in Central Europe by half a century of Nazi and Communist regimes. Many of us accepted that it was bound to take time for leaders with clean hands to emerge from the depths of totalitarianism. This view held until the mid-nineties, in part, because one could see real improvements. This is no longer the case. Far from being able to detect an increase in the quality of those who serve in the government, one sees stagnation or even decline.

This is best documented by reports of Transparency International. In 1996, the Czech Republic was ranked 25th (where 1st is the best) of some 180 countries. From there the slide downward has continued with minor corrections. The next year it declined to 27th place. In 1998, it fell much deeper, being listed as 37th. In 1999, it was 39th; in 2000 it was 42nd; in 2001, 47th; in 2002, 52nd; in 2003, 54th; in 2004, 51st; in 2005, 47th; in 2006, 46th; in 2007, 41st; in 2008, 45th; in 2009 it dropped to 52nd. (In 2007-2008-2009, Poland was ranked 61st, 58th and 49th; Hungary was better than the other two but still sluggish and far behind western Europeans: 39th, 47th and 46th.)

Confronted with this evidence, many might be inclined to blame the situation on people such as Viktor Kozeny, the so-called Pirate of Prague, now hiding from U.S. and Czech law enforcement agencies under Irish citizenship and quasi diplomatic immunity in the Bahamas, or Vladimir Zelezny who managed to privatize an already private TV station so successfully that the Czech Republic has had to pay his former (mostly American) partners more than Kč10B to settle an international arbitrage. Of course, the appearance of people like Kozeny and Zelezny during a wild economic transition is hardly shocking.

It is more disturbing that even ministers in Central Europe can get away with corrupt behavior. Students of the region know that many large-scale government projects are granted without a tender to opaque domestic or foreign consortiums with political connections. Although no one among professional politicians in Central Europe entered public life rich, almost all have subsequently managed to accumulate astonishing wealth. Their inability plausibly to explain its origin does not appear to disturb them or the top law enforcement officials.

One possible way of explaining the sudden enrichment of political elites in Central Europe is, quite simply, that some of them consort with criminally inclined individuals who control large sums of cash. As a *pars pro toto* let us take the case of Frantisek Mrazek. A legal tap on the

many different telephone lines of this underworld crime boss in the Czech Republic, produced evidence of his close contacts with a large number of officials and politicians, including Minister of Interior Ivan Langer, Vlastimil Tlustý, a parliamentary chief, Jiří Paroubek, the future prime minister, Miroslav Šlouf, chief advisor to Prime Minister Miloš Zeman, and Martin Hejzl, the second highest official of NBU, the state bureau in charge of vetting candidates for high-level government posts that require security clearances. Mrazek's many contacts felt no need to explain the nature of their dealings with this individual. Nevertheless, the transcripts revealed a clear but depressing picture: one of the top criminals in the country spoke in a familiar tone with some of the nation's most powerful politicians about projects of mutual interest — often in a special coded language.²¹

Occasionally, an outright criminal may acquire political power and authority. Consider, for instance, the Karel Srba Affair. Prior to 1989, Srba was an agent Czechoslovak Military Intelligence (ZS-GS). He managed to stay on the payroll of the service after the Velvet Revolution, while he also seamlessly moved to a new line of work: he found employment at the Ministry of Health. There he was soon charged with personal enrichment, attempted extortion and blackmail of hospital administrators. He was dismissed.

Despite such a stained record, Srba was immediately hired by the Ministry of Foreign Affairs, where the controversial Minister Jan Kavan — his name appears on the list of agents of Czechoslovak (Communist) Intelligence as KATO — chose him to serve as secretary-general, one of the top posts in the Foreign Ministry. Diplomat Srba wasted no time and soon became implicated in at least two serious scandals, each of which would have brought down any government in Western Europe. As had been the case at his previous post, they included extortion, strong-arm tactics, and illegal enrichment. None of this had any negative impact on his career, and he continued to enjoy the complete support of Minister Kavan. Eventually, Srba lost all sense of proportion when he hired a contract killer to silence an investigative journalist who had uncovered some of his previous criminal activities. But the much-tattooed individual (known in criminal circles as "the Lemon") had a last minute change of heart and contacted the police. It had previously attracted no one's attention that Srba, with the salary of a civil servant, had managed to build a pseudo-feudal estate just outside Prague or that he was often in possession of large amounts of cash — at the time of his arrest he had in his car paper bags filled with Kč30M (over \$1.5M). As was to be expected, he refused to discuss the origin of the loot with the police on the grounds that it belonged to his wife. The police had to return it. Having pleaded "not guilty," Srba was sentenced to twelve years but was released after eight for good behavior.

One suspects that Srba had attracted no notice (until the Lemon's confession triggered the investigation) because the rapid rise in his wealth was not uncommon in his circles. In fact, knowledgeable people believe that the Srba case was just the tip of the iceberg. They may well be right. For instance, a group of bureaucrats in the same Ministry of Foreign Affairs who controlled large outside contracts and had incomes of Kč50,000 per month somehow managed to purchase apartments that cost Kč10M a piece. At about that time, a group of civil servants from the City Hall in Prague who had just granted a large contract to a construction company,

21 Jaroslav Kment, *Knoty Mrazek: Krskatice*, Prague: JKM, 2008.

saw no harm in accepting its offer for them to buy — at below the market price — luxury condominiums in a mountain resort. Srba, minister Kavan, and many other post-1989 politicians and bureaucrats have one thing in common: when they are charged with a crime, misdemeanor or behavior unseemly for a government official they shake their heads in disbelief. "What has the world come to?" they seem to be saying. They blame the gutter press or hint darkly that they are being attacked by vast conspiracies of their political opponents. Some perhaps really do not understand that being a public servant must not be a short cut to personal enrichment.

This brings up the final point addressed in this essay: is it possible to change institutions and personal attitudes in Central Europe? Is it possible to drive out corruption from public life and make individuals more committed to living up to democratic and ethical ideals?

The example of postwar, de-Nazified Germany teaches that, as a follow-up to NATO and EU expansion, Central Europe needs a good dose of *paideia*. It is needed to demolish the legacy that the old regime has left in the ethical sphere, and it is needed for the construction of a new system of rules, values, and norms, and a democratic government based upon them. Central European politicians, law-makers, judges, prosecutors, defense attorneys, civil servants, soldiers, policemen (uniformed or otherwise), prison guards, intelligence officers, entrepreneurs, businessmen, stock-market regulators, journalists, professors, and teachers should be required to check into a Western program of *paideia*.

They do not need lectures on metaphysical topics. They need practical training in government. The teaching staff of such a *paideia* clinic would include mayors of large western cities and judges, law-enforcement chiefs, prosecutors, and attorneys who have successfully driven organized crime out of the political and economic mainstream in the United States, Western Europe, and Japan; police chiefs who could teach a course on how their officers give out speeding tickets without pocketing the money; prison officials who have battled rape, drugs, and other aspects of today's penal systems; specialists who investigate white-collar crimes and sophisticated stock exchange fraud; intelligence service personnel who have given thought to matters of secrecy in open democratic societies; administrators of large public and private universities; people from non-profit organizations and specialists in charitable fund-raising.

Of course, the West did not defeat Communism and it has consequently no legal standing to force a *paideia* program upon Central Europe. Therefore, the initiative will have to come from the citizens of post-Communist Poland, Hungary, the Czech Republic, and Slovakia. They will have to decide that their politicians are unfit to serve unless they have voluntarily enrolled in a rigorous *paideia* program in the West.

CONSERVATIVE REALIGNMENT IN BRITISH POLICY ON CENTRAL EUROPE AND THE BALKANS DURING THE EARLY INTERWAR YEARS

Foreign relations are considerably about perceptions and, more often, misperceptions. The proper interpretation of context and background is all too important. This study examines how, not just once but twice, Britain's foreign policy elite fundamentally re-thought the dynamics and relevance of much of Europe's landmass to their country and Empire.

The post-WWI reappraisal of Britain's relations with the Central and South-East European region cannot be explained or appreciated without a prologue on the political and intellectual attitudes prior to the early 1920s. It can safely be ascertained that by the outbreak of the First World War the three main political doctrines that had shaped the character of late 19th and early 20th century in Europe: Conservatism, Liberalism and Socialism – had reached degrees of crisis, and that, with the possible exceptions of Great Britain and France, European countries (many still *ancien* Empires) possessed fossilized 'Establishments' that had largely withstood radical attempts at change. In July 1914, Sir Edward Grey, the British foreign secretary, ominously told Count Mensdorff, the Austro-Hungarian Ambassador in London: 'A European conflagration meant the end of the old comfortable world of use and wont, in which awkward questions of principle could be ignored like sleeping dogs.'¹

Before the Great War, Britain's involvement in Central Europe and the Balkans had been governed by classic British priorities: economic benefit – subsuming the wider meaning of the safety of trading routes – and the maintenance, through careful but limited diplomacy, of peaceful conditions that underpin such trade. Liberal and Radical critics of the status quo also advanced philanthropic arguments to underpin their desiderata for reform and change. The snake pit of the 'Eastern Question' had coloured and shaped the considerations that had driven British policy in the region since the mid-18th century. While the settlement reached at the Congress of Berlin in 1878 had seemed to offer something to each of the great imperial players, and was thus perceived as something of a British diplomatic triumph, it is safe to assume that both Disraeli and Salisbury – the architects of Berlin together with Bismarck – understood that the dynamic of events in Central Europe and the Balkans, especially the rise of ethnic ambitions, meant that the Berlin settlement would only give temporary respite.

It is a testimony to the alertness of the British to developments in the Balkans that academia, public intellectuals, diplomats, and many in the Foreign Office Establishment itself began to stir at the time of the Macedonian revolts of 1902-4. Following the Ilinden Uprising, an attempt in August 1903 by a Macedonian Revolutionary group to secede from the Ottoman Empire, the 'Balkan Committee' was established in London with a distinguished membership.

1 Alfred E. Zimmern, *Europe in Convalescence*, London: Mills & Boon, Limited, 1st edition, 1922, p. 48.

The Committee's President was Lord Edmond Fitzmaurice (brother of the Foreign Secretary, Lord Lansdowne), the political writer Henry N Brailsford (author of *Macedonia: its Races and their Future*, London, 1906), Edward Noel-Buxton, Liberal politician and philanthropist who had inherited the Gladstonian concern for the rights of the Bulgarians, the historian and statesman James Bryce, and Aubrey Herbert who specialised in Albanians and Turks were among its other influential members. While all agreed that it was necessary to keep pressure on the government to counteract Ottoman repression and the general impasse in the Balkans, it was not entirely clear on whose behalf this pressure should be brought to bear. These were the first faltering steps of an educated public and an Establishment that had, at the end of a long Conservative era, undergone a *volte face* in regard to Ottoman policy. Who should they back instead of Turkey: the Greeks, the Bulgarians, the Serbs, the Albanians, the new Romanian kingdom perhaps, or the Macedonians alone? While there were some pro-Serb advocates affiliated to the Committee, such as the eminent historian and political commentator Robert William Seton-Watson, as well as pro-Hellenic members like Professor Ronald Burrows, principal of King's College, London and William Pember Reeves, director of the London School of Economics soon after its foundation, the Balkan Committee acquired a distinctly pro-Bulgarian hue.² Consequently, the opponents of this bias largely left the Committee to argue their cases from outside. Therefore, the line taken by the Balkan Committee was determined by the influence exerted by some of the Committee's inspirational pro-Bulgarian members such as Noel-Buxton and the powerful Balkan correspondent of *The Times*, James David Bouchier, headquartered first in Athens, then in Sofia. In the troubled days of 1903, Bouchier referred to the 'Bulgarian character' of the rural Macedonian population.³ He even appeared at the time on a Bulgarian postage stamp in local folk costume.⁴ Bouchier's importance reached such heights that at the time of the declaration of Bulgarian independence in 1908, his local connections were the key British (quasi) diplomatic source. When a real career diplomat (the Austro-Hungarian Ambassador in Paris) beat *The Times* in intelligence gathering by divulging the impending date (5 October 1908) of the declaration of Bulgarian independence, Charles F.M. Bell, the Managing Editor, and Valentine Chirol, head of the Foreign Department, of *The Times*, dispatched the following stern telegram to Bouchier *en clair*:

*You have so completely misled us or yourself been misled in regard to the situation that you are entirely discredited as an authority on Balkans and have lost usefulness there. We are sending Gordon Browne [Constantinople correspondent of The Times] and advise your leaving on arrival.*⁵

On receipt of this blunt message, Bouchier sought advice and consolation from his closest colleague, the Vienna correspondent of the paper: Henry Wickham Steed. Before long, however,

2 Dimitris Livanios, *The Macedonian Question: Britain and the Southern Balkans 1939-1949*, Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 51.

3 Keith Robbins, 'British Diplomacy and Bulgaria, 1914-1915', *Slavonic and East European Review*, 49/117 (1971), pp. 561-62.

4 Keith Robbins, *Politicians, Diplomacy and War in Modern British History*, London and Rio Grande: The Hambledon Press, 1994, p. 143.

5 *The History of the Times*, vol. 3: *The Twentieth Century Test, 1884-1912*, London: The Office of the Times, 1947, p. 653. Gordon Browne was the Constantinople correspondent of *The Times* at the time.

the crisis passed and the rancour was papered over. Yet this incident offers ample illustration of the intermingling of the non-governmental and the governmental British involvement in the Balkans during the pre-war years.

By 1911 the Balkan Committee had grown so effective that the Foreign Secretary, Sir Edward Grey found it impossible for the government to espouse any policy aimed at restraining Bulgarian ambitions. Disraeli's broad approach to Balkan problems did not appeal to members of the Committee who wished to see Britain engaged in unilateral commitments. There was no love lost between the Balkan Committee and the Foreign Office during the Balkan wars of 1912-13: the pro-Bulgarian bias of the Committee rendered it largely unsuited to provide practical advice.⁶ Noel Buxton, who, with questionable authority, promised, in December 1912 large swathes of Ottoman territory to the Bulgarians, was branded an 'amiable nincompoop' by prime minister Herbert Asquith.⁷ And yet, once the Great War had broken out, the Committee's members, while waging a propaganda campaign on behalf their old protégé countries, proved to be an invaluable source of expertise for the various think tanks (as we would now term them) that sprang up as the government demanded practical information and strategic allies in the east and south-east of Europe. The Intelligence Bureau of the Department of Information set up under Lord Beaverbrook in early 1917, Crew House, the Department of Propaganda in Enemy Countries headed by the proprietor of *The Times*, Lord Northcliffe, and eventually the Political Intelligence Department (PID) of the Foreign Office, established in early 1918, were all manned by those politically active cultural experts and journalists such as those who, as noted, had started their advocacy in Balkan and Central European affairs during the pre-war years. These Balkan and Central European experts and advisers also became members of the New Europe group and often contributors to the journal entitled *The New Europe*, launched in 1916, owned and edited by Robert William Seton-Watson.

Significantly, the emergence of a committed pressure group in Balkan affairs coincided with two symptomatic manifestations of Britain's weakening potential for independent leverage in other parts of the world: the conclusion of the Anglo-Japanese Alliance (1902) and the Anglo-French Entente (1904). And yet, while the Anglo-Japanese Alliance and the Entente Cordiale were the products of careful deliberation on the part of the Foreign Office as inspired by the foreign secretary, the fifth Marquess of Lansdowne, the Balkan Committee was made up of self-appointed experts on Balkan politics, history, languages and folklore. Initially, the career diplomats and the Foreign Office establishment resented this interference by independent voices, including those of local correspondents. In due course, however, partly because of the preponderance of parliamentarians in the Balkan Committee (increasingly referred to as a House of Commons Committee), the proactive and interfering stance of its members, including the academics and newspaper correspondents, proved more acceptable. Indeed their opinions were often cited as ammunition in arguing for particular cases among dissenting Foreign Office home staff as well as the diplomats.

The political contribution of Henry Wickham Steed, correspondent of *The Times* in Vienna from 1902 to 1913, offers a suitable parallel to Bourchier's career. The enormous

6 Hugh and Christopher Seton-Watson, *The Making of a New Europe: R.W. Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary*, London: Methuen, 1981, p. 97.

7 Bax-Ironside to Tyrrell, 8 December 1912, minute by Asquith, The National Archives, Kew, Surrey UK (hereafter NA), FO 800/43.

political influence of correspondents of *The Times* newspaper in those days is hard to over-emphasise. Steed's impact on policy, partly exerted through his mentorship of Robert William Seton-Watson, remained more lasting and substantial than Bourchier's. He summed up his impressions and opinions acquired in Austria-Hungary in *The Habsburg Monarchy* (1913) and *Through Thirty Years* (1924). Steed was among the first commentators to observe that the common foreign policy of imperial Germany and Austria-Hungary posed a danger to Britain. He was unimpressed by the centuries-old argument that Austria-Hungary had grown up as a bulwark of west European civilisation against the Turks and later the Russians. He argued that the dual system established in 1867 – giving the Catholic Germans an intrinsically undemocratic preponderance in multi-ethnic Austria and the Hungarians (Magyars) an equally autocratic upper hand in even more multi-ethnic Hungary – perpetuated a framework that stoked the fire under the instability of Central Europe. Steed had long been an advocate of the Archduke Franz Ferdinand's proposed reforms for the re-division of the Habsburg Empire along federal lines, which promised the majority Slavs control of their fate.

Steed's pre-war disciple, the academic and unparalleled Central Europe expert Robert William Seton-Watson would play a decisive role in shaping the future of the Danubian region as the British adviser whose opinion on these matters was perhaps taken most seriously during the Paris Peace Conference in 1919. To understand his deep personal involvement in the affairs of Central Europe, it has to be pointed out that Seton-Watson inherited a strong sense of Scottish national identity. Reginald Betts pointed out that he was heir on his mother's [side] to the romantic genius of his Scots ancestry. His great interest in his Seton forebears kept alive his Scottish feeling, and perhaps made him the more sympathetic to the rights and sentiments of small nations.⁸

Seton-Watson did not remain a narrow Scottish nationalist. His education at Winchester College (public school) and New College, Oxford, where he studied under the guidance of H.A.L. Fisher, provided him with an exceptionally firm education in modern history, as well as strong liberal political attitudes. Yet, as László Péter has convincingly argued, Seton-Watson's liberalism was closer to that of the communitarian Hippolyte Taine than the utilitarian individualism of, for instance, John Stuart Mill. Nationality and liberal education predisposed Seton-Watson towards the defence of oppressed ethnic groups in national conflicts.⁹

The future historian and political analyst only arrived at his own conclusions regarding Habsburg Central Europe gradually. It is important to point out that at the outset Seton-Watson was an admiring supporter of Germany. In the wake of the Boer War he had deeply regretted the deteriorating relations between Germany and Great Britain.¹⁰ In 1905, following the conclusion of the Entente with France, Seton-Watson, aged 26, visited Vienna for the first time. Although he was immediately impressed by the depth and breadth of Steed's local expertise and political opinion, his earliest conclusions still betrayed a Germanophile stance. He regarded the continued existence of a reformed Austria-Hungary as an essential safeguard for a *rapprochement* with Germany. As long as it seemed practicable, Seton-Watson maintained in

8 Obituary by R.R. Betts in *Slavonic and East European Review*, 30, 1951–52, p. 252.

9 László Péter, 'R.W. Seton-Watson's Changing Views on the National Question of the Habsburg Monarchy and the European Balance of Power', *Slavonic and East European Review*, 82, July 2004, pp. 655–79.

10 László Péter, 'R.W. Seton-Watson's Changing Views', p. 658.

his articles published in *The Scottish Review* and *The Spectator* that in the new, post-Victorian, world order, the Anglo-Japanese Alliance and the Entente Cordiale would have to be complemented by an Anglo-German treaty as well.¹¹ Significantly, a corollary of this stance was the opinion that only as long as Austria-Hungary was a stable entity could German colonial ambitions be viewed with equanimity in Britain.

When Seton-Watson arrived in Vienna in early November 1905 and travelled on to Budapest in April 1906, where the Austro-Hungarian Monarchy was facing an unprecedented test. The crown and the Hungarian parliament could no longer see eye to eye, and the nationalities of the Kingdom of Hungary were increasingly restless. *Scotus Viator* (Seton-Watson's pen name in this period), began to change his mind about the peoples and politics of the Danube region and about the British interests there. Still reluctant to cross the Rubicon, in *The Future of Austria-Hungary* (1907), he argued against the break-up of Austria-Hungary, since this would create a dangerous power vacuum:

The present writer disbelieves not merely in the probability, but even the *possibility*, of a break-up of Austria-Hungary. But the simplest method of bringing home the arguments for this disbelief is to assume for one moment that complete separation between the two countries is *à fait accompli*. The conventional view of such a situation is that while Hungary *could* stand alone—at the risk of sinking to a Balkan standard, but at least without impairing her independence—Austria, on the contrary, could not stand alone, and must inevitably fall to Germany. This is an entirely superficial view, and the exact contrary is far more probable.¹²

From late 1906 – early 1907, the internal iniquities of the old Kingdom Hungary (the eastern half of the Austro-Hungarian Monarchy), posing critical dangers to the peace of Europe, would become the leitmotif in Seton-Watson's publications. The author's interest was roused by the wider European connections, that 'the balance of European power should not be further disturbed'. The links with Hungary's misconceived policies on its ethnic minorities were explained with singular clarity: 'The rooted dislike with which the Magyars regard any extension of the franchise will soon reveal itself to the outside world [...] Out of a population of nineteen millions, only forty-five per cent are Magyars', still 'the language of the Central Parliament and the county Assemblies, of justice and administration, [s]tate education is exclusively Magyar, though this is not in accordance with the Fundamental Laws of 1868'.¹³

More well-researched, detailed and radical studies on the subject were soon to follow: *The Racial Problems of Hungary* (1908), *Corruption and Reform in Hungary* (1911), *The Southern Slav Question* (1911), *Absolutism in Croatia* (1912), *German, Slav and Magyar* [1916]. The dramatic terms and conclusions of Seton-Watson's books, articles and pamphlets foregrounded the Danubian region in the eyes of British public opinion as never before: 'The Austrian question, like that of the Near East, haunts the dreams of the modern statesman, and renders uncertain the whole political future of Europe'¹⁴ or 'It is hardly an exaggera-

11 *Ibid.*, p. 661.

12 *Scotus Viator, The Future of Austria-Hungary and the Attitude of the Great Powers*, London: Constable & Co. Ltd, 1907, pp. 61–62.

13 *The Spectator*, 29 September 1906, in Péter, 'R.W. Seton-Watson's Changing Views', p. 672.

14 *The Spectator*, 24 February 1906, in Péter, 'R.W. Seton-Watson's Changing Views', p. 669.

tion to say that Austria-Hungary, despite its domestic quarrels, forms the pivot of European politics.¹⁵

By the time of the outbreak of war, Scotus Viator had established himself not only as a fearless critic of the old Hungarian regime and a friend of the nationalities, but also as the pivot of a group of British experts on Central and South-Eastern Europe. Shortly after the declaration of war, he definitively abandoned his belief in the Dual Monarchy as a European necessity: the Monarchy as well as historic Hungary had to be dissolved. National dominance and oppression in Central Europe and South-Eastern Europe must be replaced by a system based on national self-determination and social justice. The idea of a 'New Europe' was born, which would not be based on the now discredited and apparently cynical ideal of the balance of power. The whole mood music changed: it is known, for instance that Seton-Watson's fellow-Wykehamist Sir Edward Grey had long had a visceral aversion to the scandal and assassination-prone Serbian state and dynasty. Yet, when he read the Austro-Hungarian Ultimatum issued to Serbia on 24 July 1914, he was moved to declare: '[I have] never before seen one State address to another independent State a document of so formidable a character.'¹⁶

It is not the purpose of this article to provide a detailed account or analysis of British wartime policy towards Central Europe and the Balkans. As in other regions which the British regarded as peripheries, such as the Middle East, the exigencies of the conflict in the centre superseded the rationale that governed peacetime attitudes. Yet, the pre-war committees, pressure groups and academic opinions were inevitably co-opted into policymaking and advisory bodies. In terms of the Habsburg lands, there was arguably a period of wartime indecision between the break-up of the Monarchy, as the nationalities had come to desire, and a compromise with the representatives of the Ballhausplatz, the foreign ministry of the Dual Monarchy. Two inconclusive secret meetings took place in search of a separate peace: Count Mensdorff-Pouilly, the former Austro-Hungarian Ambassador in London, met General Jan Christiaan Smuts, member of the British War Cabinet, in Geneva on 18 December 1917, and in Berne on 14 March 1918, Prime Minister Lloyd George's private secretary, Philip Kerr saw a representative of the Austro-Hungarian Foreign Ministry.¹⁷ Since both Smuts and Kerr were part of Lloyd George's 'Garden Suburb' (his loyal political executives during the war), the myth has taken root in some constituencies that the prime minister wished to preserve the Monarchy. While there is no real evidence to support this claim, the career diplomats and newly recruited experts of the Foreign Office, exposed to the prime minister's long standing distrust and hostility towards that department of state, were more unanimous in their acceptance of plans for a new territorial settlement in East-Central Europe. The heavyweight experts of the Intelligence Bureau of the Department of Information (DIIB) and of Crew House, the Department of Propaganda in Enemy Countries (under Northcliffe), such as Henry Wickham Steed, Lewis Namier and Robert William Seton-Watson, and the Political Intelligence Department argued their cases on a dual basis: On the one hand, the irrefutable logic of material military assistance rendered to the Allied and Associated Powers by the dissident nationalities (such as the case of the Czech Legion); and, on the other

15 Scotus Viator, *The Future of Austria-Hungary*, p. 4.

16 Emil Ludwig, *July 1914*, translated by C.A. Macartney, London & New York: G.P. Putnam's Sons, 1929, p. 95.

17 Wilfrid Felt, *Peace or Partition, The Habsburg Monarchy and British Policy 1914-1918*, London, 1978, pp. 123-25. Interestingly, both Smuts and Kerr had had a background in South African politics.

hand, the social argument, i.e. that the oppressed nationalities embodied the previously unrepresented underdogs, often the peasant and working classes, of the Vistulan and Danubian lands whose liberation had now become one of the most important war aims of the western democracies. Indeed, one of the first duties of Seton-Watson upon joining Crew House was to accompany Steed to the Congress of Oppressed Nationalities held in Rome in April 1918.¹⁸ The DIB prepared no fewer than twenty-six detailed reports for the War Cabinet on the questions of the nationalities of Austria-Hungary.¹⁹ By espousing the needs of the Serbs and the Yugoslav idea through early involvement in the Serbian Relief Fund and the Serbian Society of Great Britain, Seton-Watson formed a rare link between the Central European and Balkan experts constantly shaping public and official opinion during the war.

Parallel to these studies, in the spring of 1917, under the guidance of its Historical Advisor, Sir George Prothero, the Foreign Office commissioned the preparation of a separate series of documents called *Peace Handbooks*. This gigantic project was to provide geographical, economic, historical, religious, linguistic and political information on all the conceivable, countries, ethnic groups, regions, districts, islands and other units in North-Central, Central, Eastern, and South-Eastern Europe, as well as the Middle East for use by the future British peace delegation.²⁰

While the *Peace Handbooks* were politically non-committal (except for acknowledging the existence of national aspirations), most of the experts hired by the Foreign Office and concentrated by February 1918 in the Political Intelligence Department represented the New Europe idea. The director of the PID, Sir William Tyrrell, had attracted attention as early as August 1916 by drawing up (co-authored with Sir Ralph Paget) the first ever secret and detailed plan for the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy, envisaging, among others, an independent Yugoslav state, but also imagining – curiously with the hindsight of interwar tensions between Czechoslovakia and Poland – that ‘Bohemia be linked up to Poland’.²¹

During the war, the Balkans proper lent themselves much less readily to the fecund peace planning and social engineering efforts of British diplomats and academics. The idea of an early British offensive in Salonica to sway the Bulgarians and Romanians towards the Entente fell through against the opposition of the War Committee of the Asquith government.²² While traditional enemies, Bulgaria now had no immediate quarrel with the Ottoman Empire, whereas Serbia, Romania and Greece (allies of Britain and France) were all in possession of lands covered by Bulgaria. Therefore, Bulgaria declared war on the Entente, and from October 1915 a state of war existed between Bulgaria and the United Kingdom. After lengthy prevarication, Romania joined the Entente in July 1916, but this had little to do with British diplomacy, which was reduced to a watching role in Bucharest. Even in mid-July 1916, when Romanian entry was

18 Hugh and Christopher Seton-Watson, *The Making of a New Europe*, pp. 261–71.

19 *Ibid.* p. 442.

20 The *Peace Handbooks* were published by HM Stationary Office in 1920 and volumes 1–4 and 8 are now downloadable from the Internet at <https://www.archive.org/details/peacehandbooks01grea>.

21 Memorandum by Sir W. Tyrrell and Sir R. Paget, 7 August 1916, NA, FO 371/2804/180510/W39, published in Miklós Lójkó, *British Policy on Hungary 1918–1919: A Documentary Sourcebook*, London: School of Slavonic and East European Studies, 1995, p. 4.

22 C. J. Lowe and M. L. Dockrill, *The Mirage of Power*. Vol 2: *British Foreign Policy 1914–22*, London and Boston: Routledge & Kegan Paul, 1972, pp. 203–205; Keith Robbins, *Politicians, Diplomacy and War*, pp. 156–57.

imminent, Lord Hardinge, the permanent under-secretary at the Foreign Office, could only express his despair to Frank Rattigan, the British minister in Bucharest, lest the Romanians 'follow the pernicious example of Italy' to only declare war on Austria but not Germany.²³ At the same time, the emasculation of the original Balkan Committee (which had started during the Balkan Wars of 1912-13) was not complete. Lloyd George was prepared to accept the line still advocated by the Buxton brothers, Noel and Charles, to offer Bulgaria anything it wanted, whereas Grey, who remained foreign secretary until December 1916, and Sir Henry Bax-Ironside, the former minister in Sofia, opposed such show of evident weakness on the British side. The consequent switch to a Greek-Romanian orientation led to the eventual opening of the Salonican front, which, according to Lowe and Dockrill, 'served no purpose whatsoever, except to please Ludendorff'.²⁴

These examples demonstrate that while the old Balkan lobby had not fallen silent, had not disintegrated during the war years, its influence perforce remained minimal. Such lobbying successfully shifted into the hands of those whose main focus had been Central European or Russian (Russo-Polish) in origin, and (with the exception of Seton-Watson) migrated to the PID at its inception. The PID prepared its pivotal memorandum, in fact a whole handbook, enumerating Britain's aims in the Balkans (entitled "South-Eastern Europe and the Balkans") in December 1918 for use by the British delegation at the Peace Conference.²⁵ This document covered virtually the whole territory lying between Silesia and the Aegean, and Seton-Watson was invited to author two significant Annexes entitled 'The Future Frontiers of Hungary' and 'The Legal Factors Replacing the Dual Monarchy'.²⁶ The memorandum posited the emerging status quo in no uncertain terms, also retaining the Foreign Office's long-held reservations concerning Polish national ambitions:

No re-federation between the Czecho-Slovak State and German Austria is possible, as it would imply an indirect connection with Germany. Nor can the Czecho-Slovaks federate with the Magyars so long as any trace is left of the old Magyar imperialism and the old Magyar oligarchy. An alliance between the Czecho-Slovak State and Poland seems desirable, but can hardly be secured unless the Poles abandon altogether their aggressive imperialist schemes against Russia, and give up their anti-Russian attitude.²⁷

The peace treaties signed with the successor states of the pre-war multinational empires did not take effect without the most difficult birth throes. Germany underwent a communist putsch, Hungary had endured a 133-day long communist dictatorship, and the new Turkish Republic successfully resisted the original peace diktat that had been imposed on it by the Conference. There is no need to join those who simplistically find the terms of peace so flawed as to have ensured the outbreak of the Second World War. More judicious is Zara Steiner's verdict in deeming that the statesmen met in Paris at a historic height of dislocation and systemic change in the international world order, and that 'the best that could be done was to grapple

23 Hardinge to Rattigan, 19 July 1916, NA, FO 800/176, fol. 118.

24 Lowe and Dockrill, *Op. cit.*, p. 205.

25 PID Memorandum, December 1918, NA, CAB 29/2; Lojkó, *British Policy on Hungary*, pp. 25-38.

26 David Lloyd George, *The Truth About the Peace Treaties*, London, 1938, vol. 2, pp. 905-911; Lojkó, *British Policy*, pp. 31-38.

27 Lojkó, *British Policy on Hungary*, p. 29.

with [its] most immediate and most pressing consequences.²⁸ Containing as they did principles of democracy, collective security, self-determination, as well as state sovereignty in the context of conflicting national requirements, the treaties of Versailles, Neuilly, St. Germain, Trianon, Sévres and Lausanne were 'unquestionably flawed, but did not in themselves shatter the peace that they established.²⁹ Our self-made and sometimes self-styled British experts played a significant role in bringing about the new international settlement. This was inevitably due, in turn, to the intense interest which these liberal amateurs had taken in Balkan affairs, a tradition dating from Gladstone's fulminations against the 1876 Turkish massacres of Bulgarians. Members of the Balkan Committee and of Seton-Watson's New Europe group had undoubtedly been tampering with sleeping dogs, but they understood that the shockwaves emanating from these regions deeply affected British interests. Hence their discovery, once Bulgaria declared war on Britain in 1915, that it was no longer 'the most enlightened' of Balkan states but rather an apostle of Prussian 'materialism and brute force.'³⁰ By contrast, amateur cultural abstractions and liberal-chilastic messianism were less evident in the peace schemes of other victorious powers, with President Wilson a clear exception.

Following the end of the war and the embedding of the peace treaties, these opinions and balances underwent an almost immediate, if initially subtle change. While most of the old British 'amateurs' remained unflinching votaries of their "New Europe" for a little longer, the career politicians began to shift their emphases. Signs of intermittent disorientation set in, which were not steadied by the prime minister 'L.G.'s tergiversations³¹ as Sir Percy Loraine, first secretary in Warsaw put it. It is a maxim now that one of the earliest and most influential and scathing attacks on the peace treaties came from John Maynard Keynes (arguably an outsider of sorts until the 1930s) in his *The Economic Consequences of the Peace* (1919), but Keynes attended the conference on behalf of the British Treasury and his book deals almost entirely with the German treaty.

The new tone was more insistent elsewhere: among career diplomats, permanent staff of the Foreign Office, members of Parliament, among travel writers, in the Treasury and the Bank of England. A pungent illustration is provided in an unpublished part of the memoirs of the Peace Conference by James Wycliffe Headlam-Morley, the distinguished historian of 19th century Germany, newly appointed Historical Adviser to the Foreign Office (Sir George Prothero's successor). Headlam-Morley, one of the drafters of the Versailles Treaty, believed in the ideals of the New Europe group, and, as attested by his private and official correspondence preserved in the Churchill College Archives, delved into his new job at the Foreign Office with great élan (though he complained of the miserably small office space allotted to the Historical Adviser). In his 'Peace Settlement Memoranda', Headlam-Morley warned of the dangers of a new vindictiveness that had taken roots in Europe. He accused the victorious successor states of the

28 Zara Steiner, *The Lights That Failed: European International History, 1919-1933*, Oxford: Oxford University Press, 2005, p. 15.

29 Steiner, *The Lights That Failed*, p. 16.

30 'The Evolution of Bulgaria' *The New Europe*, Vol. 1, No. 6, pp. 182-83.

31 Loraine to Lancelot Oliphant (Central Department), 12 September 1920, NA, FO 1011/7.

new settlement in Eastern, Central and South-Eastern Europe of trying to strip their former enemies 'bare of every kind of realisable wealth.' A 'spirit', Headlam-Morley warned, which, 'if not checked, must be fatal to the future of Europe.' But, he added sarcastically 'who can blame the jackals that follow the examples of the lions?'³²

Britain's retrenchment in European foreign relations and, in particular, its reassessment of the eastern alliance system in the aftermath of the First World War are not historiographically new. Perhaps most notably, Gábor Bátonyi in his pioneering survey *Britain and Central Europe 1918-1933* (Oxford: Clarendon, 1999) has demonstrated how Britain's close involvement in Austrian and Hungarian post-war reconstruction and the concomitant gradual disengagement from Prague, contributed to the spirit of Locarno and, in Bátonyi's view, even to the Munich débâcle. My own study on British financial policy in the early 1920s (*Meddling in Middle Europe*, CEU Press, 2006) has come to a similar conclusion. What the present study highlights is the contrast created by the sharp recoil of the British decision and image-makers from their own previous narratives and value systems.

Striking examples of this emerge from the pens of three pillars of the post-war British Establishment: Montagu Norman, Sir Austen Chamberlain (brother of Neville) and Sir Robert Vansittart.

Norman, the assertive and fiendishly clever governor of the Bank of England who strongly believed in the supremacy of finance over politics, set out in 1920 to restore the balance and functionality of Central Europe and of the Balkans. In a letter (dated 9 April 1923) to his American counterpart, Benjamin Strong, the Governor of the Federal Reserve Bank of New York, Norman revealed his underlying ambition:

If we can thus set up Austria, we must tackle Hungary so as to establish one by one the new parts of *old* Austria [...] and then perhaps the Balkan countries. Only by thus making the various parts economically sound and independent shall we reach what I believe to be the ultimate solution for Eastern Europe, viz. an economic federation to include half a dozen countries in or near the Danube free of Customs Barriers etc.³³ (BoE: G35/4; Lojkó 2006: 71; Péteri: 78)

The desire to see the *old* resuscitated, albeit in new format, is evident. Plans for the political and/or economic re-confederation of the fragmented Danubian and Vistulan lands often surface in the narratives of the post-war British planners and decision makers. Sir William Beveridge,³⁴ Sir Francis Oppenheimer,³⁵ John Maynard Keynes and General Smuts were among those who believed in such a solution. Yet it had to remain an elusive chimera, given quarrels among and within the successor states. Norman himself found that he could not accord the same goodwill to the Czechoslovaks that he had done to the Austrians and the Hungarians.

32 An unpublished chapter from a history of the Peace Conference, Churchill Archives, Cambridge, HDLM ACC 800/20.

33 Norman to Strong, Bank of England Archives, G35/4. Also quoted in György Péteri, 'Central Bank Diplomacy: Montagu Norman and Central Europe's Monetary Reconstruction after World War I' in *Revolutionary Twenties*, No. 9 Trondheim Studies in History, Trondheim: Department of History, University of Trondheim, 1995, p. 78; and Lojkó, *Meddling in Middle Europe*, p. 71.

34 'Interim Report by the Inter-Allied Commission on Relief of German Austria', report by Sir William Beveridge, 17 January 1919, Lloyd George Papers, House of Lords Record Office, London, LL.G.F/197/5.

35 Memorandum by Sir Francis Oppenheimer for the British Treasury, 3 June 1919, Oppenheimer Papers, The Bodleian Library, Department of Western Manuscripts, Oppenheimer 6/2.

In June 1923, as governor of the Bank of England, he used his 'Czech card', i.e. the release of the second tranche of a commercial loan to Czechoslovakia, to force the Czechoslovak Foreign Minister Edvard Beneš to stop opposing the terms of a comprehensive League of Nations loan scheme to be extended to Hungary.³⁶

Our second example takes us to the tortuous negotiations that surrounded the so-called Geneva Protocol, an abortive attempt to build a comprehensive post-war European security system in lieu of the United States guarantee that had been envisaged during the peace Conference but never granted. Essentially endorsed by the Labour administration headed by Ramsay MacDonald in 1924, the Geneva Protocol floundered on the objections raised by Austen Chamberlain, foreign secretary in Stanley Baldwin's Conservative government which took office in late 1924. In spite of the creation in 1920 of a new Central Department in the Foreign Office (headed by a high-profile career diplomat, Miles Lampson) responsible for relations with 'Germany, Austria, Hungary, Italy, Czecho-Slovakia, Jugo-Slavia, Roumania, Bulgaria and Greece', its members, with the exceptions of Allen Leeper and Harold Nicolson, were not dedicated experts on the smaller successor states of the old Habsburg Monarchy. (Note that while Bulgaria and Greece were allocated to the Central Department, responsibility for Poland remained, together with Russia, in the Northern Department.) Following these administrative changes, which included the withdrawal of the large numbers of temporary advisory staff hired for peace planning and the peace conference, the only expert with a professional training and dedication to the study of Central Europe and the Balkans in the Foreign Office was James W. Headlam-Morley, the F.O.'s Historical Adviser. In early 1925, Headlam-Morley's advice was sought by Austen Chamberlain in regard to the draft Geneva Protocol then under scrutiny by the foreign secretary. Headlam-Morley's response was a detailed study entitled 'The History of British Foreign Policy and the Geneva Protocol.' The document, which was in favour of adopting the Protocol,³⁷ argued that 'the danger point in Europe [...] is not the Rhine but the Vistula, not Alsace-Lorraine, but the Polish Corridor and Upper Silesia.' The historical adviser went on to hypothesise that if Austria 'rejoined' Germany and Germany 'using the discontented minority in Bohemia, demanded a new frontier, including Carlsbad and Pilsen, and at the same time, in alliance with Germany, the Hungarians recovered the southern slopes of the Carpathians', the British would 'be driven to interfere, probably too late'. To forestall such an eventuality, Headlam-Morley suggested a protocol that would reassure the new eastern successor states – Britain's former allies in the Great War – that League of Nations support meant British support.³⁸

The Foreign Secretary's reaction to this prophetic memorandum caricatured his own uncompromisingly West-European tunnel vision. Drawing a 'far sharper distinction' than Headlam-Morley 'between the nature of our interests in the West and East of Europe,' Chamberlain declared that 'in Western Europe we are a partner' but 'in Eastern Europe our role should be rather that of a disinterested *amicus curiae*.' For Austen Chamberlain, British

36 Lojko, *Meddling in Middle Europe*, pp. 88–95.

37 Gordon A. Craig, 'The British Foreign Office from Grey to Austen Chamberlain' in Gordon A. Craig and Felix Gilbert, eds, *The Diplomats, 1919–1939*, Princeton: Princeton University Press, 1953, p. 41.

38 J.W. Headlam-Morley, 'The History of British Foreign Policy and the Geneva Protocol', 12 February 1925, NA, FO 371/11064/W1252/9/98.

security was possibly 'bound up with that of France or Belgium or Holland, [...] but not [...] with [that of] Roumania, for example.'³⁹ The Foreign Secretary's response symbolised the abdication in the mid-twenties of British interest in the fortunes of Central and South-Eastern Europe. While Chamberlain has been described as a 'Europeanist among Imperialists',⁴⁰ his Europeanism did not embrace the lands east of Germany's borders. By the time Chamberlain was commenting on Headlam-Morley's memorandum, he had been aware of the German foreign minister Stresemann's offer of a pact to guarantee the *status quo* on the Rhine frontiers only: The Locarno Treaty had been conceived; the Geneva Protocol buried.

The third illustration of the virtual reversal of attitudes to the Central European countries comes from Sir Robert Vansittart, Permanent Under-Secretary (i.e. Head) of the Foreign Office from 1930 to 1938. In a major review of Britain's position in the world entitled 'An aspect of International Relations in 1930' Vansittart grouped Poland, Czechoslovakia, Yugoslavia and Romania together as the 'French Satellite States'. With unconcealed disdain, the head of the Foreign Office wrote:

All these States, like France, are obsessed by anxiety to keep what they got out of the war and to preserve the status quo against those neighbours whom the war despoiled. [...] Their peppery weakness and local brawls have been a disappointment. Conflicts of nationalities within the State, corruption, administrative inexperience and irresponsible chauvinism have, in the case of Yugoslavia and Romania, rendered them unreliable allies in the pursuit of this haunting and evasive "security".⁴¹

While singling out Czechoslovakia as the only country in the region that had fulfilled at least some of the early hopes attached to the 'new democracies' in the east, Vansittart's view of Poland (even as a French ally) is cautious at the best. His prognosis is clairvoyant, if not prophetic:

After stormy beginnings [Poland's] military strength is now regarded as a serious factor in East European Politics. [...] Her neighbours, Germany, Soviet Russia and Lithuania [...] regard her as holding territories rightly theirs on racial or historical grounds [which] makes Poland rather a liability than an asset [...] It is clear, for example, that the storm of the centre of the German weather-chart is now to be looked for not on the Rhine but on the Vistula.

In this memorandum – the first of two that came to be known as the 'Old Adam' memoranda – Vansittart reflected on the lessons of the twenties and drew an informed picture of the post-1919 system in Europe and the world. (The 'Old Adam' memoranda were later compared to Sir Eyre Crowe's watershed 1907 memorandum by FO officials.⁴²) The permanent under-secretary assessed the rise of those forces that were opposed to the post-war settlement, and was among the first to pioneer the view that 'old diplomacy' and the pre-1914 politics of the balance of power (thought to have been banished to the history books) had staged a powerful return. Since, according to Vansittart, Britain played by the rules of the new game centred on the pri-

³⁹ *Loc cit*, minutes by Austen Chamberlain.

⁴⁰ Jon S. Jacobson, 'The Problem of Lasting Peace in Europe: Locarno after Seventy-Five Years', notes of the unpublished lecture at the 'Reinventing Peace 1920–1929' Conference, Bolton Institute, Bolton (UK), 12–14 July 2000.

⁴¹ Vansittart Papers, Churchill Archives, Cambridge, May 1930, VNST 1/1.

⁴² Minute by Frank Roberts, 25 August 1944, NA, FO 370/1079.

macy of the League of Nations and the post-1919 *status quo* in general, these developments affected her negatively. In the revised version of his grand diplomatic survey, drafted in May 1931 to sum up the British position in preparation for the Geneva Disarmament Conference,⁴³ the permanent head of the Foreign Office divided the powers of the world into three camps: the revisionists, principally Germany, Italy (and their sympathisers in Central Europe and the Balkans); the anti-revisionists, Britain and France (and their eastern allies); and on-lookers: the United States and Soviet Russia, whose weight had hardly been brought to bear on the system.⁴⁴ Vansittart's vision had matured through the previous ten years and was by no means universally shared or understood, especially regarding the complexities of the eastern successor states.

In the early post-treaty months, the assessment in Britain of the Horthy régime in Hungary was highly critical, in view of the right-wing excesses and the overtly revisionist nature of the new administration. A joint delegation of the Trades Union Congress and the Labour Party had visited Hungary in May 1920 to investigate widespread claims of 'White Terror' in there,⁴⁵ and a Home Office intelligence report compiled in December 1920 considered that 'The political and social condition of Hungary can only be described as exceedingly unhealthy and dangerous.'⁴⁶ Yet, the officials of the Central Department of the Foreign Office, especially after the consolidation of the Budapest government, became increasingly accommodating. Headlam-Morley's staunch support for the *status quo* in the east, implicitly rejecting revisionist claims, was not a typical Foreign Office voice. Sir George Clerk, British minister in Prague, Sir William Max-Muller in Warsaw, Frank Rattigan and Sir Hebert G. Dering, British ministers in Bucharest, often felt left out on a limb, while Sir Francis Lindley, minister in Vienna and Sir Thomas Hohler as well as Sir Colville Barclay, ministers in Budapest, often enjoyed a sense of co-operative support.

Edvard Beneš, prime minister-cum-foreign minister of the new Czechoslovakia, the standard bearer of the new Central European settlement, became a much disputed figure in London. Writing in his travel diary in Prague 1921, Lieutenant-Colonel Charles à Court Repington, military correspondent of *The Times* (1903-1918), found Beneš 'An agreeable man [...], impeccably honest, wholly without vanity, clear and most frank,' whose company and political views on the German and Hungarian minorities, the Slovak 'problem' and plans for an eventual economic confederation of the now fragmented Central Europe he much appreciated.⁴⁷ À Court Repington's warm appraisal is almost unique among post-war British commentators on Beneš. Many seasoned British officials saw him as a parvenu politician of low birth whose 'meddling' in European diplomacy they resented. Lord Curzon, (foreign secretary from October 1919 to January 1924) is recorded several times to have tried to avoid meeting the visiting Czechoslovak

⁴³ Vansittart, 'An Aspect of International Relations in 1931', May 1931, NA, FO 371/15205/C3217/3217/62.

⁴⁴ Keith Nielson and T.G. Otte, *The Permanent Under-Secretary for Foreign Affairs*, London: Routledge, 2009, pp. 212-14.

⁴⁵ 'The White Terror in Hungary', report of the joint T.U.C.-Labour delegation, Command Paper 673, NA, FO 371/4854/C2480/5/21.

⁴⁶ NA, CAB 24/118.

⁴⁷ Lieutenant-Colonel Charles à Court Repington, *After the War: London-Paris-Rome-Athens-Prague-Vienna-Budapest-Bucharest-Berlin-Sofia-Colditz-New York-Washington. A Diary*, London: Constable and Company, 1922, pp. 112-18.

foreign minister. While Sir George Clerk did his best in Prague to portray his host in a positive light (Beneš and Clerk had genuinely amicable personal relations), his reports often only provided an opportunity for barbed quips and reproof by London officials. Austen Chamberlain thought 'Dr Masaryk [the Czechoslovak president] counts for a good deal & Mr Beneš for very little at home.'⁴⁸ Miles Lampson, head of the Central Department in the FO, minuted on the same report from Prague in early 1925:

Dr. Masaryk [...] had at one time hopes of educating Dr. Beneš up to being his eventual successor. But he soon saw this was not feasible [...] Internally Dr. Beneš counts for not very much: externally he is the pebble on the beach [...] Personally I find him far too specious & plausible. Also, he is undoubtedly a meddler in things that concern him not.⁴⁹

In late 1924, an exchange concerning the repayment of Czechoslovak debt to Great Britain (see below) also produced scornful remarks at the Foreign Office. Howard Smith (Central Department) was 'doubtful whether Dr. Beneš will catch the Treasury out despite what he boasts.' In Miles Lampson's opinion, 'Dr. Beneš is somewhat of a busy-body. It is—or rather will be—almost an impertinence if he weighs in with a [new] scheme for [...] debt settlement.' Sir Eyre Crowe, the permanent under-secretary, added: 'But he is quite capable of doing so,' topped by Alexander Cadogan's jibe: 'Il est capable de tout—and quite untrustworthy.'⁵⁰

One of the indications of how phlegmatically 'realist' British policy was becoming had occurred with Hungary. When Sir Thomas Hohler explained in March 1924 the recent limitations imposed on the Hungarian franchise by the Bethlen government in Budapest, a blow to Hungarian democracy from which it never recovered in the interwar years, the reception in London was fairly sympathetic. According to the minutes attached to the report, in conversation with Hohler, the Hungarian prime minister István Bethlen 'adopted the attitude we expected, which indeed was the only one he could take up, and he was very friendly' (minute by C. Howard Smith, member of the Central Department, 2 April 1924). Miles Lampson went even further:

*After all, it stands to reason than no government, Hungarian or otherwise, could bind its successors [...] Incidentally not even in this country have we got universal suffrage. Perhaps the matter may now be allowed to drop? I do not think we shall gain anything by pursuing it.'*⁵¹

'I agree' – minuted Sir Eyre Crowe, the Permanent Under-Secretary.

The changing tone of British officialdom with regard to Hungary (as well as Austria) during the first half of the 1920s was not necessarily a matter of choice for the British. It reflected the new possibilities for partnership on the ground. Hungary's most articulate critic in the region, Edvard Beneš, foreign minister of Czechoslovakia, found few sympathetic ears in interwar Britain. The Czechoslovak state, with its self-confident administrators, largely Francophile diplomatic orientation and high value, modern, export-oriented, manufacturing industries and developed banking sector was proving to be something of a rival to British diplomatic and

⁴⁸ Clerk to Chamberlain, 31 December 1924, FO 371/10674/C256/256/12. Chamberlain's minute, 10 January 1925.

⁴⁹ Lampson's minute, 12 January 1925, emphasis in the original.

⁵⁰ Peterson (Prague) to Austen Chamberlain, 19 December 1924, NA, FO 371/9674/C19243/119/12. Howard Smith's minute, 29 December, Crowe's and Cadogan's minutes 30 December.

⁵¹ Hohler to MacDonald, 26 March 1924, NA, FO 371/9902/C5341, minute by Lampson, 2 April 1924.

commercial interests in Europe and even overseas. Hungary, on the other hand, was a predominantly agricultural country, in no sense a rival to Britain, and badly needed a western patron to support (or at least listen to) its revisionist diplomatic aims and financial-economic reorganisation plans. The fact that many members of the British diplomatic corps had pre-war experience of dealing with Austrian and Hungarian politicians and other public personalities (but not with Czechoslovak or Polish ones) assisted the changing patterns.

Bulgaria was another defeated and aggrieved country in the sights of the Central Department. The undeclared but palpable 'reversal' of British attitudes that may be detected in the Central European context did not take place in connection with Bulgaria, despite the fact that the country had, for so long, been favoured in British public opinion and by decision-makers. From the early 1920s irregular armed elements launched raids from Bulgaria into the territories of Romania, Yugoslavia and Greece. The League of Nations was bombarded with complaints regarding this situation and demands for an unequivocal condemnation of the Bulgarian government. The Bulgarians argued that they had never authorised these raids and due to the severe military limitations imposed on them by the Treaty of Neuilly, they were not in a position to stop the irregulars. William Erskine, the British minister in Sofia, regularly pointed his finger at Aleksandar Stamboliiski the Bulgarian prime minister, for his 'numerous prevarications and mis-statements [...] one of whose most disconcerting characteristics is that he appears totally unconcerned when clearly convicted of contradictory or inaccurate statements'.⁵² The once prized subject of Macedonian rights and its associated complications had long faded from the focus of the Foreign Office, and even from that of the remaining British moral guardians of the rights of small nationalities in the Balkans. With the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes an accomplished fact in the context of which the Macedonian question was seen in the West, the judgement of hostile Bulgarian acts along the border elicited derisory comments from the Foreign Office. In a comprehensive memorandum dealing with the issue, Harold Nicolson characteristically wrote: 'The present dispute offers a useful occasion for bringing the Macedonian question in its old-time-dishonoured form before the League of Nations and of enhancing Bulgarian grievances and pretensions by the moral authority of the League.'⁵³

Former members of the New Europe group, such as Harold Nicolson, Headlam-Morley, Sir George Clerk, Allen Leeper, and the now somewhat isolated and disillusioned Seton-Watson, continued to espouse the values they had come to be associated with. But they were no longer the main decision makers towards the Central and South-East European successor states.

Seton-Watson, who now held the newly created post of Masaryk Professor of Central European History at the School of Slavonic Studies, King's College, London, which he had been instrumental in setting up in 1915,⁵⁴ published a significant overview in 1927 of the new situation that had obtained in Central and South-Eastern Europe since the treaties had come

52 Erskine to Curzon, 3 February 1922, W.N. Medlicott, Douglas Dakin, eds, *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series* (hereafter *DBFP*), vol. XXIV, London: HMSO, 1983, p. 144.

53 H. Nicolson, 'Note prepared in the Foreign Office for information of the British representative at forthcoming meeting of the Council of the League of Nations', 12 July 1922, *DBFP*, vol. XXIV, p. 276.

54 Entry on R.W. Seton-Watson by H.W. Stead revised by Robert J.W. Evans in the *Oxford Dictionary of National Biography*, edited by H.C.G. Matthew and Brian Harrison, Oxford: Oxford University Press, 2004, vol. 35, pp. 659-60.

into effect. Like Vansittart, he discerned that behind the League of Nations and even inside it the 'old forces were still at work and politically Europe is still regarded by many as a moving bog which may yet overwhelm some of the new landmarks which have been erected'.⁵⁵ Seton-Watson was dissatisfied with the Locarno pact which 'is now seen to have been less definitive than had been hoped', since it exposed rather than protected the Central European settlement.⁵⁶ The former driving spirit behind British policy towards the east, now increasingly an outsider in political terms, remained staunchly faithful to the principles that had created the post-war system and painted a starry-eyed picture of the role of the Little Entente of Czechoslovakia, Romania and Yugoslavia: the partnership against revision set up with British and French support. For him Hungary remained 'as the solitary exception in the whole of Eastern Europe [...] more than ever before controlled by the great Conservative landed families whose policy in pre-war days contributed so materially to the downfall of the Habsburg Monarchy'.⁵⁷ There is a brief comment in Seton-Watson's 1927 article about Lord Rothermere's then current campaign in the *Daily Mail* for Hungarian *revanche* policy and his appeal to the London City financiers to destroy the financial credit of Czechoslovakia. The author dismisses the campaign as "stunt journalism" which has next to no following in Britain and had only helped to consolidate the cohesiveness of the Little Entente.⁵⁸ On the other hand, Seton-Watson appreciated that the new frontiers were not "clean cut" or perfect racial frontiers (because such frontiers would have been impossible to create); he conceded that 'the Czechs', with both historic and ethnic principles applied during the delineation of their frontiers, might 'no doubt be said to have had their cake and to have eaten it'. But he warned that any root and branch re-casting of the status quo would only be possible through '(a) a new war [...]; (b) by a new Peace Conference' which was out of the question; or '(c) through the medium of the League' which 'obviously could not stand the test of such strain'.⁵⁹

But Seton-Watson's voice spoke from another era. Formally, it is true, the British government continued treating Austria and Hungary (as well as Bulgaria) as defeated countries, and meticulously monitored the punitive provisions of the peace treaties. Any apparent breach (such as the case of the 'single state factory' for the manufacture of arms in Hungary) were taken up by the diplomats and the offending governments were warned of the negative consequences. Yet, when it came to weighty and practical issues, such as *Sanierung* – financial reconstruction – in the face of runaway inflation in Austria and Hungary, the British, spearheaded by the Bank of England, pursued a policy of commitment to the viability of the defeated successor states. A good example is the issue of reparations versus the so-called 'liberation debt'. While Austria had been relieved of reparations payments for twenty years calculated from the commencement of the liabilities, and Hungary was granted conditional suspension from the beginning of 1924 as part of the British-led League of Nations reconstruction scheme, the Little Entente countries were expected to pay a 'liberation debt' to the Reparation Commission. This liability was incurred for all the former Austrian and Hungarian state property, or private property of

55 R.W. Seton-Watson, 'The Little Entente', offprint from *The Contemporary Review*, December 1927, p. 3.

56 *Ibid.*

57 *Ibid.*, p. 9.

58 *Ibid.*, pp. 10–11.

59 *Ibid.*, p. 13.

the Habsburg family, that the victorious successor states had obtained by way of the treaties. The liberation debt for Czechoslovakia was calculated to be roughly £30 million, part of an overall debt of £200 million. The Czechoslovak state could not meet this liability, or even pay interest on it. It was not British (or even French) goodwill, but the strong stand taken over the Hungarian reconstruction loan which procured for the countries of the Little Entente the postponement of and practical release from the liberation debt in early 1924.⁶⁰

Czechoslovakia also owed the costs of the equipment and transport of Czechoslovak troops during and after the war. In late 1924, Beneš approached the British financial authorities with the request that at least part of the direct debts of Czechoslovakia to Britain should be reclassified as part of the inter-allied debts and as such subject to a future general settlement. Beneš's inquiry elicited an uncompromising answer from the British Treasury. Sir Otto Niemeyer, Controller of Finance at the Treasury, explained to the Foreign Office that the liabilities constituted debts payable by the Czechoslovak Government directly to the British Treasury in cash and there could be no question of any 'inter-allied solution'. Niemeyer warned that 'the conclusion of satisfactory arrangements for dealing with their outstanding debt [...] cannot fail to have material effect upon the credit of Czecho-Slovakia in this country'.⁶¹ A month later, Maurice Peterson, First Secretary at the British Legation at Prague, found the terminology used in Niemeyer's letter so sharp, that he 'thought well to modify somewhat the terms of the Treasury letter' before handing it over to Czech officials.⁶²

Montagu Norman, the Governor of the Bank of England, was also keen to press home to the Czechoslovak government the £1.5 million of pre-war debts that the Anglo-Oesterreichische Bank, which had many branches and interests in the new Czechoslovakia, owed to the Bank of England. Norman, supported by the Foreign Office, wished to see a revamped Anglo-Oesterreichische play a leading role in the economic reconstruction of the whole of Central Europe. An agreement was reached in Vienna in 1921 by virtue of which a British syndicate, which included the Bank of England, would take over the bank in Austria and its branches in the successor states.⁶³ The Foreign Office backed Norman's strong preference for a single large bank with its headquarters in London. Robert Bruce Lockhart, British Commercial Secretary at Prague (leaning towards the New Europe group), also supported this view, because such an organisation would assist in checking German economic expansion into Central Europe. In the end Sir George Clerk had to put it to Beneš that the Czechs would only be able to raise a loan in London if they accepted the Bank of England's scheme for the Czechoslovak assets of the Anglo-Austrian Bank. The Czechoslovak branches of the Anglo-Austrian were converted into the Anglo-Czechoslovak Bank with participation by the Bank of England and the Czechoslovak government, but virtually owned by the Bank of England. Beneš had few options but to accept this scheme.⁶⁴ As part of the agreement, the Czechoslovak government guaranteed repayment to the Bank of England the pre-war debts owed to it through the medium of the

60 Lojko, *Meddling in Middle Europe*, pp. 222-23.

61 Niemeyer to Austen Chamberlain, 13 November 1924, NA, FO 371/9674C17219/119/12.

62 Peterson to Chamberlain, 12 December 1924, NA, FO 371/9674C18862/119/12.

63 Anne Orde, *British Policy and European Reconstruction after the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p. 138.

64 Lojko, *Meddling in Middle Europe*, p. 214.

Czechoslovak branches of the Anglo-Austrian Bank (up to a sum of 156 million Czechoslovak crowns).⁶⁵

In conspicuous contrast to pre-war and wartime advocacy in Britain on behalf of Central European and Balkan interests, no 'amateur' or semi-professional pressure groups or parliamentary committees were involved in the decade following the war. Seton-Watson was in semi-retirement, and C.A. Macartney, who would, from the mid-1930s onwards, become a powerful academic and political advocate of Hungarian interests, had not yet started publishing.

One can therefore draw the conclusion that those responsible for Britain's foreign relations in the early twenties had limited faith in the system they had helped to create in the east. At least some of the remedies and mechanisms they applied resembled past patterns, only to find that Humpty Dumpty could not be put together again. In Sir Alfred Zimmermann's words:

Those who point the finger of scorn at the Danube area as having been "Balkanized" can have no first-hand experience of the strength of the passions which swept the old order away and set to work to build on its site. To reconstitute a Danubian unit because it would facilitate trade, or look more tidy on the map, is a fantastic policy [...]. It is through the steady growth of habit [...] through peaceful co-operation on the firm basis of the accomplished fact, that a sense of unity will grow up.⁶⁶

Much of the realignment of emphases was due to the evaporation of the old pre-war system of imperial interests and of many moral certainties. The Liberal Party and its pre-war domestic aims seemed to have lost relevance, and Labour had yet to make a deep or lasting impact on the political attitudes of Whitehall and the educated public at large. A new, popular form of Conservatism was on the rise. It is arguable that retrenchment at home brought corresponding changes in foreign policy. At the same time, it is ironic perhaps that the creation of a new world order based on a League of Nations should thus be accompanied by disillusionment with pre-war and wartime liberalism. Furthermore, at least some of the systemic and personal motivations behind the changing attitudes may be traced to nostalgia towards those evanescent conservative certainties, the removal of which had consumed so much of Britain's attention and energies in the years preceding and during the war.

65 Memorandum by Bruce Lockhart, enclosed in Clerk to Curzon 14 October 1921, NA, T 160/91/3277/1.

66 Zimmermann, *Europe in Convalescence*, 1st edition, p. 175.

PÁRIZS KELETI PARTNEREINEK KATONAI EREJE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Jean Herbet, moszkvai francia nagykövet 1925 márciusában¹ azt ajánlotta Párizsnak, hogy közeledjen a Szovjetunióhoz, mert így elkerülhető, hogy Moszkva Németországnál keresen támaszt, másrészt ellensúlyozható a keleti határra nehezedő német nyomás. Ennek érdekében érdemes lenne módosítani Franciaország magatartását a kisantant, s főleg Lengyelország és Romániaival szemben. A Quai d'Orsay-nak azonban az volt a véleménye, hogy egy ilyen váltás félelmet keltene a kisantant államaiban, főleg Bukarestben, ahol a Besszarábia elleni orosz mozgólódás állandó nyugtalanságot okoz. Jelenleg s a jövőben is nehéz lesz oroszbarát politikát folytatni anélkül, hogy ne lenne lengyel ellenes hatása- hangsúlyozza a dokumentum. Párizs azonban nem fontolgatott komolyabb közeledést Moszkvával, mert a Szovjetunió pénzügyi, gazdasági és katonai helyzetét nem tartotta elég stabilnak ahhoz, hogy a nemzetközi politika jelentős tényezője legyen, s ezáltal a német hatalom ellensúlyát képezze. Ezért úgy ítélte meg, hogy Lengyelország az Oroszország és Németország közti kényes helyzete ellenére is realisabb erőtenyező, mint Oroszország. A Szovjetunió vagy Lengyelország és a kisantant dilemma később is felmerült a francia vezetésben.

A vezérkar 2me Bureau-ja 1935. április 24-i keltezéssel egy részletes elemzést készített az orosz szövetség előnyeiről és hátrányairól, még a szövetségi szerződés aláírása előtt. Már az elején kiemeli a tanulmány, hogy az 1935-ös szövetség jelentősen különbözik az 1894-estől, mivel ekkor mindkét hatalom teljesen szabad volt, míg 1935-ben a francia-orosz szövetség láncszemként illeszkedik egy egyezmény hálózathoz, amelyben ügyelni kell arra, hogy az új megállapodás ne okozzon kárt a többieknek. S az is jelentős különbség, hogy az 1935-ös egyezmény nem jár katonai elkötelezettséggel. Előnyt jelent Franciaországra nézve az, hogy a szövetséggel az orosz hatalom a francia táborba kerül, s nem a rapallói politikát folytatja. Megvalósul a kisantant óhaja, miszerint létrejön egy francia-szláv blokk a németek ellen. Kellmetlenséget okoz viszont azzal, hogy Lengyelországot végleg a német táborba sodorja, s egy Franciaország elleni akció esetén Németország erőinek egészét a francia-német határon vonulathatja fel. Ezért a lengyelekkel való szövetséget nem szabad feláldozni az oroszért. S ha mégis létrejön, akkor a lengyel szövetség kiegészítőjeként, s a Varsóval való teljes egyetértésben valószínűsítandó meg.

Ha a katonai szempontból nézzük a szövetséget, akkor a Vörös Hadsereg békeidőben 86 gyaloghadosztállyal és 19 lovashadosztállyal rendelkezik. Ehhez jön kb. 3000 repülő és 1800 harcokcsi. Háború esetén a gyaloghadosztályok száma 100-110-re emelhető. A tanulmány a csapatok egynegyedének nagyon jó értékelést ad, a másik negyednek gyenge minősítést, s a hadsereg fele közepes osztályzatot kap. Háború esetén a nyugati határra a Vörös Hadsereg 60 gyalog- és 12 lovashadosztállyal vonulna fel, s ez kb. egy hónapot venne igénybe a szovjet

1 Archives du Ministère des Affaires étrangères – Paris (MAE) Europe 1918–1940, Russie vol. 358. ff. 43–49, 28 mars. A külügyminisztérium által készített jegyzék a miniszterelnök számára.

vasutak gyenge teljesítménye miatt. Ez az erő egy háború első hónapjaiban magasabb lenne, mint a lengyeleké. Varsó segítsége azonban hamarabb következne be, s jobban összekapcsolható a kisantant katonai erejével. S azt sem szabad elfelejteni, hogy az észak-európai országok gyengítik a szovjet erőket. S mivel a konfliktus a Távol-Keletre is kiterjedne, ez a szovjet támogatás erejét tovább csökkentené, s közben a francia tengeri és gyarmati erők egy részét is lekötné Indokína védelme Japánnal szemben. A tanulmány végkövetkeztetése: az orosz szövetség miatt nem szabad elveszíteni a hatásosabbnak tartott lengyel.² A fenntartások ellenére 1935. május 2-án a francia-szovjet egyezményt aláírták a vezérkari tanulmányban javasolt módon: az egyezmény nem ír elő katonai elkötelezettséget. Agresszió esetén a felek konzultálnak, hogy a Népszövetség Tanácsa a Paktum 10. cikkelye alapján egy gyors akciót tegyen lehetővé. A tanulmány a kisantant országok katonai erejével nem foglalkozik, ezért nézzünk meg más, rendelkezésünkre álló forrásokat.

A francia és a csehszlovák vezérkar 1924. január 11-i találkozájáról készült jegyzőkönyv nem közöl adatokat a csehszlovák hadseregről. Csak azt állapítja meg, hogy az ország földrajzi helyzete s a szövetségeseivel való közvetlen kapcsolat hiánya rendkívül előnyszerűen szituációt eredményez az öt fenyegető szomszédokkal szemben. Ezért ha Franciaország katonailag beavatkozik csak a légierő segítségével teheti meg, és csapatok küldésére akkor gondolhat, ha kapcsolatot tudnak teremteni. Párizs erre Románian és Jugoszlávián keresztül lát lehetőséget, s felvetődik Magyarország és Ausztria neve is, jóllehet az előbbi Csehszlovákia ellenfelének számít.³ A közlekedést is magába foglaló kommunikáció problémája egyébként végigkíséri Franciaország és keleti partnereinek kapcsolattörténetét a két háború közötti időszakban. 1924-ben a francia vezérkar Lengyelország elérésére tengeri és szárazföldi utakkal számolt. Ami az előbbit illeti, számításba jött a Balti-tenger, a Földközi- és a Fekete-tenger egészen Constanțăig. A Balti-tengert azonban bizonytalaná tette az, hogy az első világháborúhoz hasonlóan a németek esetleg aknazárral használhatatlanná teszik a Kiel-i csatornát és a Sund déli kijáratát. A Balti-tengeren veszélyt jelentett az is, hogy a Szovjetunió flottafejlesztésbe kezdett. A Fekete-tengerrel kapcsolatban azt jegyzi meg a dokumentum, hogy a „*bolshevik tengeri egységek*” miatt nem biztonságos, mivel éppen 1924-től állítják talpra a szovjet haditengerészetet. Ezért Fiume, Port-Baros vagy Trieszt kikötőjével számolnak, ahonnan a Bécsen vagy Budapesten áthaladó nagy teljesítményű, de nem biztonságos vonalakat lehetne használni. Vagy Szaloniki kikötőjéből indulhatnának a szállítmányok a kisantant országok és Lengyelország irányába.⁴ Az előbbieken kívül még számításba jött Danzig, amely folyón át vagy vasúton összekapcsolható Lengyelországgal, s ez akár napi 60 vonat (100 tengely) sűrűségű szállítást is lehetővé tesz mindkét irányban. A kedvező technikai feltételeket azonban a rossz politikai lehetőségek rontották, ahogy ezt a lengyel-szovjet háború időszaka, valamint az 1920 novemberében, illetve 1921 októberében kötött lengyel-danzigi szerződések mutatták. Az utóbbiak ugyanis nem tették lehetővé, hogy a lengyelek Danzigot tengeri bázisként használják. Varsó ezért 1920-tól

2 Service Historique de l'Armée de Terre – Paris-Vincennes (SHAT) 7N3131 d/2. Note sur les avantages et les inconvénients de l'alliance russe.

3 SHAT 7N3107 c/14/d/1. Procès-verbal de la conférence tenue à Prague, le 11 janvier 1924 entre les officiers représentant les États-Majors Généraux français et tchécoslovaques.

4 SHAT 7N3006 1924. május 10. *Granel-Jacquignon, François*: La Yougoslavie dans la stratégie française de l'entre-deux-Guerres (1918–1935). Aux origines du mythe serbe en France, Peter Lang, Bern 1999. 240–242.

Gdyniát építette ki kereskedelmi és hadikikötőjévé, s a munkálatok 1930-ra fejeződtek be. Ami az Adriát illeti, a vasút a már említett s az olasz határ mellett fekvő Port-Barost szolgálta ki a legjobban. Port-Baros, s Adria többi kikötője napi 4500 tonna árukirakást tett lehetővé, ami megfelelt a vasutak teljesítményének. Ezek a kikötők azonban csak akkor használhatók, ha Olaszország Franciaország szövetségese vagy semleges. Ráadásul az említett kikötők teljesítménye ahhoz nem volt elegendő, hogy Csehszlovákiát, Lengyelországot teljesen mértékben ellássák. A már említett Szaloniki sem igazán ideális, bár a legkisebb rossz a számbajöhető utak, irányok közül. A kikötőben naponta 10 ezer tonna árut lehetett kirakodni a húszas évek elején, míg a Szaloniki–Belgrád vasútvonal 8–9 ezer tonna szállítását tudta biztosítani, a többi vasútvonal pedig 3 ezer tonnát. Gondot okozott, hogy egyes vonalak megközelítették a bolgár határt, s a szállítás alkalmadtán veszélybe kerülhetett. A Szalonikiból történő szállítás legnagyobb kérdőjelét azonban a mindenkori szerb–görög kapcsolatok alakulása jelentette.⁵

Visszatérve a keleti partnerek katonai erejére, nézzünk meg egy 1933. január 26-i keltészű tanulmányt,⁶ amelyik azt vizsgálta meg, hogy milyen esélyei vannak egy európai fegyveres konfliktusnak. A dokumentum már az elején megállapítja, hogy Európa 14 év béke után sem találta meg az egyensúlyát, s három tényező, akár a közeli jövőben, háborút eredményezhet a kontinensen. Németország lehet az egyik kirobantója azzal, hogy meg akarja szerezni a lengyel korridort. Olaszország balkáni törekvései, az olasz–jugoszláv ellentétek ugyancsak konfliktus-veszéllyel fenyegetnek. S a harmadik hatalom Oroszország lehet, mivel meg akarja szerezni Besszarabiát Romániától. A háborús erőfeszítések ellen hat azonban a gazdasági válság, mivel késlelteti a katonai készülődést. Megvizsgálva a három említett hatalmat, a tanulmány úgy ítéli meg, hogy az adott helyzetben a németek katonai felkészültsége még nem érte el azt a fokot, hogy a korridor megszerzéséért a siker reményével indíthassák el a háborút. A Szovjetuniót a belpolitikai harc és az ötéves terv kudarcá bénítja, így Olaszország tűnik katonailag felkészültebbnek arra, hogy háborút kezdjen Európa déli részén. A dokumentum nem tartja valószínűnek, hogy egy lokalizált olasz–jugoszláv konfliktus keletkezzen, mivel a Rómához szerződésekkal kötődő Magyarország, Bulgária, Albánia is megtámadná Jugoszláviát. Ebben a helyzetben életbe lépne a kisantant államai közti szerződés, így Csehszlovákia és Románia megtámadná Magyarországot, s Románia még Bulgáriával szemben is hadba lépne. S ha északon, a lengyel korridorért robban ki egy konfliktus, ez is kiszélesedhet, s Németország oldalán belép Ausztria és Magyarország. Ez ismét a kisantant államainak a beavatkozását eredményezné, mivel Budapest ezt a lehetőséget arra használná fel, hogy megszerezze Szlovákiát, amely területi követeléseai között első helyen szerepel. A tanulmány azt sem tartja lehetetlenné, hogy Németország előzőnli Csehszlovákiát az ország ipara és ásványkincsei miatt. A fentiekből következik, hogy bármelyik említett tényező általános európai háborút is eredményezhet, amely két táborra osztaná a kontinentet: egy német–olasz–oroszból, amely mögé felsorakozna Magyarország, Albánia és Bulgária. A másik oldalon egy francia–lengyel tömörülés jönne létre, melyhez a kisantant államai csatlakoznának. Franciaország közép-európai és balkáni szövetségeseire a legnagyobb veszélyt a német–olasz–oroszból keleti irányú katonai fellépése jelentené. A tanulmány ezért megvizsgálja nem csupán ezt a lehetséges esetet, hanem mind a hármat abból

5 Gramel-Jacquignon, F.: La Yougoslavie dans la stratégie française de l'entre-deux-Guerres i. m. 245–246.

6 SHAT 7N3107 c/14. d/1. Note sur les éventualités de conflits européens possibles.

a szempontból, hogy a szembenálló csoportok milyen katonai erőt tudnak felvonultatni. Egy *déli konfliktusban* olasz–albán–magyar–bolgár blokk állna szemben a kisantant államaival. Két héttel a mozgósítás – *A eset* – után az előző csoport 55 gyalog- és 5 lovashadosztályt tudna hadrendbe állítani, míg a kisantant 48 gyalog- és 6 lovashadosztályt. Három héttel a mozgósítás – *B eset* – után az olasz blokk ereje 68 gyalog- és 5 lovashadosztály, míg a kisantanté 66 gyalog- és 6 lovashadosztály. Az erőviszonyok csak egy hónappal a mozgósítás – *C eset* – után billennének a kisantant javára úgy, hogy az olasz blokk 76 gyalog- és 5 lovashadosztályt számlálna, míg a kisantant 78 gyalog- és 6 lovashadosztályt. Egy *északi konfliktusban* a német–osztrák–magyar blokkal szemben egy francia–lengyel–kisantant tömörülés állna. A táblázat azonban csak a lengyel–kisantant erővel számol a német–osztrák–magyar blokkal szemben. *A esetben* az utóbbi tömörülés 58 gyalog- és 5 lovashadosztályt tud felállítani, míg a lengyel–kisantant csoport 78 gyalog- és 7 lovashadosztályt. *B eset:* a német–osztrák–magyar csoport 68 gyalog- és 5 lovashadosztályával szemben 101 gyalog- és 7 lovashadosztály áll a másik oldalon. *C eset:* a német–osztrák–magyar blokk 72 gyalog- és 5 lovashadosztályával szemben 123 gyalog- és 7 lovashadosztály áll a lengyel–kisantant táborban. A tanulmányt annyi megjegyzést fűz a számokhoz, hogy a lengyel–kisantant blokk a francia katonai erőkkel kiegészülve egyértelműen számbeli fölényben van még akkor is, ha egy tucatnyi jugoszláv hadosztályt Olaszország ellen tartálékolnak, s vagy 15 lengyel, s ugyanannyi román gyalogos hadosztályt egy orosz offenzíva ellensúlyozására használnak fel. A tanulmány harmadik táblázata az *általános konfliktus* esetét vizsgálja meg, amikor a német–olasz–orosz blokk és szövetségesei tömörülésével szemben a francia–lengyel–kisantant csoport áll. *A esetben* a német–olasz–orosz csoportosulás 127 gyalog- és 18 lovashadosztályával szemben a lengyel–kisantant blokk 78 gyalog- és 7 lovashadosztálya áll. *B esetben* az első csoport 168 gyalog- és 18 lovashadosztályával szemben a lengyel–kisantant blokk 101 gyalog- és 7 lovashadosztályt vonultat fel. Míg *C esetben* a német–olasz–orosz társulat 194 és 200 közti gyalog- és 22 lovashadosztályával szemben a lengyel–kisantant csoport 123 gyalog- és 7 lovashadosztályt tud felvonultatni. Ez esetben egyértelmű az ellenfél fölénye, s az egyensúlyt csak a francia erőkkel lehet biztosítani, ami *A esetben* 51 gyaloghadosztályt, *B-ben* 65 és *C-ben* ugyancsak 65 hadosztályt jelent. A dokumentum szerint egy általános európai konfliktusban Franciaország és keleti partnerei képesek arra, hogy ellensúlyozzák az ellenfél erőt, regionális konfliktus esetén pedig erőfölénybe kerülhetnek. Abban az esetben viszont, ha Németország egyedül a lengyeleket támadja meg, Varsó nem képes hosszabb ellenállásra. Lengyelország megmentése érdekében francia és csehszlovák beavatkozásra van szükség. A francia vezérkar ebben a dokumentumban is hangsúlyozza, hogy általános konfliktus esetén Németország a legfontosabb ellenfél, s a francia, lengyel, csehszlovák erők nagy részét ellene kell felhasználni. A másodlagos ellenfelekkel szemben csak annyi ellenállást kell tanúsítani, hogy a németekkel szembeni fellépés ne gyengüljön, s közben a fenyegetett országok érdekei se sérüljenek. A dokumentumnak ez a megállapítása egyértelműen francia érdekeket tükröz, s elvárja, hogy partnerei is ennek rendeljék alá törekvéseiket. A dokumentum szerzői a két háború közti időszakban gyakran hangzottakozott célt itt is megfogalmazták, miszerint a Németország és Magyarország elleni erőfeszítések egy közös parancsnokság felállítását és közös akcióterv kidolgozását teszik szükségessé. Ebből az is következik, hogy se a közös parancsnokság, se az akcióterv 1933-ig nem létezett, s tegyük hozzá, ezt követően sem. Egy öt évvel később készült vezérkari elemzésből pontosabb értékelést kapunk a lengyel és a román hadseregről.

Az 1938. december 28-i keltezésű tanulmány⁷ abból az információból indul ki, hogy 1939 elején Németország végleg meg akar majd szabadulni minden keletről jövő fenyegetéstől, hogy teljes hadigépezetét a Nyugat ellen fordíthassa. Ezt a német tervet csak a három közvetlenül veszélyeztetett kelet-európai hatalom együttműködése buktathatja meg. E blokkot azonban csak akkor lehet létrehozni, ha Lengyelország és Románia kész arra, hogy fegyverrel száll szembe a német agresszióval, ha e két ország elfogadja a szovjet erők támogatását, s ha Oroszország kész fegyverrel támogatni két szomszédját mielőtt saját területét közvetlen támadás érné. A tanulmány kitér arra is, hogy a német diplomácia ezt a veszélyt elháríthatja azzal, hogy külön egyezményt köt a Szovjetunióval vagy a lengyeleknek területi kompenzációt ígér a balti országok, illetve a Szovjetunió kárára. S azt is megemlíti, hogy Németország felhasználhatja a csehszlovák területet, s az indulásnál ez helyzeti előnyt jelent. A francia vezérkar számára ezért a nagy kérdés: mit ér egy ilyen keleti koalíció katonai szempontból.

A lengyel legfelső parancsnokságot a dokumentum bizonytalan értékűnek tartja. A vezérkar nagyon jó osztályzaton kap, az alsóbb káderek jót, a csapatok pedig kitűnőt. A gyalogsági anyagot nagyon jónak minősíti, s azt is megjegyzi a dokumentum, hogy az ellátás is biztosított ezen a téren. A tüzérséget jónak értékeli, hozzátéve, hogy az ellátásban nehézségek vannak. A repülőgépekből és a páncélozott eszközökből viszont nincs elegendő mennyiség. Romániában a legfelső parancsnokság a vezérkarral együtt jó értékelést kap, az alsóbb káderek nagyon jót, s a csapatok kitűnőt, az altisztek kivételével, akik közepes minősítést kapnak. A gyalogsági és tüzérségi anyaggal kapcsolatban az erőfeszítések ellenére is súlyos hiányokat említ a dokumentum, a páncélozott eszközöket és a repülőket nagyon gyengének tartja. A szovjet legfelső katonai vezetést a tanulmány közepesnek, sőt rossznak, instabilnak nevezi. A vezérkart megviselelték a tisztogatások. A felső kádereknél a politikai és katonai parancsnoklás kettőssége gyászos hatással van a parancsnoki munkára. A csapatok viszont nagyon jó értékelést kapnak. A gyalogsági és tüzérségi eszközök minősítése nagyon jó és modern, az ellátás biztosított a nemzeti védelmet szolgáló ipar felfutásának köszönhetően. A harckocsik mechanikáját kielégítőnek, páncélzatát viszont elégtelennek nevezi. A repülőgépek teljesítménye kielégítő, s a repülőgépipar évente 5 ezer repülőt és 10 ezer motort állít elő. Az elemzés azzal zárul, hogy a lengyel–román katonai együttműködést a szovjet erők elsősorban repülőkkel s azzal támogathatnák, hogy hadianyagot szállítanak, így orvosolhatják a két hadsereg legsúlyosabb gyengeségeit.

Az 1939. január 30-i vezérkari elemzésben már számszerű adatokat is találunk a lengyel és a román hadseregről.⁸ Egy fegyveres konfliktusban mintegy 50 lengyel gyaloghadosztály venne részt, legalább egy nehéz tüzérezred, 350–400 harckocsi, s 500–600 első vonalbeli repülő. A lengyel gyalogsági fegyverzetet ez a dokumentum is nagyon jó minőségűnek tartja, a többi fegyverzet kielégítő, a nehéz tüzérség, a harckocsik és a repülők mennyisége azonban nem elegendő. A készletek előállítása is alatta marad a modern háború igényeinek. Ennek oka azzal magyarázható, hogy a lengyel hadiipar nem fejlődött kellőképpen. Az ország nyomortűs vasúti és országúti hálózata, valamint a közepes tengeri kikötők kényes problémákat vetnek fel a mozgósított lengyel hadsereg ellátását illetően. A tanulmány végül azt a következtetést vonja le, hogy a lengyel fegyveres erők egy koalíciónak komoly kiegészítést jelentenek. Párizs számára a

7 SHAT 7N3130 d/2. Considération sur la constitution d'un bloc oriental.

8 SHAT 7N3130 d/2.

legkellemetlenebb egy semleges Lengyelország lennie, mivel ebben az esetben a németek katonai erejük nagy részével a francia határon avatkozhatnak be. Románia esetében a tanulmány 30–35 gyalog- és 3 lovashadosztállyal számol egy fegyveres konfliktus esetén, valamint 200–300 első vonalbeli repülővel és mintegy 100 harcokocsival. Ehhez az erőhöz még 4 brigádból álló határőradász egység jön. A személyi állományt az altisztek kivételével szilárd szakmai minőség jellemzi. A fegyverzet javul, de korántsem tökéletes, mert régi típusú géppuskákat használnak, hiány van páncélelhárító fegyverzetben és kevés a harcokocsi valamint a nehéztüzérségi eszközök száma. A román hadiipar, jóllehet csírájában nagy lehetőségeket kínál, de nem érte még el azt a fejlődési fokot, amely a modern hadsereg igényeit képes lenne kielégíteni. A román felfegyverkezés ezért nagymértékben függ a külföldről, mindenekelőtt Franciaországról és Csehszlovákiától, miközben a velük való összeköttetés sebezhető. Mindebből a tanulmány azt a következtetést vonja le, hogy Románia egy általános konfliktus esetén nem jelentene hatékony segítséget Franciaországnak. Ennek ellenére bőséges ipari forrásokkal rendelkezik, s egy baráti Lengyelország számára kisegítő tényező lehet. A román semlegesség azonban nagymértékben rontaná Lengyelország beavatkozási esélyeit Franciaország oldalán, s lehetőséget nyújtana Németország és Olaszország ellátására, mely a két ország számára nélkülözhetetlen.

A francia vezérkar, s ezen belül is a 2ème Bureau által készített s általunk vizsgált tanulmányok alapján megállapíthatjuk: pozitív a végkicsengés abban az értelemben, hogy a keleti partnerek komoly kiegészítései egy koalíciónak, vagy kisegítő tényezőket jelentenek, és Franciaországgal együtt képesek ellensúlyozni az ellenséges blokkot. Annak ellenére végződik így, hogy minden dokumentumban megtaláljuk azt a megállapítást, miszerint a bemutatott keleti partnerek katonai felkészültsége a modern háború követelményeit illetően kívánnivalót hagy maga után. Úgy tűnik, a francia katonai attasék jelentései a harmincas évek végén egyértelműbb képet adnak Franciaország keleti partnereinek katonai értékeiről.

1937. március végén Béthouart ezredes, belgrádi francia katonai attasé azt jelentette, hogy *„a hadsereg maradt a fő támaszunk Jugoszláviában”,* mivel a március 25-én aláírt olasz–jugoszláv egyezmény miatt a jugoszláv hadsereg elégedetlen volt. S ez abban is kifejeződött, hogy Yvon Delbos külügyminiszter belgrádi látogatásakor a hadügyminiszter megerősítette: Jugoszlávia Franciaország oldalán maradt.⁹ A hadsereg berkeiben azonban Németország és Olaszország katonai erejének növekedése érezte hatását, ezért a katonai attasé is fontosnak tartotta, hogy jugoszláv barátaiikkal megismertessék a francia hadsereget. Béthouart 1938. július végén Merson ezredes váltotta, akinek már az elején nézeteltérése volt a belgrádi francia követvel, Brugère-rel a jugoszláv hadseregről, amelynek értéke a követ szerint a nullával egyenlő. Ezért egy fegyveres konfliktusban csak Jugoszlávia semlegességére lehet számítani. A 2ème Bureau azonban másképpen vélekedett: *„A jugoszláv hadsereg képtelen az offenzívára egy modern hadsereg ellen, s bár az elvárható védelmi erőfeszítése is korlátozott, ez a hadsereg mégis tagadatlan ellenállási képességgel rendelkezik.”*¹⁰ Ez a megállapítás a lényegret illetően nem különbözik a francia követ véleményétől, mégis van egy pozitív kicsengés, ahogy ezt a már bemutatott dokumentumok esetében láttuk. A különböző vélemények azonban összességében negatív képet rajzolnak a jugoszláv hadseregről 1938-ban s később is. Legfőbb gyengeségként azt említi ki,

9 Mares, Antoine: Les attachés militaires en Europe centrale et la notion de puissance en 1938, *Revue Historique des Armées*, 1983/1. 62.

10 Uo. 62.

hogy hiányzik a hadiipar, a légierő és a parancsnoki kar egyaránt közepes, s csupán a harci tiszti-csapatok, a katonák fegyverzettségét és a hazaszervezetet lehet pozitívként említeni.

Az 1935-ös hadgyakorlat alapján a román hadsereg csapatai kitűnő értékelést kaptak, s bár a felső katonai vezetés értéke nem kiegyensúlyozott, ezt a hadsereget hadműveletre képesnek tartották. A fegyverzet területén voltak hiányosságok, s abban is, hogy tartalékosállományai gyakorlatilag nem léteztek. 1938-ban aztán Delmas ezredes, katonai attasé, már fejlődésről számolhatott be, mivel a felszerelés javult, s a hadsereg káderei állománya megfiatalodott. Lengyelországgal kapcsolatban Musse tábornok, varsói katonai attasé azt a megállapítást tette, hogy „a lengyel szövetség számunkra az egyik legrealisabb adu, melyet az európai játszmában használhatunk”.¹¹ Ezt az adu persze erősíteni kellett. Ezt kérte Kasprzycki tábornok, lengyel hadügyminiszter 1939 májusában, amikor a Gamelin tábornok vezette francia delegációval tárgyalt Párizsban. Kasprzycki szerint Németország először Lengyelország ellen indít egy meglepetésszerű támadást motorizált egységeivel, ezért a francia félől azt kérte, hogy a lehető leghamarabb indítsa meg támadását a németek ellen, s kösse le a német erőket nagy részét a nyugati fronton. Gamelin és Georges tábornokok ezt megígérték. Pontosabban azt, hogy azonnal légi támadásba kezdenek; a mozgósítás harmadik napjától korlátozott offenzív akciókat indítanak az általános offenzíva pedig a 15. vagy a 17. napon kezdődik. Viszonyzsképpen a lengyelek azt váltalták, hogy legelőször Kelet-Poroszországot szerzik meg amennyiben a németek Franciaországot megtámadják.¹² A szépséghibája az egészen az, hogy a varsói francia nagykövét, Noël pesszimistán vélekedett a lengyel hadseregről, mivel a légierőt modernizálni kellett volna, hiányzott a nehéztűzérség s a harcokcsk száma is kevés volt.¹³ Ezért sürgette áprilisban azt, hogy a lengyel hadsereget azonnal erősítsék meg, s az is, hogy a vezérkarok találkozzanak egymással, melyre mint láttuk,

11 Uo. 68.

12 SHAT 7N3006 *Conversations franco-polonaises du 17 mai 1939*. Rollet, Henry: La Pologne au XXe siècle. A. Pedone, Paris 1984. 315–316. Gamelin, Général: Servir. Le prologue du drame (1930–août 1939), Plon, Paris 1946. 415–416.

13 Békeidőben a lengyel hadsereg 300 ezer főből állt, ami 30 gyaloghadosztályba, egy lovasdivízióba és 12 lovasbrigádba volt szervezve. A hadsereget kb. egyenlő mértékben a keleti és a nyugati határ mentén helyezték el, s a tartalékok között voltak. Háború idején 50 hadosztályt lehetett szervezni. Létszámait illetően tehát jelentős hadseregről volt szó. Fiaatal tisztsjei már kizárólag lengyel kiképzést kaptak, s 1936-ra elérték a kapitányi rendfokozatot. A régi tisztek Pilsudski egykori légiosai voltak, s az orosz, az osztrák vagy a német iskolákból kerültek ki. A legfontosabb posztokat a légiosok töltötték be. A technikai háttérrel kapcsolatban már említettük, hogy a modern háborúhoz nélkülözhetetlen területen, mint a páncélozott járművek, repülőek, voltak hiányosságok. A hadsereg 500–600 lengyel gyalgárműv páncélozott járművel rendelkezett, de igen gyenge védelmet nyújtottak. Az 1400–1500 daraból álló légiflotta régi típusú vadászgép volt. A bombázók 200–350 km hatósugarú teljesítménnyel bírtak, ami a modern háború követelményeinek már nem felelt meg. A lengyel állam az évi költségvetés egyharmadát fordította katonai kiadásokra, ami alig volt elegendő a védelmi feladatok ellátásához. Mi magyarázza a technikai háttér gyengeségét? Ebben szerepet játszott Pilsudski konzervatív szemlélete mert az olyan fegyverek szerepét, mint a harcokcsi vagy a repülő, alábecsülte. S mivel a katonai ügyeket 1926-tól személyesen irányította, ennek fontos szerepe volt. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a nagy gazdasági válság hatását sem. Pilsudski halálát követően egykori munkatársa, Rydz-Śmigły került a helyére, azaz a gyengéres erők főinspektori pozíciójába, aki aztán hamarosan Párizsba látogatott. Az utazás legfontosabb eredményeként Lengyelország 3 milliárd frankos (400 millió zloty) kölcsönt kapott, részben készpénzben, részben fegyverzetben. 1936-tól kezdődött meg igazán a lengyel hadsereg modernizálása s a hadiipar kiépítése. A hadsereg modernizálásának a költségét 30 milliárd frankra becsülték, s ez a lengyel állam két és fél éves költségvetési összegének felelt meg. E hatalmas vállalkozás a külföld támogatását is feltektezte, s ehhez Franciaország onmagában nem volt elegendő. Ezt hangsúlyozta 1936 januárjában Airbonneau varsói francia katonai attasé is, hozzátette, hogy „Lengyelország három vagy négy év múlva lényegesen komolyabb hadsereggel rendelkezhet, mint ma”. Ez a modernizálás azonban csak elkezdődött. Guyot, Pierre L.: France-Pologne 1919–1939. De l'imitation romantique à la méfiance réciprocque. Éditions France-Empire, Paris 1991. 144–145., 148. *Spjenkiel*, *Andrzej*: La guerre polonaise en 1939, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982. 20–21.

sor került. Gamelin, a szárazföldi hadsereg főparancsnoka azonban ellenezte a fegyverszállítást, mivel a francia termelés épphogy kielégíti a francia igényeket. A vezérkari találkozó idején a lengyelek 2 milliárd frankos hitelt is kértek, mellyel Gamelin egyetértett. Azt szabta csupán feltételül, hogy emiatt a francia fegyvergyártás ne csökkenjen. Reynaud pénzügyminiszter egy pontos listát kért a lengyelektől, amelyet augusztus elejére el is küldtek. Párizs azonban csupán néhány könnyű harcokért adott, igaz ezek még idejében érkeztek. A vezérkari tanácskozásról készült protokollt május 19-én aláírták, de függött a politikai egyezmény aláírásától, amelyet Georges Bonnet külügyminiszter májusban elutasított. Kasprzycki emiatt nagyon csalódott volt. Gamelin, amikor május 20-án kikísérte őt a pályaudvarra, azzal „*világosította*”, hogy ők sem tudják elfelejteni Lengyelország magatartását München idején. Az aláírásra végül szeptember 4-én került sor. A háború azonban ekkor már elkezdődött.

Párizs és Varsó között már a húszas években is voltak súrlódások, a harmincas években aztán már nem csupán a francia–lengyel, hanem a francia–kisantant viszonyban is olyan változások következtek be, amelyek Franciaország hatalmi pozícióit jelentősen rontották.

Gyengülő kapcsolatok

Amikor Delbos külügyminiszter 1937 decemberében végigjárta azt az utat, amelyet Barthou 1934-ben, azaz ellátogatott Varsóba, Bukarestbe, Belgrádba és Prágába, a francia befolyás hihetetlen csökkenését tapasztalhatta. Georges Bonnet szavaival élve, „*a miniszter látogatása Közép-Európában nyilvánvalóvá tette a kisantant összeomlását, amelynek a versailles-i egyezmény szerzőinek fejében legfőbb keleti támogatóikká kellett volna válni*”.¹⁴ Lengyelországgal kapcsolatban Gamelin azt jegyezte meg, hogy amíg Pilsudski volt Lengyelország ura, tehát 1926 és 1935 között, a lengyel–francia katonai szövetség álomba merült, s a vezérkarok közti kapcsolat is csak az irodák közti információcserére korlátozódott.¹⁵ A lengyel diplomácia pedig több irányt is követett külpolitikájában. A francia dokumentumok ezzel kapcsolatban lengyel nagyhatalmi törekvésekről írtak, de nyilvánvaló, hogy ennek a diplomáciai mozgásnak más ösztönzői is voltak.

A francia–lengyel kapcsolatokban Locarno hozott változást, mivel Varsónak nem volt bizalma abban a politikában, amely engedékenynek mutatkozott a német követelésekkel szemben. Ez a helyzet egészen a második világháború kitöréséig egy ingamozgást eredményezett a francia–lengyel kapcsolatokban attól függően, hogy a lengyeleknek szóló német követelések gyengültek vagy erősödtek. Ez egyébként még így is megfelelt a lengyel külpolitika alapelveinek, amely az egyensúlyozásra épült Németország s a Szovjetunió között.¹⁶ Ha azonban a két szomszédos nagyhatalmat nézzük, akkor Berlinnel barátságosabb volt Varsó politikája, mint Moszkvával. Ajnenkiel még azt is hozzáteszi: időnként az embernek az a benyomása, hogy a német–lengyel kapcsolatok jobbakként, mint a francia–lengyel viszony. Megjegyzni mindjárt, hogy Varsó ily módon fejezte ki elégedetlenségét Párizssal szemben.¹⁷ Az elégedetlenség mellett a bizalmatlanság is szerepet játszott abban, hogy 1934. január 26-án Berlin és Varsó tíz évre szóló

14 Bonnet, Georges: *Le Quai d'Orsay sous trois républiques*. Fayard, Paris 1961. 179–180.

15 Gamelin, G.: *Servir*. I. m. 226.

16 Buell, Raymond Ledié: *Poland: Key to Europe*. London 1939. 309.

17 Ajnenkiel, A.: *La guerre* i. m. 19–20.

egyezményt írt alá, melyben kölcsönösen lemondanak az erőszak alkalmazásáról. A Berlinhez való közeledésben lengyel részről szerepet játszhatott az is, hogy Pilsudski és hívei Noël szavaival, „...csak megvetést és szánalmat éreztek parlamenti és demokratikus rendszerünkkel szemben”.¹⁸ Laroche szerint Pilsudski úgy vélte, hogy „egy olyan ország, amelynek tizenöt év alatt sikerült a szövetségesek győzelmi eredményeinek nagy részét lerombolnia, megérdemel bizonyos tiszteletet”.¹⁹ 1926-ban a védelmi bizottság előtt azt is kijelentette, hogy „...semmi lehetőséget nem lát arra, hogy a németeknek ez a generációja megtámadja Lengyelországot”.²⁰ A francia vezérkar az egyezményhez vezető okok között említi még: Pilsudski bizott Hitler őszinteségében, amikor kijelentette, hogy a két ország közti vitás ügyeket békés módon akarja rendezni. A Párizs iránti lengyel bizalmatlanságot a dokumentum szerint az 1933 júniusában aláírt négyhatalmi egyezmény is növelte.²¹ François-Poncet szerint azzal, hogy ez a megállapodás Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország, meggyezésére épült. Lengyelország tehát kimaradt, ami nagyon sértette Varsót.²² Azt már nem tette hozzá, hogy Mussolini tervezetében a második pont a Népszövetség 19. cikkelyének megfelelően lehetőséget adott a revízióra. Európa térképének átrajzolására. Nem véletlen, hogy a kisantant és Lengyelország reagál élesen a tervezetre. S bár francia javaslatra a végleges szöveg megszilárdult, s a négy nagyhatalom együtműködése a béke megőrzésére irányult, az egyezmény második cikkelyében azonban változatlanul szerepel a népszövetségi paktum 19. pontjára való hivatkozás, s az, hogy a „Magas Szerződő Felek elhatározzák, hogy egymás között és azoknak a határozatoknak a fenntartásával, amelyeket csak a Nemzetek Szövetségének rendes szervei hozhatnak, a fenti cikkek²³ kellő hatékonyságát előmozdító módszerekre és eljárási módzatokra vonatkozó minden javaslatot meg fognak vizsgálni”.²⁴ Ezt a pontot azért idéztük, mert ez alapján Wojciechowski joggal írhatja, hogy a négyhatalmi egyezmény „végleges formájában a területi revízió lehetőségét irányozta elő Európában; tehát Lengyelország és Csehszlovákia ellen irányult...”. Majd azzal folytatja: „Mivel Franciaország Nagy-Britanniával és Olaszországgal együtt zöld utat akart adni a német politikának a békés területi revízióra keleten, ezt éppen egy Németországgal kötendő egyezménnyel kellett megakadályozni”.²⁵ Érdemes még a lengyel kollégánál maradni, mert megemlíti a Pilsudski nevéhez kapcsolott ajánlattételt, miszerint a marsall Hitler hatalomra jutását követően egy Németország elleni preventív háborúra tett javaslatot Párizsnak. S mivel a francia vezetés ezt nem fogadta el, Pilsudski a németekkel való viszony normalizálása mellett döntött. Wojciechowski az ajánlattétellel kapcsolatban a *legenda* szót használja, mert a francia és a lengyel forrásokban csak közvetett utalást talál egy ilyen javaslatra. Az ajánlattételre szerinte félhivatalos katonai vonalon került sor. A kérdéshez kapcsolódó nézeteket Jędrzejewicz már a hatvanas évek második felében bemutatta, s Louis Fischer véleményével összegezte a preventív háborúhoz kapcsolódó

18 Noël, Léon: Une ambassade à Varsovie (1935–1939). L'agression allemande contre la Pologne. Flammarion, Paris 1946. 104.

19 MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 375. No 155. Varsó 1935. február 14.

20 Rollet, H.: La Pologne au XXe siècle. I. m. 193.

21 SHAT 7N3107 c/14. d/1. 1934. február 17. Raisons polonaises de l'accord germano-polonais du 26 janvier 1934.

22 François-Poncet, André: Souvenirs d'une ambassade à Berlin, septembre 1931 – octobre 1938. Flammarion, Paris 1946. 165.

23 A 10. és a 16. cikkre is hivatkozik a második pont.

24 Halnary Dénen: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Bp. 1966. 319.

25 Wojciechowski, Marian: Les relations polono-françaises entre les deux guerres mondiales. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982. 6.

orosz, francia, angol, német, csehszlovák és lengyel véleményeket: „Pilsudski tervének történetét egy Németország elleni preventív háborúra vonatkozóan az európai ügyekkel foglalkozó szerzők többsége elfogadja, s ez a továbbiakban nem kétséges”.²⁶ Számunkra a kérdés azért érdekes, mert érthetőbbé teszi az 1934-es lengyel–német egyezményt. Jędrzejewicz tanulmányában a lengyel diplomácia két akcióját mutatja be 1933-ban, amikor Pilsudski arról informálódott Párizsban, hogy a német újrafelfegyverkezéssel kapcsolatban hajlandó-e a francia vezetés valamilyen erőltetést tenni. Az elsőre 1933 tavaszán került sor, amikor Pilsudski Potocki grófot, egykori szárnysegédét küldte Párizsba, akit Paul-Boncour külügyminiszter fogadott. Ugyancsak ebben az időben küldte a marsall Párizsba Wieniawa-Długoszowski ezredesét, aki a francia titkosszolgálattal tárgyalt. Pilsudski tehát nem a hivatalos csatornákat használta. A szerző azt is hozzáteszi, hogy sem Paul-Boncour, sem az akkori miniszterelnök, Daladier, nem emlékezett Potocki akciójára, amikor húsz, illetve harminc évvel később Alexander Bregman újságíró, illetve Piotr Wandycz feltették az ezzel kapcsolatos kérdéseket. Jędrzejewicz viszont lengyel forrásokat, mint Beck levelét, vagy Szembek helyettes államtitkárát – Pilsudski bizalmasa – idézi ezzel kapcsolatban, és hivatkozik Lipskire, aki a külügyminisztérium nyugati szekciójának volt a vezetője, majd berlini követ lett. A szerző azt is hozzáteszi, hogy Pilsudski a legkritikusabb ügyekben nem a hivatalos diplomáciai csatornákat használta, így nem lehet számítani arra, hogy bármiféle dokumentum előkerül. A francia kormány szondázására még 1933. október végén került sor azt követően, hogy Németország október 14-én kilépett a Népszövetségből s elhagyta a leszerelési konferenciát. A marsall ezért egykori légiosztóját, Ludwik Morstint az akkor már ismert költőt és írórt küldte Párizsba, mert jó kapcsolata volt a francia vezérkarral, s mindenekelőtt Weygand tábornokkal. Morstin azzal a kérdéssel érkezett Párizsba, hogy Franciaország mozgósítja-e fegyveres erejét akkor, ha Lengyelországot megtámadja Németország, s a francia–német határon készen áll-e a német erők ellensúlyozására. Weygand tárgyalt ezzel kapcsolatban Paul-Boncourral, s a kormánnyal is, majd Morstin azzal a válasszal térhetett vissza Varsóba, hogy német támadás esetén Párizs nem rendelne el általános mozgósítást, s a francia–német határra sem küldene katonai erőt. Felajánlotta viszont azt, hogy fegyverzetet, muníciót, katonai stábot küld, s a közvélemény erejével is támogatja a lengyeleket. Pilsudski ezután Lipski, berlini lengyel követ véleményét kérte a hitleri rezsimről. A követ megerősítette, hogy sem a pénzügyi, sem a gazdasági helyzet nem veszélyezteti Hitler hatalmát. Ezután november 15-én került sor a Hitler–Lipski találkozóra, ahol a német kancellár egyezményt ajánlott Pilsudskinak arról, hogy lemondanak az erők alkalmazásáról. A marsall ezt követően még Arbonneau tábornokkal, a varsói francia katonai misszió vezetőjével is tárgyalt, aki megerősítette, hogy Franciaország semmiféle határozott lépést nem tervez Németországgal szemben. Lipski ezért 1934. január 9-én pozitív választ adott Hitler ajánlatára Neurath külügyminiszternek. Jędrzejewicz végkövetkeztetése az, hogy 1933-ban Franciaország tisztában volt azzal, hogy Lengyelország kész egy katonai akcióra, hogy megállítsák Németország újrafegyverkezését.²⁷

26 Jędrzejewicz, *Walczyk*: The Polish Plan for a „Preventive War” against Germany in 1933. The Polish Review, 1966 nr 1, 62–91, 72.

27 Jędrzejewicz, *Walczyk*: The Polish Plan i, m. 73–89. Roberts, Henry L.: The Diplomacy of Colonel Beck. In: Craig, Gordon A. – Gilbert, Felix (ed.): The Diplomats, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1994. (Copyright 1953, 1981. Renewed by Princeton University Press. First Princeton Paperback printing 1994.) 612–614. (Note on Polish Proposal for Preventive Action against Germany). Az újkori diplomácia története (1919–1939). A diplomácia a második világháború előkészítésének periódusában. Szerk. Paryomkin, V. P. Szikra, Bp. 1950. 501–503.

Akár így volt, akár nem, a kérdés megosztja a történészeket. Az azonban elgondolkodtató, hogy az ajánlatot vitatók közé tartozó Wojciechowski sem zárja ki egy ilyen lépés lehetőségét, de szerinte ez csak azzal a céllal született meg, hogy Németország hagyjon fel a négyhatalmi egyezmény koncepciójával, s egyezzen bele abba, hogy a Varsó és Berlin közötti kapcsolatok javuljanak. S hogy csak erről lehetett szó, szerinte az bizonyítja, hogy 1933-ban Franciaország nem volt kész egy Németország elleni háborúra, s ezzel Varsó tisztában volt.²⁸ Persze ha a lengyel vezetés ezt tudta, feltehető, hogy Berlin legalább sejtette. A francia vezérkar elemzése szerint a mozgatók között szerepelhetett az, hogy Németország el akarta hitetni: valóban békét akar, azt követően is, hogy kilépett a Népszövetségből. Ellensúlyozni akarta a lengyel–szovjet közeledés hatását,²⁹ s biztosítani Lengyelország semlegességét az Anschluss kérdésében, s akkor is, ha a német expanzió dél felé, Csehország ellen irányul. Franciaországnak pedig meg akarta mutatni, hogy mennyit ér számára a lengyel szövetség.³⁰ François-Poncet megjegyzi, hogy az egyezmény aláírása még Lengyelország barátait is meglepte. Ezért amikor a Wilhelmstrasse igazgatójával, Köpkevel beszélgetett, kifejtette neki, hogy a lengyel–német egyezménynek egészen más a hordereje és sokkal egészségesebb, ha Párizs harmadikként ott szerepel, mert ezáltal a keleti Locarno kiindulópontja lehetett volna. Köpke igazat adott a nagykövetnek, s kifejtette, ők is ezt akarták, de a lengyelek elutasították ezt a megoldást.³¹ A megjegyzést azonban fenntartással kell fogadni, mert a *Militär Wochenblatt* 1935. december 18-i száma szerint a német diplomácia az 1934-es egyezményről szétlőtte azt a láncot, melyet Franciaország a húszas években kiépített.³² S ha erre az évtizedre azt mondtuk, hogy Párizsnak az olaszok és az angolok voltak az ellenfelei, a harmincas évekre megváltozott a helyzet, s Németország megkezdte az ún. francia rendszer felbomlasztását. A Wilhelmstrasse véleménye ugyanis az volt, hogy az ún. páktum politikát Franciaország azért találta ki, hogy bekerítse Németországot, s ezáltal a defenzívnek szánt politika már agresszív vált. Ezért a Wilhelmstrasse azt is kihangsúlyozta, hogy a Harmadik Birodalom nem lehet egyszerre ellensége és barátja szomszédainak – összegzi röviden a német külügyminisztérium nézetét François-Poncet, berlini francia nagykövet.³³ S ez egyértelmű megnyilatkozás volt azzal kapcsolatban, hogy Németország szomszédai vagy Berlinhez vagy Párizshoz tartoznak.

A berlini *Correspondance Diplomatique et Politique* szeptemberi közleményében³⁴ a készülő szovjet–román egyezményről ír. Ez a félhivatalos lap kiemeli, hogy az a rendszer, amely Franciaországot, Csehszlovákiát, Romániát és a Szovjetuniót összeköti, veszélyt jelent a többi államra, köztük Németországra, s e fenyegetéssel szemben nem maradnak tétlenek. François-Poncet szerint ez a megjegyzés azokra a megbeszélésekre utal, amelyek Németország és Magyarország, s feltehetően Lengyelország között zajlanak. A nagykövet ezt azon korábbi benyomásai megerősítésének tekinti, miszerint a Berlin–Budapest–Varsó háromszögben zajló politikai aktivitás válasz az oroszok kezdeményezéseire. Számunkra ez azért érdekes, mert Lengyelország a német blokkban jelenik meg. A német diplomácia az 1935-ös Hitler–Gömbös

28 Wojciechowski, M.: Les relations polono-françaises i. m. 7–8.

29 1931 januárjában írták alá a lengyel–szovjet egyezményt, melyet 1932-ben ratifikáltak.

30 SHAT 7N3107 c/14. d/1. 1934. február 17. Raisons allemandes de l'accord germano-polonais du 26 janvier 1934.

31 François-Poncet, J.: Souvenirs d'une ambassade à Berlin i. m. 164.

32 SHAT 7N3131 d/3. URSS-Tchécoslovaquie.

33 MAE Europe 1918-1940. URSS vol. 980. No 1213. ff. 1–6. François-Poncet Lavalnak. Berlin, 1935. augusztus 21.

34 MAE Europe 1918-1940. URSS vol. 980. ff. 30–31. No 2470. François-Poncet jelentése. Berlin, 27 septembre 1935.

találkozó idején Lengyelországot egyértelműen ahhoz a blokkhoz sorolta, amelyik szemben áll a Franciaország által támogatott szovjet politikával.³⁵ A két politikus azt az óhaját is kifejezte, hogy a Németország, Magyarország, Lengyelország, s amennyiben lehetséges, Finnország, Ausztria, Olaszország alkotta formáció arra is törekszik, hogy halálos csapást mérjen Csehszlovákiára, s ezzel közös határt adjon Magyarországnak és Lengyelországnak. A Göring vadászattól szóló következő napi jelentésében³⁶ François-Poncet Lipskiről írja, hogy egyre inkább behódol a Harmadik Birodalomnak, s azt a mondatot is neki tulajdonítja, miszerint Lengyelországnak az lenne a legjobb, ha Hitler birodalmával olyan baráti viszonyt alakítana ki, amilyen csak lehetséges. A francia nagykövet azonban azt is elismerte, hogy Varsó politikája Gömbös látogatása idején tartózkodó és óvatos volt. A nagykövet szerint mindez abból fakad, hogy Lengyelország kettős játékot űz, s úgy gondolja: még nem jött el az ideje annak, hogy végleges döntését meghozza. Az 1934-es egyezmény és Varsó kettős játéka ellenére François-Poncet emlékirataiban mégis azt írja: „Részünkről Lengyelországot változatlanul úgy kezeljük, mintha semmi sem történt volna.”³⁷ 1936 márciusában aztán úgy tűnt, hogy ez a kettős játék véget ér. Március 7-én néhány órával a német csapatok bevonulását követően a Rajna-vidékre, Beck, lengyel külügyminiszter, hívatta Noël, francia nagykövetet, s arra kérte, tudassa Párizssal, hogy a jelen körülmények között Lengyelország kész szövetségesi kötelezettségeinek teljesítésére. Jędrzejewicz szerint ez volt Varsó harmadik ajánlata Franciaországnak egy Hitler elleni katonai akcióra, amelyet azonban Párizs elvetett.³⁸

A helyzet azonban korántsem ilyen egyértelmű, mert Varsó változatlanul kettős játékot űzött. 1936 februárjában már hallani lehetett a németek azon törekvéséről, hogy megszállják a rajnai demilitarizált övezetet. Beck ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy ez az esemény nem jelent majd *casus foederis* a lengyel–francia szövetség számára. Ez a vélemény Németországnak szólt, amellyel nem akarta rontani kapcsolatait. Becknek azonban figyelembe kellett vennie a lengyel katonai körök hangulatát, amely egyértelműen németellenes volt, s emiatt a lengyel–francia viszonyt sem lehetett figyelmen kívül hagynia. Ezzel magyarázható a Noëlnek tett kijelentés. S ez akárhogy is nézzük, a François-Poncet által többször említett és kifogásolt kettős játék kategóriájába tartozik. S ezt erősíti az, hogy Beck közben az Iszkrának is átadott egy kommunikét, amelyben a német állásponttal értett egyet. Wojciechowski szerint e kettősséget a külügyminiszter azért engedhette meg, mert tudott arról, hogy a franciák nem támadnak. A helyzet persze nem volt könnyű, mivel Franciaország azzal, hogy nem reagált, nagyon rossz benyomást keltett Lengyelországban, s ez egyértelműen a németbarát oldalt erősítette – hangsúlyozta Komarnicki április végén a Népszövetségben.³⁹

A márciusi válság Franciaország többi partnerére is kemény hatást gyakorolt, mivel a francia katonai gyengeség egyértelműen megmutakozott, s partnerei úgy ítélték meg, hogy Párizstól nem nagyon várhatnak katonai segítséget. A legtalálkozó talán Purié, párizsi jugoszláv követ megjegyzése volt a helyzet jellemzésére: „Amikor Franciaország és Anglia a Rajna-vidéken saját

35 MAE Europe 1918-1940. Hongrie vol. 125. ff. 7-8. No 2532. Berlin, 1er octobre 1935. François-Poncet jelentése a Hitler-Gömbös találkozóról.

36 MAE Europe 1918-1940. Hongrie vol. 125. ff. 17-23. No 1415. Berlin, 2 octobre 1935. François-Poncet Lavalnak.

37 François-Poncet, A.: Souvenirs d'une ambassade à Berlin i. m. 165.

38 Jędrzejewicz, W.: The Polish Plan i. m. 91.

39 Wojciechowski, M.: Les relations polono-françaises i. m. 9-10. Goyet, P.: France-Pologne 1919-1939 i. m. 151-153.

védelmére nem tett semmit, könnyelműség lenne azt remélni, hogy bármit tennének Közép-Európa biztonságáért".⁴⁰ Még március 6-án egy francia-belga levélváltás hatályaon kívül helyezte a két ország közti 1920-as szerződést. A németek másnapi Rajna-vidéki akcióját követően Brüsszel egy olyan független politikára törekedett, ahol kizárólag a belga célok veszik figyelembe. 1936. október 14-én ezért III. Lipót kijelentette, hogy a Rajna-vidék megszállása következtében Belgium nemzetközi helyzete az első világháború előttihez hasonlít, így arra kényszerül, hogy olyan katonai gépezetet tartson fenn, amelyik elrettenti szomszédait attól, hogy belga területet használnak egy másik állam megtámadásához. Ezt a belga lépést a semlegességhez való visszatérésnek szokták minősíteni, de nem erről, hanem egy független politika meghirdetéséről van szó. A francia kormány Belgium kiesését Delbos december 4-i nyilatkozatával igyekezett enyhíteni, amelyben támadás esetén Londonhoz hasonlóan Párizs is támogatást ígért a belgáknak.⁴¹

A márciusi események hatása alatt a balkáni antant,⁴² melyet Franciaország a saját befolyása alá akart vonni, 1936. májusi Belgrádban tartott konferenciáján úgy döntött, hogy a résztvevők együttműködése csak a politikai területre korlátozódik, s a katonaira nem. Romániában bizonyos politikai körök a királlyal együtt nem elleneztek a német akciót, az országban egy jobbratolódás következett be, s a támadások hatására 1936 augusztusában a franciábarát külügyminiszter, Nicolae Titulescu lemondásra kényszerült. 1936 szeptemberében pedig Bukarest kereskedelmi szerződéseket kötött Németországgal. Jugoszláviában az 1935-ben kormányra került németbarát miniszterelnök, Stojadinović, elhibáztottnak tartotta az addigi franciábarát külpolitikát, ezért arra törekedett, hogy Berlinnel erősítse országa gazdasági és politikai kapcsolatait. Ez a folyamat már az 1934-es egyezményen elkezdődött, amelyben megállapodtak, hogy Jugoszlávia nyersanyagot exportál Németországba, s ipari készterméket importál. Jugoszláv diplomatáktól pedig francia ellenes nyilatkozatok olvashatók, amelyben bizalmatlanságukat fejezték ki Párizssal szemben. Belgrád ezen kívül baráti egyezményekkel rendezte problémáit szomszédaival, Olaszországgal 1937-ben, Bulgáriával 1938-ban.⁴³ A fentiek alapján a harmincas évek külpolitikai mozgása nagyban hasonlít az 1871–1914 közötti időszakhoz abban az értelemben, hogy Németország és Franciaország megpróbált válaszolni a másik kihívására. Hitler hatalomra jutása után a német diplomácia jó úton haladt ahhoz, hogy Párizs és keleti partnereinek kapcsolatát végleg széttröge.

40. *Áldam Magda: Az elszalasztott lehetőség.* (A Rajna-vidék megszállása.) Kossuth, Bp. 1988. 74.

41. *Duroselle, Jean Baptiste: Histoire diplomatique de 1919 à nos jours.* Dalloz, Paris 1985. 201–202.

42. Görögország, Jugoszlávia, Románia és Törökország 1934. február 9-én Athénban írták alá a balkáni paktumot. A résztvevők garantálták egymás határait, s azt, hogy konfliktus esetén konzultálnak egymással. Októberben az athéni egyezményt Ankarában azzal egészítették ki, hogy létrehozzák a külügyminiszterek állandó tanácsát, alapítanak egy balkáni bankot, s a résztvevő államok törvényhozásiát is koordinálják.

43. *Canapa, Marie-Paul: La Yougoslavie, Que sais-je?* P.U.F. 1980. 41. *Áldam M.: Az elszalasztott lehetőség.* I. m. 72–73., 80–81. *Castellan, Georges: Histoire des Balkans (XIve – XXe siècle).* Fayard, Paris 1991. 436. *Hoop, Jean-Marie d': La France, La Grande-Bretagne et les pays balkaniques de 1936–1939.* In: *Les relations franco-britanniques de 1935 à 1939. Communication: présentées aux colloques franco-britanniques tenus à: Londres (Imperial War Museum) du 18 au 21 octobre 1971.* Paris (Comité d'Histoire de la 2ème Guerre Mondiale) du 25 au 29 septembre 1972. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1975. 54–55. *Ormos Mária: Merénylet Marseille-ben.* Kossuth, Bp. 1984. 108–109.

L. NAGY ZSUZSA

A KISPOLGÁRSÁG ÉS A TÁRSADALMI MOBILITÁS A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT¹

A hazai történetírásban évtizedeknek kellett eltelniük, hogy a kutatók szándékaik szerint vizsgálhassák a társadalom valós szerkezetét. A társadalomtörténet-írás, az életmódkutatás csak nehezen foglalkozhatott a helyét a szakmában, felzárkózva így annak nemzetközi irányához. Az első eredmények a gazdaságtörténet-írásban születtek, kitüntetett kutatási téma volt az ipari munkásság, a paraszti népesség története. A kispolgár, a kispolgári azonban nem mint történelmi-társadalmi kategória jelent meg az ideológiában, tudománypolitikában, hanem mint elitelő minősítés. A társadalmi mobilitás kérdése ugyan bujtatva már korábban, szakszerűen kutatva tulajdonképpen csak a hetvenes évektől jelent meg a szakirodalomban. Azonban mind a társadalom valós szerkezetének vizsgálata, mind a mobilitás problémája megkerülhetetlenül tette a kispolgársággal való foglalkozást.

A kispolgárság gyűjtőfogalma, alá nagyon sokféle réteg tartozik és ráadásul tömegében is igen tekintélyes. Alapjában véve a jövedelemszerzés módja tagolta ezt a sokaságot két nagy csoportra. Az egyik a klasszikus kispolgár, az iparos, a kereskedő, a fuvarozó tartozott, aki abból a hasznból élt, amelyet üzleti tevékenységével teremtett elő. A másik csoport közös vonását alkalmazotti helyzete és rendszer, biztos fizetése adta. Ide tartoztak az alacsony beosztású köz- és állami tisztviselők, a vasutasok, postások, a fegyveres testületek és a polgári intézmények altszítjei, hivataloszlói, a házmesterek és mások. E két csoport nemcsak a jövedelemszerzés módjában különbözött, de mentalitásában, társadalmi és politikai magatartásában is. Az egyik oldalon vállalkozó szellem, önállóság, függetlenségi törekvés, de bizonytalan bevétel, a másikon biztos havi fix fizetés, tekintélytisztelő, a munkaadó iránti lojalitás volt jellemző.

Keresetük nagysága, ami elérte vagy meg is haladta a havi kétszáz pengőt és életviszonyaik, a kispolgárság közé sorolták az ipari szakmunkásokat. Ők kedvezőbb helyzetben voltak, mint a kisiparos zömét adó segéd nélküliek. Ez a kispolgárság képét tovább színezte.

E nagy és tarka tömeg a társadalom szerkezetében a felül és az alul lévők között köztes helyet foglalt el és közvetítő szerephez jutott. A felemelkedésben, de a lesüllyedésben is szinte megkerülhetetlen volt. A két háború között a mobilitás kétirányú mozgásában a c felemelkedés dominált. Az ipari munkások, az ipari és egyéb segédszemélyzet, a kisiparosok és földtelenek számára az első sikeres lépés a társadalmi előrelépésben a kispolgárságba való beemelkedés volt. Ez azután – kedvező esetben – a középosztályba való bejutást is elérhető közelségbe hozta. Ez a felfelé emelkedés azonban nem közvetlenül, hanem két generáción keresztül valósult meg.

¹ Az előadás elhangzott az „Ezer éve Európában” című nemzetközi konferencián, Debrecenben, 2000. szeptember 29-én.

A kispolgári lét nemcsak a felemelkedők számára volt jelentős. A középosztályi, értelmiségi rétegekből lecsúszók számára a kispolgárság megálló-, megkapaszkodó hely volt a teljes és végző süllyedés előtt, még a visszakapaszkodás reményével.

A huszadi század dereka már nem kínált olyan egy generáción belül végbemenő felemelkedést, mint a 19–20. század fordulójának gazdasági viszonyai. A két háború között az emelkedéshez minden szinten az iskolázottság, a tanultság növelése volt szükséges. A tanultság növelése tette lehetővé az apák foglalkozásának, vállalkozásának továbbvitelét magasabb színvonalon. Ez volt az útja annak is, hogy a gyermekek kilépjenek apáik foglalkozási és társadalmi köréből és annál magasabb helyre kerüljenek.

A kormányzat iskolapolitikája ezt a folyamatot a huszas években Klebelsberg Kuno idején csak úgy támogatta, mint a harmincas években Hóman Bálint minisztersége alatt. Ezt az oktatáspolitikát pusztán a kispolgárságba történő felemelkedés lehetősége szempontjából vizsgálva két oktatási forma jelentőségét kell kiemelni. Az egyik a szakmunkásképzés, a tanoncoktatás intézményi és tartalmi színvonalának emelése volt. Jellemzőnek tartom, hogy az utóbbi évtizedek oktatási- és iskolapolitikájával foglalkozó irodalomból teljesen kimaradt a szakmunkásképzés. Ez annál érthetőtlenebb, mivel tudjuk, hogy az első világháború után olyan iparágak kifejllesztése ment végbe, amelyeknek nem egy terméke nemzetközi színvonalat ért el és világpiaci keresettségnek örvendett. Ezek előállítása pedig nem lett volna lehetséges megfelelő felkészültségű ipari munkás és kisiparos réteg nélkül.

A polgári iskolát az említett irodalomban csak a legkéményebb elmarasztalás érte, minthogy közvetlen módon nem tette lehetővé az érettségit adó gimnáziumba és onnan az egyetemre jutást. Ezt a szemléletet én elitistának, egyoldalúnak és a kortól idegennek tartom. Ugyanis a mobilitás lehetőségét és ennek a polgári iskola szerepét nem veszi figyelembe. A polgári iskola valóban nem a középosztály gyermekeinek iskolája volt, abból egyetemre átlépni valóban nem lehetett. De négy polgárral felső ipari- és kereskedelmi iskolába, tanító-, óvónőképzésbe, papi szemináriumba lehetett tovább menni. Ez a végzettség számos kistisztviselői, alkalmazotti hely betöltéséhez is elegendő volt. Sőt, különbözeti vizsga letételével a gimnáziumba is át lehetett íratkozni.

A felfelé irányuló mobilitás érzékelhető volt ugyan, mégis korlátozott maradt a két háború között. A huszas években az ország és a társadalom általános viszonyai között minimális volt.

A harmincas években azonban megindult egy kedvező fejlődést sejtető mozgás. Ezt az oktatással, az iskolai tanulókkal kapcsolatos statisztikai felmérések tényyszerűsítik. Az előrelépés nemcsak az egyes rétegek helyzetében mutatkozott, hanem a generációk összehasonlításában is, a fiatalabbak javára. Az adatok arra, mutatnak, hogy nemcsak az életmód terén, hanem a foglalkozási ágakban is mutatkozott némi szerény közeledés a társadalmi rétegek között. Ezt a folyamatot a második világháború és benne Magyarország részvétele megakasztotta.

Az utolsó béke-tanévben (1937–1938) az iparostanoncok 27 százaléka a kereskedőtanoncok 46 százaléka már úgy kezdte tanulni szakmáját, hogy négy polgári iskolai/középiskolai végzettsége volt. A változás mértékét az érzékelteti, hogy az 1930-ban összeírt gyakorló iparosok nem egészen 7,5 százaléka, a kereskedőknek 16 százaléka bírt ilyen iskolai végzettséggel. Budapest és környéke néhány jó nevű kereskedelmi iskolájában az ipari és közlekedési (MÁV, Beszkárt stb.) munkások gyermekei 25–35 százalék között mozogtak, de mögöttük ott álltak a tisztviselő a tisztviselő családból jöttek. Csak utánuk következtek az iparosok és kereskedők gyermekei.

Egyes foglalkozások presztízs-helye és egyes rétegek kényszerhelyzete vezetett oda, hogy a kereskedő tanonciskolákban 10 százalékot tettek ki, a középosztályi és értelmiségi gyermekek. Az óvónő- és tanító(nő) képzésben az iparos gyerek meghaladták a 11 százalékot, a szegényiparaszti, napszámos gyermekek azonban 10 százalékot tettek ki.

A felfelé törekvő városi kispolgári rétegek végső céljának általában a középosztályba való bekerülést, következő mintának alapjában véve annak életmódját, életstílusát tekintették. Az első világháború után kialakult viszonyok több tekintetben olyan érintkezési pontot teremtettek, amelyek a közlekedést elősegítették.

A hasonló vonások közé tartozott anyagi helyzetük leromlása, az elszegényedés. De ilyen volt az is, hogy ennek ellenére gyermekeiket mindenképpen taníttatni akarták. Ez a közös jellemző olyan erősen hatott, hogy mindkét részről szinte crejüket meghaladó mértékben voltak készek anyagi áldozatot hozni. Az anyagi feltételeket mindannyian takarékossgal tudták biztosítani a cz elsősorban az étkezéseket, az élelmezést érintette. A hasonlóságból vagy azonos-ságból következő magatartás azonban más-más módon jelentkezett.

Mínden túl számos más tényező közelítette a kispolgárságot és a középosztályt. Ilyen volt maga a városi élet, Budapest és a városok lakás-szerkezete, amely kommunális szolgáltatásaival és szobaszámával nagyon nagymértékben erodálta a társadalmi különbségeket. De így hatott a film, a divat, a sajtó, a rádió. Gyermekek – kedvező esetben – azonos iskolában tanultak, egy cserkészcsapat tagjai voltak és így tovább.

Sok mindent tudunk ma már az érintkezési pontokról, azokról a csatornákról, amelyeken a középosztályi ideál-értékek hatottak a kispolgári rétegre. Nyitott kutatási téma azonban az, hogy vajon a középosztályba bekerült kispolgári elemek miként hatottak, miben és mennyiben módosították a középosztály képét.

És egyáltalán, 1920 és 1941 között volt-e idő bármiféle hatás kifejtésére?

A feleletet nagyon sok területen lehet és kell keresni a mentalitástól a mindennapi élet megnyilvánulásáig. Úgy tűnik, az alkalmazotti kispolgári családokból felemelkedettek utánpótlást adtak a középosztály tekintélyrisztetének, lojalitásának. Ma még kevésbé látjuk, hogy az iparos-kereskedő eredetűek pozitív jellemzőikből mit tudtak integrálni a középosztályba. Vizsgálatra érdemes témakör az is, milyen konfliktusokkal járt a kispolgári elemek beilleszkedése a középosztályba, mennyiben fogadták be őket.

A JÓLÉTI TÁRSADALOM ÉS CSAPDÁJA

A második világháború után az élet nehezen tért vissza a normális kerékvágásba. Mi több, a régi kerékvágásba nem is tért többé vissza. A történelem új utakat vágott.

A szó elsődleges értelmében ugyan néhány év alatt megtörténtek a kiigazítások, amennyiben két, három vagy négy év múlva az emberek tömegei már nem éheztek, nem rongyoskodtak, nem fagyoskodtak. Ezzel meg is voltak elégedve, és nemigen számoltak azzal, hogy az útjuk merőben más, új világ felé vezet. Igaz volt ez Keleten csakúgy, mint Nyugaton.

Keleten a szabadságról megmámorosodott fiatalok, a győztes demokratikus hatalmak kiegyenlítő szerepében bizakodók, a kisgazda, liberális, demokrata és szociáldemokrata politikusok, ha bizonyos jelek miatt kezdtek is szorongani, sejtéssel sem rendelkeztek arról, hogy hamarosan becsapódik egy vasajtó, és ők valamennyien, országukkal együtt a börtönön belül találják magukat. Ez a fordulat minden volt, csak nem az, amit megelőzően elképzelték, amit vártak. Az életminőség átmeneti javulást követően drasztikusan romlott, és a háború helyett a diktatúra marka szorította őket a vas és acél országának felépítésére, valamint a vele együtt járó újabb koplalásra, sorbaállásra, az új ellenőrző, megfigyelő, letartóztató szervektől való rettegésre.

Európának eme részében Sztálin halála után több lázadás és a magyar '56-os forradalom ébresztette rá a hatalmi köröket arra, hogy a lakosság széles körének nyújtani kell valamit, ha a hasonló incidenseket el akarják kerülni, és ha társadalmi értelemben valamennyire is állni akarják a versenyt a nyugati kihívásokkal. Az iskolázás, az egészségügy és a nyugdíj szálalját már úgyis az állam fedezte ezekben az országokban, de idővel hozzájött még ehhez a lakásépítés és az ellátás javítása. A méretek nem voltak egyformák, de valamelyes törekvés a lakosság szükségleteinek jobb kielégítésére – Románia kivételével – mindenütt mutatkozott. A népi demokratikusnak nevezett államokban valójában egy sajátos, államilag generált és irányított jóléti gazdaság felé igyekeztek elmozdulni.

Ahhoz azonban, hogy ez az irány sikerre vezethessen, hiányzott több feltétel. 1. Az egyes országok gazdaságpolitikája nem követhette az adottságoknak megfelelő irányt, mert azt a KGST és mögötte valójában a szovjet tervezés határozta meg. 2. Az érintett országok között spontán együttműködés hasonló okból nem alakulhatott ki. 3. A rendszerből hiányzott az egyéni inspiráció, amit az érdek-követés válhat ki, ebben a formátumban ugyanis az egyéni érdek nem játszhatott szerepet. (Legfeljebb oly csekély mértékben, hogy az általános gazdasági szempontból jelentéktelen maradt.)

Ez együttvéve azt eredményezte, hogy minél jobban törekedett egy népi demokratikus állam a lakosság igényeinek kielégítésére, annál inkább beleütközött a rendszer merev pilléreibe, amelyek ellenszegültek a gazdaság modernizálásának, az infrastruktúra kiépítésének, az ésszerű

beruházásoknak. Másfelől ugyanez a rigiditás az életszínvonal javításához vagy legalább fenntartáshoz való ragaszkodással együtt, mind nagyobb adósságokba kergette bele ezeket az országokat. A baljós, csőd felé tartó folyamat a legkiáltóbbá az NDK-ban és Magyarországon vált.

Ha Kelet-Európában a kierőltetett és forrásszegény, alsó szintű jóléti államféleség csapdába került, azt magyarázhatjuk saját struktúrájával. Csapdába került azonban a jóléti állam a maga igazi hazájában, Nyugat-Európában is, és ennek már jóval összetettebb, bonyolultabb okai voltak.

Összetett volt már a kiindulási pozíció is. Nagyjából a következő tényezők játszottak szerepet benne: 1. Támaszkodott egy jóval korábbi közgazdasági javaslat-rendszerre, amelyet az első világháború környékén kezdett több iskola kidolgozni. Jóllehet az amerikai (Tugwell), a brit (Marshall, Keynes, Pigou) és a svéd (Cassel) iskola között voltak nem jelentéktelen eltérések, abban megegyeztek, hogy mivel a gazdaságban a munka játssza az elsőrendű szerepet, az államnak gondoskodnia kell minél több munkahelyről, és ennek segítségével a fogyasztás növeléséről. Egyes közgazdászok és jogászok már arról is beszéltek, hogy a munkát szolgáltatók minél jobb ellátása alapján jóléti államot és gazdaságot szükséges kialakítani. Mindez az állami szerepvállalás jelentős kibővítésének követelményét jelentette. 2. A második világháború után egy német közgazdász e nézeteket úgy fordította le, hogy az államnak ugyan a gazdaság életébe továbbra sem szabad beavatkoznia, de gondoskodnia kell a szociális biztonságról. Megszületett a szociális piacgazdaság fogalma, amit az NSZK-ban a kormány gyakorlatba helyezett át. Az új módosulásoknak is nagy követő táborra alakult ki. 3. Jóllehet egészen nagy megfontolások alapján, az amerikai adminisztráció arra az elhatározásra jutott, hogy kisegíti a bajból a nyugat-európai államokat. Ebben szerepet játszottak saját piaci szempontjai, valamint az a törekvés, hogy a Nyugat ellen tudjon állni a keleti kihívásoknak. A Marshall-terv jelentős mértékben elősegítette a jóléti állam típusának kialakulását. 4. A nemzeti tőke maga is érdekelt volt a társadalmi béke fenntartásában, és mivel jelentős fejlődésre, vele együtt profitra számíthatott, ezáltal partner volt a különböző, megnövekedett állami kiadások finanszírozásában.

A recept bevált, a nyugat-európai országokban a gazdaság, hol előbb, hol utóbb, neki lódult. A gyors iramú fejlődés meg sem állt az 1960-as évek végéig. A bevásárló szatyrok szépen megteltek, társadalmi békétlenség alig mutatkozott. Még a bevándorlók is elégedettek voltak, mert kaptak valamilyen alantas munkát, hozzájutottak valamilyen lakharáshoz, és elismerték az állampolgárságukat, ha egy volt domíniumból, protektorátusból, gyarmatról költöztek át.

Az 1960-as évek végén azonban beborult az ég. Két csapás érte majdnem egy időben a nyugati típusú civilizációt. Az egyik kívülről érkezett, a másikat saját belső társadalmi egyensúlytalansága váltotta ki. A kívülről lecsapó problémát a korábbi gyarmati világ okozta, amennyiben elkezdte firtatni bizonyos nyersanyagok, első sorban az olaj árát, de már szóba került a kaucsuk, a gyapot, valamint a ritka nemesfémek ára is. Először tárgyalások folytak, de miután ezek lassan haladtak, az érdekelte olaj nagyhatalmak egyoldalú emelésbe kezdtek 1971-ben, és ezt 1973-ban sokkal drasztikusabb mértékben megismételték.

Ezek a lépések egyrészt pánikot váltottak ki világszerte, másrészt teljesen átalakították az árstruktúrát. Ettől kezdve mindennek meglódult az ára, amihez olajra, gumira, gyaptra vagy ritka fémre volt szükség. És mihez nem volt szükség vagy az egyikre, vagy a másikra? Ráadásul a hazai munkabérek időközben meglehetősen magasra szöktek. A tőke, amely eddig nemzeti kötődésű volt, még ha rendelkezett is léányvállalatokkal, ekkor kezdett igazi vándorlásba, bár

cleinte még viszonylag szolid mértékben. Mindenesre, az 1970-es években néhány nagyvállalat, például a Ford vagy a Benetton termékeit már a világ négy szögletében állították elő, és így jobban lehetett játszani a bérekekkel, az árakkal és az adóval is.

Hozzájött ehhez, hogy Nixon amerikai elnök előbb ideiglenesen, majd 1973-ban végleg felmondta azt a még 1944-ben kötött megállapodást, amelynek értelmében a világgazdaság meghatározó államai a Dollárhoz kötötték saját valutájukat. Ez a lépés maga után vonta, hogy az érintett államok, mint mondták, „lebegtetni” kezdték saját valutájukat, ami tág teret nyitott a spekulációnak.

Ettől kezdve az állami gazdaság és pénzpoltikában egymást követték a kiigazítások. A gyeplőn olykor szorítottak, olykor engedtek, az adósság csapdát csökkentették, vagy növelték, igyekeztek a dolgokat egyensúlyba hozni. Átmeneti sikereket olykor el is értek, de a megelőző vidám korszak nem tért vissza.

A társadalmi problematika 1968-ban tetőzött, amikor is kiderült, hogy a legfejlettebb és a legjobban élő államokban a hatalmon lévő elit és a meghatározó establishment elvesztette az ifjúságot és az értelmiség tekintélyes részét. A jelenséget diák-lázadásnak keresztelték el, és sokan igyekeztek bagatellizálni, mondván, hogy az ifjak nem fogalmaztak meg ésszerű követelményeket. Ha ez igaz is volt annyiban, hogy koherens gazdasági – társadalmi javaslatot senki sem terjesztett elő, mégis jóval többről volt szó, mint egyszerű ifjúsági nyugtalanságról. Kétségtelenül animálta a megmozdulásokat, hogy az egyetemisták hozzá szerettek volna jutni a legfrissebb tudományos eredményekhez, amelyeket a komótos professzori gárda legfeljebb néhány kivételes tanár esetében volt képes nyújtani. Több és jobb tanteremre, kollégiumra és jobb menzákra áhítoztak. A mozgalom a pórias követelések ellenére mégis elég pontosan jelezte ezeknek a társadalmaknak a múltból hozott göcsörtösségét, sznobizmust, elavult módszereit, hiányait. Mindez érintette az életvitelt, az elfogadott értékek körét, és – természetesen – a kultúrát és az oktatást. Az értelmiség tekintélyes része, méghozzá előtérben álló, közismert személyiségek tucatjai értéktek egyet az egyetemistákkal, mert maguk is hinni vélték, hogy az anyagi jólét nem elégítheti ki a társadalmakat. Az emberek közérzetében, egyáltalán egy társadalom milyenségében – vélték – a kultúrának és a magatartási formáknak nagy jelentőségük van.

A diákok formálisan nem győztek, lényegében azonban a közeljövő igazolta őket. Nem csak annyiban, hogy mindenütt elkezdtek új egyetemeket, szálláshelyeket építeni, és bevonni az oktatásba egy fiatalabb generációt, de elsősorban azért, hogy az erkölcsök is kezdtek átalakulni. Az 1968-as megmozdulásoktól valószínűleg nem volt független az sem, hogy 1969-ben De Gaulle köztársasági elnök megbukott egy valószínűleg jelentéktelen témájú népszavazáson.

A diáklázadások politikai értelemben sem múltak el nyomtalanul. A bennük résztvevők egy része terrorista szervezeteket kezdett szervezni, mondván, hogy a társadalom felrázására más eszköz nincs, mivel mindegyik párt, belcélrva ebbe a kommunista pártot is, rendszer-függővé vált. A Német Szövetségi Köztársaságban elkezdte a terror-sorozatát a Rote Armee Fraktion (Vörös Sereg Frakció), Olaszországban pedig a Brigate Rosse (Vörös Brigádok). A fiatal terroristák robbantottak, raboltak, és megölték, illetve egyenesen meggyilkoltak több száz embert. Célpontul magas állású állami tisztviselőket, bírakat, ügyészeket szemeltek ki, de túsul ejtettek egy éppen lemondott miniszterelnököt is, Aldo Moro-t. Mivel Moro fogva tartásával nem érték el céljukat, a túszt kivégezték. Az értelmiségi szimpatizánsok ezúttal sem maradtak el, és Rómában még egy olyan egyetemi tanár is akadt, aki személyesen részt vett az akciókban.

A diáklázadások résztvevőinek egy másik csoportja viszont bekapcsolódott a gyermekkorát élő zöld-mozgalomba. Eleinte a természetvédelem polgári követelményként jelent meg, kisebb, nagyobb közösségek kezdtek róla beszélni, ám annak mértékében, ahogyan egyfelől az energia probléma mind szorítóbbá, másfelől viszont a természet nagyipari és személyi károsítása egyre láthatóbbá vált, a mozgalom jelentősége megnőtt. A továbbiakban két vonalon mutatkozott elmozdulás: a mozgalom pártosodtak, illetve tüzetiesedtek. Ma már számos országban van a zöldeknek parlamenti frakciója, és néhány országban kormányzati szerepet is vállalhattak. (Joska Fischer) A zöld mozgalomnak kétségkívül köze van a hazai LMP sikeréhez.

1968 tehát új utakat nyitott társadalmi, morális és politikai téren egyaránt, az 1970-es évek elejének nemzetközi eseményei pedig súlyos gazdasági, államháztartási és ezekkel együtt járó politikai és társadalmi problémákat kezdtek felhalmozni.

E változásokkal mintegy lépést tartott a nagytőke, és mindenekelőtt a pénztőke mozgásának felgyorsulása. A menekülést a magas adók elől megkönnyítette számos elmaradott vagy félperifériás ország piacának megnyitása, amelyek közül néhány nemcsak kedvezményeket, de olykor egyenesen adómentességet biztosított, nem beszélve arról, hogy számos országban, amely befektetésre vágyott saját fejlesztéseinek finanszírozása érdekében, rendkívül alacsonyan tartották a béreket. A pénzmozgást ekkor már nagymértékben felgyorsította a technika, ami azt jelentette, hogy egy üzleti szempont követése érdekében órási pénzösszegeket ki lehetett vonni egy országból pillanatok alatt, hogy ugyan azalatt a néhány pillanat alatt egy másik országban jelenjenek meg. A pénz hektikus mozgását táplálta többek között, hogy az olajszolgáltató országokban hirtelen meggagdagodott, önjáró mágánások jelentek meg, akik sem hazai, sem nemzetközi szempontokra nem voltak tekintettel. Mindez ingadozásokhoz vezetett a tözsdeken, és kiszámíthatatlanná tette számos bank helyzetét.

Magától értetődik, hogy az adó és a járulékbérvétel bizonytalanná válása instabillá tette az állami költségvetést. Az államok bizonytalan vagy csökkenő bevételeivel viszont párban járt, hogy a felvállalt jóléti eszköztár fenntartása mind jobban megdrágult. Egy iskola, egy egyetem vagy egy kórház korszerű működésének biztosítása, a megfelelő eszközökkel való felszerelése sokszorosaiba került annak az összegnek, mint amennyit erre az 1950-es évek második felében vagy akár még az 1960-as években is, vagyis a jóléti állam virágkorában költeni kellett.

A pártok és a kormányok ekkor kezdtek figyelni azoknak a közgazdászoknak a tanaira, akik már évtizedek óta tiltakoztak az állam gazdasági szerepvállalása ellen. A gazdaságnak teljesen szabad kezét kell adni, és az államnak nem szabad a gazdasági fejlődést akadályozó túlvállalásokba bocsátkoznia – ez volt a tanítás lényegi mondanója. Ez a neoliberálisnak elkeresztelt iskola Chicagóban működött, és a két vezéralakja Milton Friedman és az osztrák bevándorló Friedrich August von Hayek volt. Az idők jeleként a két tudós az 1970-es évek derekán Nobel-díjat kapott. Mindazonáltal a legtöbb országban a szociáldemokraták és a munkáspártiak még reménykedtek a „fenntartható fejlődés” elvében, és ennek érdekében kétségbeesett próbálkozásokba bocsátkoztak.

Megfogadta viszont az intelmet a konzervatív Margaret Thatcher, majd követték őt az amerikai republikánusok, akik általános konzervatív társadalompolitikájukba befogadták a neoliberális gazdasági elveket. A többiek viszont szándékaik ellenére kénytelen, kelletlen fokozatosan rákényszerültek, hogy előbb vagy utóbb megszorításokat hajtsanak végre a költségvetésben, ami nem süjtathott másokat, mint az állampolgárokat, meghozzá közülük az alsó

kereseti, jövedelmi kategóriákba tartozókat. Olyan szolgáltatásokat kezdtek megvonni tőlük, amelyeket örökre a magukénak hittek.

A tőke szabadsága, mozgását és ellenőrizhetetlenségét tekintve az 1990-es években ugrásszerűen újból kitágult azáltal, hogy a világrendszer két pólusa közül az egyik, a szovjet eltűnt, és hatalmas új befektetési és árupiac kínálkozott a nagytőke számára. Ezzel egyébként megszűnt a korábban működő védelmi stratégia értelme is, mivel többé nem kellett tartani a bolsevik befolyás hatásaitól a nyugati övezetben. Az 1990-es években már világosan láthatóvá vált, hogy az egyik oldalon a mind győtrőbb gondokkal sújtott, és mind több megszorítást alkalmazó állammal egy mind nagyobb mozgástérrel rendelkező nemzetközi tőkés birodalom áll szemben. A profitjátszát immár semmi sem korlátozta, a német kormánynak – mint panaszkodta – fogalma sem volt róla, hogy a német tőke egyáltalán merre jár.

Míg az állam nem létező bevételekre alapozva még mindig jóval többet szolgáltatott, mint amennyire a reális helyzet felhatalmazta, a tőke – számos vonatkozásban – olyan üzletkbe ment bele, amelyeknek a fogyasztó oldalán nem volt meg a fedezete. Az utóbbi jelenséget hazánkban is megfigyelhetünk. Lakást lehetett venni az ár egytizedének felmutatása mellett, kocsi, telefon, hűtőgépet, televíziót az ár tört részének a befizetésével. A bankok nem csak a kisfogyasztóknak hiteleztek minden valódi garancia nélkül hozamra, de gyakran előfordult ez a nagyvállalatok esetében is. Hozomra kaphatott hitelet például egy nagy autógyár, amely reális piac nélkül fejlesztett és termelt abban a jórészt megalapozatlan reményben, hogy lesz, aki az árút kifizesse. Még az is előfordult, hogy egy építési vállalkozó úgy akart hitelhez jutni, hogy fedezetként ugyanannak a banknak egy korábbi kölcsönét ajánlotta fel. A véletlenes múlt, hogy pénz helyett a börtön lett a jutalma.

Termelés reális piac nélkül, és állami szolgáltatás reális fedezet nélkül. Nagyjából ez a képlet alakult ki a világ nagy részében. E beteges folyamatot jó ideig sikerült takargatni, ápolgatni, és elkerülni, hogy a kór teljes valójában bemutatkozzon. Kiigazítás itt, beavatkozás ott, gyors segély amott. Így dőcögött a világgazdaság évekig, míg végül a híres piac megrázta magát, és azt mondta: eddig és ne tovább. Legalábbis akkor, amikor 2008 őszén összedőlt az amerikai lakáspiac, a piac ezt próbálta kiáltani. Egyelőre azonban hiába kiáltozott, mert ismét csak a mentőöv került előtérbe. Egyes államok úgy próbálták megállítani a válságfolyamatot, hogy segítséget nyújtottak a bajba jutott vállalatoknak az eladhatatlan termékek további gyártásához. E műveletek legfőbb jelszava a munkahelyek megmentése volt. Ahhoz, hogy a bajt a gazdasági szféra és a politika komolyan vegye, és rádöbbenjen, hogy a betegség helyi érzéstelenítéssel többé nem kezelhető, még össze kellett omlania az autópiciacnak, tönkre kellett menniük a beszállítóknak és sok mindenki másnak is.

Másfél éve kezdődött a világválság, és azóta mindig akadt közgazdász, elemző és jós, aki már látta a nevezetes alagút végét. A jókívánságok és ráolvasások azonban eddig nem váltak be. A nehézségek legfeljebb átmenetileg és nagyon kis mértékben csillapodtak, márpedig a munkanélküliség növekedése, a háztartások elmélyülő gondoljai súlyos általános következményekkel járnak máris, és még súlyosabbakkal járhatnak a jövőben, ha a tendencia sokáig nem változik meg.

Milyen következményekkel lehet számolni? Sokat ezek közül máris ismerünk. Lázongások, gyújtogatások a nagyvárosokban, illetve azok peremén. Agresszív tiltakozás a megszorító intézkedések ellen, éhség-lázadás, a közlekedés megbénítása, sőt fegyveres harc. Csábítás,

csábulás illegális, esetleg terror-cselekményekre. A tárgyalásos megoldások háttérbe szorulása. Eltemetettnek hitt régi eszmék előbukkanása, a velük járó fenyegetéssel. A nacionalista elzárkózás, a másokkal szembeni türelmetlenség, a bűnbak-keresés és a rasszizmus elharapózása. Valóban örök jelenség, hogy ha baj van, kell legyen „felelőse”, és ha nem látható, vagy könnyen nem található meg, akkor jó a bűnbak is. Az utóbbi legfőbb kritériuma, hogy más legyen, mint mi vagyunk.

Ezek a jelenségek a világ majdnem minden táján megfigyelhetők, de sajnos ki kell mondanítani, hogy hazánk a felsorolt tünetek jó részében valahol az élen jár. Csakhogy a magyar eset egészen speciális. Ebben az országban nem a páriák gyűjtogatnak a város peremén, és nem ők rombolnak a főváros terein és utcáin. Leszámlítva a Kossuth téri idős bonvivánokat, jó erőben lévő fiatalok verekedtek, törtek, zúztak, illetve most már inkább menetelnek tiszta köntösben, jól felsülten és rendezetten az utcán. Nem szegény nyomorultak támadják a milliárdosokat, hanem, ha megtámadnak valakit, az rendszerint a falu peremén meghűződő nyomorult. Nem valami kilátástalanságba szorult munkanélküli sereg követelőzik, hanem jó részében tanult, értelmiségi fiatalok haragják a nemzetiszocializmus némileg megcsiszolt szövegeit. A szélső, vagy ahogy szeretik magukat definiálni: a radikális jobboldal szociális összetételét ugyan nem ismerjük pontosan, de amit látni lehet belőle, az egyenesen mutat az egyetemekre, főiskolákra, és jó állásban tevékenykedő fiatalokra.

A szocialistákra szavazók átlagéletkora 50 év, és a szocialista összjeveleteken 50 alatt alig valakit látni. A Fidesz szavazótáborra zömmel a 40-esekből kerül ki, és csak az LMP, valamint a Jobbik dicsekedhet a 20 és 30 éves szavazói többséggel. A Jobbik viszont, amint maga is elismeri, jobbra tartó radikális változásokat szeretne előidézni. Ez, az elképzelés, részletezése nélkül is a parlamentáris demokrácia fenyegetését foglalja magába. A jelenség szinte automatikusan felveti a kérdést, hogy ki a felelős mindezzért? A választ nem könnyű megtalálni. A válság által kiváltott létbizonytalanság, az egzisztenciális megrendülés, a jövő homályba burkolódása, a „nyomor istennője” nyilvánvalóan ludas a folyamatban, de nem egyedül. Sokan hiszik, hogy az iskola a hibás, ahol nem tanítják meg, hogy mit jelentett a náci, Magyarországon a nyilas uralom, vagy hogy mi volt a Holocaust. Ebben van is igazság, de a választ már csak azért sem meríti ki, mert az iskolai oktatásnak is több felelőse van. Az iskola mellett ráadásul a gyerekekre és az ifjakra hatással van a család, a baráti kör, a film, a színház, a média, a buli – vagyis a társadalom egésze.

Mások azt gondolják, hogy valójában a történelemben ágyazott magyar nemzeti mentalitás bukkant elő, amennyiben a magyarok tekintélyfüggők, és egyúttal a gyengébbek szorgos elnyomói. A tekintélyfüggőséget igazolja e felfogás szerint, hogy a magyarok sorra elfogadtak, mi több, megszerették olyan vezetőket, „apa-figurákat”, akiket eleinte vad elnyomóként gyűlöltek. Ebben a sorban meg lehet említeni Ferenc Józsefet, Horthy Miklóst és végül Kádár Jánost. A magyarok bestialis elnyomó hajlamát többnyire az ellenfelek fogalmazták meg és terjesztették, akik vagy a harcmezőn találkoztak a „vad magyarokkal” még a honfoglalást követő időkben, vagy érdekek összeütközésbe kerültek a jóval későbbi történet idején, mint egyes cseh, szlovák, román, szerb politikusok. Sajátos eset volt ebben a körben egyes nemzetiszocialista vezetők (Hitler, Goebbels) hasonló vádja, amelyet elsősorban az táplált, hogy a magyar vezetést nem találták elég engedelmesnek a német igények és követelmények kielégítése szempontjából.

A magam részéről nem vallom ezt a teóriát. Ha elfogadnánk, közel kerülnék a történelem etnikai alapú magyarázatához. Nem állítom, hogy nincsenek, nem alakulnak ki sajátos nemzeti mentalitások, és hogy ezek befolyással bírnak a közösségek mindenkori reakcióira. Ezek abszolutizálása és az a hiedelem, hogy a nemzeti mentalitásformák változtathatatlanok és mintegy örökletesek, már csúszást jelent a fajelmélet felé. Tisztázni kell: a kulturális nemzeti sajátosságok, amelyek megjelennek a zenében, táncban, irodalomban valóban örök értékek, és nem azonosak az itt érintett társadalmi, politikai mentalitással. A fajelméletek állítják, hogy az etnikai jellemvonások, ha egyszer kialakultak, többé nem változtathatók, tehát mintegy biológiai adottságokká válnak, amelyek örökre válók és örökre meghatároznak egy „fajt”, nemzetet, közösséget. Most ne foglalkozunk azzal, hogy ezt a tételt a biológia sem fogadja magába, hanem elégedjünk meg azzal, hogy a rasszisták ma is ezt sugallják a zsidókkal és a cigányokkal kapcsolatban. Ha ezt a felfogást nem fogadom el sem a zsidók, sem a cigányok esetében – és hozzáteszem: egyetlen nemzet esetében sem –, miért éppen a magyarokra alkalmaznám?

A nemzeti tulajdonságok valójában kulturális és történeti természetűek, amelyekre kulturális eszközökkel lehet hatni. És úgy tűnik, hogy valóban lehet. Az eszköztárba természetesen beletartozik az iskola, de mellette a média, a jogrendszer, az értelmiség és a politika széles világának magatartása, üzenete. Együttesen lehetnek jó vagy nem jó hatással a közmentálitásra. A németekről évtizedekig mondogatták, hogy ők genetikailag egyszerűen olyanok, hogy a náciizmus uralmán nincs is mit csodálkozni. A náciizmushoz egyenes út vezetett Luthertől, vagy méltányosabb esetben Kanttól Hitlerig – hallottuk, olvastuk sokszor. Nem a náciizmus rontotta meg a németeket, hanem a romlott németek teremtték meg a náci diktatúrát. Egy amerikai szerző ezt a tételt nem olyan régen még elismételte, és rendszeresen kifejtette egy nagy volumenű könyvében. De vajon hasonlítanak a mai németek az egykori SS, SA, Hitlerjugend társaságához? A nemzetek változnak, és jó irányban is változhatnak, ha a meghatározó társadalmi csoportok ebben az irányban fejtenek ki hatást.

Vélhetően a magyarok sem hordozták a génjeikben sem Ázsiában, se európai életükben a jobboldali radikalizmusra való hajlamot. Történetük utolsó évtizedeiben semmi sem mutatott arra, hogy elkapták volna ezt a bacilust. Ám az sem fogadható el, hogy mindig is valamilyen apa-figurára, felelőten alattvalói életre aspiráltak volna, mert ha ez igaz lenne, úgy nem lehetett volna Rákóczy felkelés, 1848, 1918, se '56. Nyilvánvaló, hogy a jelenlegi baj lappangott már egy ideje, de hogy hirtelen robbanásszerűen előbújít rejtekeiből, az minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy senki sem kezelte a megfelelő módon. Sem a politika, se a média, se az értelmiség.

E kérdéseket egyenként nem hozom terítékre, mert ez már a napi politika vidékére vezetne. Annnyit azonban ilyen rizikó nélkül is meg lehet állapítani, hogy a csapda széles és mély. Széles annyiban, hogy a világ minden részét érinti, még ha nem is azonos módon és mértékben. A mélységet viszont az teremti meg, hogy az elszigeteltnek látt pontokról és a pénzügyek, a költségvetések felületéről a válság kiterjedt a gazdaság csaknem minden szektorára, és a gazdasági bajok szorongatni kezdtek a társadalmak mind szélesebb rétegeit. Ez nyugalanságot és elégedetlenséget váltott ki, ami mindig táptalajává válik a legkülönbözőbb „megváltó” javaslatoknak, és közöttük a legkárosabbaknak is. A gazdasági válság társadalmasodott, s ez számos helyen megingatta a politikai szférát. Mindezek tetejében kezd a csapda kiterjedni a nemzetközi relációkra is.

Az utóbbi problematikából csak egyre térek ki. Nem régen hinni lehetett, hogy az Európai Unió szervezete jelentősen megerősödik. Ez nem következett be, hanem helyette mind több nehézségbe ütközik az egyszer már kialakított, kiküzdött összetartó elemek fenntartása is. 2008 őszén a nemzetközi pénzügyi szervek, belcélra ebbe az európai is, szinte pillanatok alatt megszavazták azt a biztonsági tartalékot, amely szükségesnek mutatkozott a magyar állam csődjének elkerülésére. A 2010-ben súlyosan válságosra fordult görög helyzet megoldására irányuló lépések azonban már távolról se tétettek meg ilyen könnyen. Hosszú, félelemmel telített napok múltak el, amíg az illetékes államok képviselői hozzájárultak ahhoz, hogy kisegítsék a görög államot a bajból. Egyelőre nem tudni, hogy a pozitív határozat háttérében pontosan milyen tárgyalások és megfontolások álltak. Hinni lehet mégis, hogy ebben szerepe volt a csődhelyzet terjedésének feltartóztatására irányuló szándéknak. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy ezt a célt az Unió valóban elérte-e, és az összeomlásokat a jövőre nézve kiiktatta-e a lehetséges forgatókönyvből.

Hol lehet, hol kell elkezdni a visszaszámlálást – nem tudom. Talán az egyedüli válasz erre, hogy mindenütt, ahol csak lehetséges. És lehetőleg gyorsan, mert a világválság csapdája nem igyekszik magától eltűnni.

PRITZ PÁL

EMLÉKIRAT ÉS TÖRTÉNETI VALÓSÁG BARCZA GYÖRGY EMLÉKIRATAI FÉNYÉBEN

A hazai történetész szakmának egy vonatkozásban még az irodalomtudománynál is kedvezőle-
nebb a pozíciója. Míg ott a textológia (számos jogos panasszal együtt) intézményes feltételrend-
szerrel rendelkezik, a mi szakmánkban a tudományos forráskiadásnak nem csupán szűkösek
az adottságai, de vannak olyan területek, ahol ilyesmivel a modern korok kutatói semmiféle
lehetőséggel nem rendelkeznek.

Témánk szempontjából most csupán az emlékiratok kiadásával kapcsolatos lehetetlen (bár
láthatjuk: nagyon is lehetséges) helyzetet tesszük szóvá. A memoár – jól tudjuk – igen lényeges
műfaj. Azzá teszi a tény, hogy a visszaemlékező olyan *megélt* tudással rendelkezik, amit a his-
torikus többnyire eleve nem birtokolhat. Ebből következőleg a memoárok sokat segíthetnek
munkánk eredményességében. Ugyanakkor a memoárró – *versenytársunk*, olyan versenytár-
sunk, akinek széles olvasói körök szemében velünk szemben behozhatatlan az előnye. Ezt az
előnyt tovább növeli az a tény, hogy a könyvkiadók – érthető piaci megfontolásokból – nem
egyszerűséggel szöveget csupán addig a pontig érdekeltek memoárok szaktörténészek közreműkö-
désével történő megjelentetésében, amíg mindez az olvasó számára azt sugallja, hogy a szakma
figyelő szeme által ellenőrzött munkát vesz kézbe (= ad érte pénzt). Ám az emlékiratok valóban
mély és kifogástalan tudományos apparátussal történő kiadása (saját tapasztalat birtokában is
állíthatom!) anyagilag kifejezetten kontraproduktív.

Mivel ezen bizonyosan nem lehet változtatni, csakis a piaci szempontoktól függetlenített
könyvkiadás oldhatná meg ezt a tudományos problémát. Vagyis – a széles körök számára tör-
ténő könyvkiadás *mellett* – ugyanannak a műnek a tudományos pedantéria szabályai szerinti
edíciója is szükségeltetik. Lényegében a legutóbbi rendszerváltással egy időben indult meg az
Európa Kiadó és a História folyóirat méltán népszerű *Extra Hungariam* sorozata, amely számos
fontos visszaemlékezést kapcsolt be a hazai közgondolkodásba. Ezen érték mellett ellenben ott
van az a súlyos negatívum, hogy a széles körökhöz eljutott sorozat – miközben a tájékoztató,
korrigáló jegyzetek révén a tisztánlátás érdekében is tett a Kiadó – számtalan ponton a törté-
neti közgondolkodás deformációit is csontosította.

Írásunk az ezen sorozatban publikált Barcza-emlékirat 1938–1941 közötti londoni éveket
elbeszélő részének is csupán egy szakaszát dolgozza fel. Egészen pontosan a Neville Chamberlain
lemondásától Teleki Pál tragikus haláláig tartó közel esztendő drámájáról van szó.²

1 *Borovicszény Aladár*: A király és kormányzója. Szakmailag ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta Pritz Pál. Európa, Bp. 1993.

2 Barcza 1918–1921 közötti éveit a Vadász Sándor-émlék könyvbe írott tanulmányom, a londoni első, 1938-as esztendő hónapjait a Dioszegi István-émlék könyvbe írott dolgozatom, az 1939-es esztendő londoni hónapjait, illetve a szerző ehhez kapcsolódó visszaemlékeit az L. Nagy Zsuzsa-émlék könyv számára készítettett írásom, a további, a nagy londoni fordulatig tartó hónapok történetét a Vida István-émlék könyvbe írt tanulmányom tekinti át.

Arról az időszokról, annak egy részéről beszélünk, amikor a diplomata élete, munkája a legszorosabban kapcsolódott össze a 20. századi magyar sorssal. Ehhez képest – mondhatjuk összegzően – sem a terjedelem sem annak tartalma nem okozhat meglepődést a témában járatos olvasó számára.

„Aggodalmas, de elszánt hangulatban következett be 1940 nyara – kezdődik az elbeszélés. Mindenki a német partraszállást és az azt megelőző nagyszabású légitámadásokat várta, ezek azonban elmaradtak. És ekkor már mindenki belátta, hogy az angol nemzetnek minden erkölcsi és anyagi erejét habozás és késedelem nélkül a háború céljaira kell fordítani. A jó és becsületes, de erélytelen és tétovázó Chamberlain már nem volt ezekbe az időkbe való. A konzervatív párt és sajátja kivételével minden más párt és sajátó udvarias, de határozott hangon kritizálta a Primert. Egy nap aztán London arra ébredt, hogy Chamberlain lemondott, utóda pedig ki lehetett volna más, mint Winston Churchill, ki már régóta sürgette az angol haderő leggyorsabb kiépítését.”³

A történet kétségkívül impresszionáló, színes, „csupán” az a köztörténeti tény maradt ki belőle, hogy az a bizonyos „nap” alapjában Adolf Hitler napja volt: 1940. május 10-én indította meg támadását Franciaország ellen, s ezzel vált végleg világossá az 1937. május 28-tól kormányzó Sir Neville Chamberlain megbékélési politikájának kudarca, ezért lesz ettől a naptól Winston Churchill az új miniszterelnök. Chamberlain ábrázolásához pedig bízást hozzáfűzhetjük betegeskedésének a tényét is, ám mindennél lényegesen fontosabb lett volna annak elbeszélése, hogy ez a politika messze nem a „Premier” személyes tulajdona volt. Az addigi angol politikában évekig nagyon sok volt a *megbékélő*, a náci Németországgal megbékélést kereső. Hiszen óriási kérdésben kellett dönteni. És ebben hosszú évekig első helyen a béke mindenek feletti-sége volt, mert a korabeli társadalmak hatalmas tömegeinek volt személyes élménye a négy éves tömegmészárlással egyenlő első nagy háború, s ez már önmagában roppant kedvező hátszert adott a kalandor Hitler agresszív politikájához.

A nagy-nagy békevágy mellett pedig karnyújtásnyi közelségben meredt az ormótlan veszély elhárításának dilemmája: a nyugati demokráciák és az ellentétes előjelű totális rendszerek *három osztatú világában* vajon miképpen lehet elkülülni (a másik kettő szövetségzése nyomán) az egyedül maradás rémét. Barcza György elbeszélése teljesen elszakítja azt a történeti tény, hogy mindebből következően az 1940. májusi fordulat előtti esztendőkből éppen Winston Churchill volt a kisebbségben lévő, szinte magányos figyelmeztető, aki sokáig nem sok támogatottság birtokában vívta küzdelmét a szükséges politikai fordulatért. Barcza György pontosan írja, hogy a nevezetes, csak vér, könnyekeket és verejtéket ígérő beszédével bemutatkozó új kormányfőről „mindenki érezte, tudta, hogy vele a nehéz idők *right manje* került a *right place*”⁴ ám elbeszélése jóval kiegyensúlyozottabb lenne annak elmondásával, hogy a korábbi évek Angliája a maga megfelelő emberét – mutatis mutandis – pedig Chamberlainben találta meg.

Az emlékirat reális képet rajzol a nagy államférfi arcáról, honfitársait bemutató munkára, ellenállásra generáló lan kadatlan munkájáról, s magának a londoni lakosságnak a bombázások

³ Barcza György: Diplomata-émlékeim 1911–1945. Önszerkesztette Antal László. A jegyzeteket és az utószót Bán D. András, a bibliográfiai utószót John Lukacs írta. I–II. köt. Európa, Bp. 1994. I. 468.

⁴ Uo. 469.

idején tanúsított példás fegyelmezettségéről. „Az óvóhelyekké átalakított földalatti vasúti állomások előtt hosszú sorban álltak az emberek, várva, hogy oda bebocsátást nyerjenek. Már dél előtt tíz és tizenegy órákor hosszú sorban álltak a nők, kisgyermekkel karjukon, összecsuhatószekeket, termoszpalackokat, takarókat vive, zuhogó esőben, ködben, nyirkos londoni hidegben órákig sorakoztak ott, egy panaszszó vagy méltatlankodás nélkül, míg több órai álldoglás után végre lebújhattak a föld alá, ahol másnap reggelig maradtak. Az angol nép fegyelme, türelme, hazafias kitartása bámulatra méltóan nyilatkozott meg ezeken a helyeken.”⁵

Amikor Barcza György ezeket az elismerő szavait megformálta, akkor – könnyen meg lehet – azokat mintegy kései kiengesztelésnek is szánta, hiszen annak idején tudta, tapasztalta, hogy a Foreign Office-ban ugyancsak számon tartották, sérelmezték a korabeli magyar újságok híradásait, amelyek bizony éppen nem ebben a szellemben tájékoztatták olvasóikat, a légi csatáról pedig (a Magyar Nemzet kivételével) az angol veszteségeket eltűzva cikkeztek.⁶

A követség személyzetét lehetőség szerint oltalmazandó Barcza György októberben a Londontól 42 km-re lévő Sunningdale-ben bérelt egy tágas villát, s azontúl csak reggelente jártak be Londonba dolgozni. Megrendítő eseménye volt ezeknek a heteknek, hogy egyedül élő titkárnője, Vukovich Ifigénia – mintegy mások életét védendő – imájában a magát ajánlotta cserében. Nem sokkal később pedig valóban lehulló bomba áldozata lett.⁷

A második bécsi döntés és hatása Londonban. Magyarország belép a tengelybe. A magyar-jugoszláv barátsági szerződés – ez a következő fejezet címe. Az elbeszélés most is színes és megragadó, ám a historikus mégsem teheti, hogy ne helyesbítsen. Hiszen a „tengely” Berlin és Róma 1936 októberében létrejött szövetsége volt, Magyarországnak belépni abba ugyanúgy képtelenség lett volna, mint ahogy az 1940. szeptember 27-én Németország, Olaszország és Japán által létrehozott háromhatalmi egyezménybe sem lehetett belépni. Bizar dolog ezt annak a kiváló diplomatának a szemére vetni, aki annak idején olyannyira tudta a korabeli rendet, amelynek jegyében a nagyhatalmakat egész világ választotta el a zárt klubjukhoz nem tartozó egyéb országoktól. Éppen Barcza emlékirata is tanúság a diplomáciai testületekben – töle kölcsönzött kifejezéssel – „féltestenként” trónoló nagykövetkekről, akikhez mérve (pontosan kifejezve küldő országuk súlytalanságát) csak „jóval kisebb pótemberek” voltak a követek.⁸ Ezért Joachim Ribbentrop német külügyminiszternek esze ágában sem volt ebbe a klubba hozzájuk mérve súlytalan országokat belepíteni. Más dolog, hogy a három nagy sem volt olyan nagy, hogy az általuk provokált világméretű küzdelemben mellőzhetne volna e kicsik közreműködését. Ezért az aláírás nyomán tartott sajtóértekezleten Ribbentrop közreműködésre hívott, ám a Deutsche Allgemeine Zeitung nevű újság (ki tudja miért) tévesen leírta a csatlakozás szót, s a Barczához kvalitásban, képzettségben nem is hasonlítható Sztójay Döme berlini magyar követ (eszébe se jutván, hogy itt egészen bizonyosan tévedésről van szó) ajtóstul rontva a házba, felettesei döntését be sem várva a Wilhelmstrasse-n bejelentette a magyar csatlakozási szándékot.⁹

5 Uo. 473. – Idézi még: Bón D. András: Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941. Osiris, Bp. 1998. 99–100.

6 Bón D.: Illúziók és csalódások. I. m. 99.

7 Barcza Gy.: Diplomata-emlékeim I. m. l. 472–475.

8 Uo. 344.

9 Bón D.: Illúziók és csalódások. I. m. 110–111. Vö. még Fuhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1918–1945. Harmadik, átdolgozott kiadás. Kossuth, Bp. 1988. 238–239.

Ezen önmagában is roppant lényeges különbségtől függetlenül azt kell aláhúznunk, hogy a volt követ képtelenséget állít, amikor a tengelybe belépésről ír. Furcsa grimasza a sorsnak, hogy alig néhány esztendő keservei hatására – e ponton – Barcza György (fájdalom, más nem mondhatunk) Sztójay Döme szintjére helyezi magát...

„Hitler jól tudja, mit csinál, amikor az első bécsi döntéssel ő és Mussolini az akkor már teljesen német uralom alatt álló cseh kormánnyal visszaadatta Magyarországnak a Felvidéket. Ezzel a Führer és a Duce Magyarország jótévőjévé vált, a magyar közvéleményt örökös hálára kötelezte irántuk. Hitler azt is jól tudta, hogy Magyarországnak minden sebe között legjobban fáj Erdély. Midőn 1940 nyarán a német befolyás Romániában fokozatosan megnőtt, és az ország jóformán teljesen ki volt szolgáltatva a németeknek, Hitler felvetette Erdély kérdését.”¹⁰

Az elbeszélés pontosan tükrözi Adolf Hitlernek a területi változásokban vitt meghatározó szerepét, ám a magyar közvélemény „örökös” hálájának emlegetése – arról nem is beszélve, hogy a történelemben nemhogy a hála, de semmi sem örök – teljesen elfedi azt aényt, hogy a korabeli magyar közvélemény jelentős része sokkal inkább hajlott annak feltételezésére, hogy itt valami természetes jóvátétel történt, s a Führer éppen a jobbító akaratot csonkította meg, hiszen elmaradt az egész Felvidék hazatérése. – „Egy ló, két ló, három ló. Becsapott a mázoló” – tartotta a pesti köznyelv kevésbé okos része.¹¹

El kell ismernünk: Barcza György elírásai szilárd struktúrába rendezettek. Az egész eddigi elbeszélésben következetesen hallgat arról a nem kis tényről: mióta kirobbant a második világháború, a magyar politikát/külpolitikát döntően az a kérdés foglalkoztatta, hogy ebben az új helyzetben miképpen lehet visszanyerni Erdélyt az anyaország érdekeinek, függetlenségének, jövőjének veszélyeztetése nélkül.¹²

Most is a fonákjáról ábrázolja a históriát: Hitler vetette fel – úgymond – Erdély kérdését. Erdély kérdését vajon miért vetette volna fel a német kancellár? Semmiféle érdeke nem fűződött hozzá. Az sem állja meg a helyét, amit ez után olvashatunk: „Románia részéről már korábban, 1939-ben megnyilvánult bizonyos területi kérdésekről való tárgyalási hajlandóság velünk szemben, de akkor Teleki Pál a román ajánlatot, mely a Bánságra, a magyar-román határsáv mentén elterülő vidékekre és néhány nagyobb városra (Arad, Nagyvárad) vonatkozott, nem fogadta el.”¹³

A valóság az volt, hogy a Ribbentrop–Molotov paktum nyomán pánikba esett román politikai elit tudta azt, hogy az elmúlt két évtized mereven ellenkező politikája nem folytatható, s valóban tett közeledő lépéseket Budapest felé. A román tárgyalási hajlandóság egész pontosan azt jelentette, hogy az ezen a téren leghajlékonyabb *Grigore Gafencu* (ekkoron külügyminiszter) francia újságírók előtt októberben *állítólag* területi engedményekre tett utalást. (Tipikus

10 Barcza Gy.: *Diplomata-emlékeim* i. m. I. 475–476.

11 *Szegedy-Maszák Aladár*: Az ember összel visszánéz... I–II. Európa–História, Bp. 1996. 230. (A szerző azt írja, hogy „ez az egész országban szállóigévé vált, és még jobban felbőszítette Hitlerre. Az sem volt titka, hogy a történelmi határokról irányuló latens remények egyszerre akut csalódássá alakultak át.” – Uo.)

12 Lényegében ez a tengely 1940 tele históriája elbeszélésének is. (Más dolog, hogy a főszöveg elemzése remélhetőleg meggyőzően mutatják a tengely fedettségét is megmutatják.)

13 Barcza Gy.: *Diplomata-emlékeim* i. m. I. 476. – Csak a pontosság kedvéért: a Bánság nyugati része Jugoszláviához tartozott.

puhatolódzó diplomáciai lépés – tetterjük hozzá.) Amikor azonban Bárdossy László bukaresti követünk rákérdezett az elhangzottakra, akkor a külügyminiszter úgy formulázta szavait, hogy „nem hangsúlyoztam ... külön nyomatékkal Románia területi integritásának feltétlen fenntartását...”¹⁴ Tehát világosan fogalmazva *széreny* mértékű engedékenység *balovány* fellépésétől volt szó csupán, amely ugyanakkor a román politika mérték adó körei számára még nagyon sokáig *elfogadhatatlan*,¹⁵ miközben a magyar politikai és katonai erők között arról folyik a vita, hogy a területi kérdést szabad-e *fegyveres* támadás tárgyává tenni. E háttér előtt pedig november második felében a magyar külügyminiszter olyan fenyegető hangot üt meg a Képviselőházban,¹⁶ hogy még Gafencu álláspontja is teljesen megmerveedik: ha kell – nyilatkozta –, lemondanak Besszarabiáról, Dobrudzsáról, de Erdélyt, a „román nép bölcsőjét” a legutolsó csepp véréig védelmek.¹⁷

Vajon miért nem fogadta el Teleki Pál a (valóságban egyébként nem létező) román ajánlatot? „Azért nem, mert ezeken a területeken a magyar lakosság aránylag kisebbségben volt a románokkal és a németekkel szemben, míg a nagyszámú erdélyi magyarság (székelyek) továbbra is román fennhatóság alatt maradtak volna. Nekünk – olvassuk tovább a mind merészebb történetet – nem volt és józanul nem is lehetett célunk idegen kisebbségeink számát növelni, mialatt az összefüggő egységekben élő magyarság odaát maradt volna. Ezt Teleki részéről igen józan, helyes és korrekt álláspont volt. Midőn ezt megbízásból Londonban azzal tudattam, hogy a mi célunk nem területelhódítás, hanem az elszakított magyarság visszaszerzése, ezt a Foreign Office-ban meg is értették és méltányolták.”¹⁸

Míndzeztel szemben: a Romániával szembeni magyar területi követeléseket Teleki Pál és munkatársai (terképgyűjteménnyel, statisztikákkal) 1939 őszén dolgozták ki. A magyar szempontból optimális terv 78 ezer km²-nyi területtel, 4,2 milliós lakossággal (ennek magyar számítás szerint is csak 37 százaléka volt magyar, 50 százaléka román), a minimálisan elfogadható igény 50 ezer km²-nyi területtel és 2,7 milliós lakossággal (ez esetben a magyarok és a románok aránya fele-fele lett volna) kombinált.¹⁹

Csáky István külügyminiszter 1940 januárjában adta át ezt a dokumentációt Velencében olasz partnerének, Barcza György pedig 1940. március 6-án nyújtja át a Foreign Office-ban Sir Alexander Cadogan-nek azt a memorandumot, amely a magyar területi követeléseket tartalmazta. Bár magát a dokumentumot egész pontosan nem ismerjük, de annak tartalma dolgában nem lehet kétféle. Mivel a magyar területi igények igen távol estek az etnikai elvtől, ezért a követ kifejtette: „a tisztán néprajzi elv mint kizárólagos irányelv területi kérdések megoldásánál csődöt mondott, az ilyen kérdéseket másképpen, mint minden összejátszó tényező,

14 Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. Sorozatszerkesztő Zsigmond László. IV. köt. Magyarország külpolitikája a II. világháború kiterjedése időszakában 1939–1940. Összeállította és sajtó alá rendezte Juhász Gyula. Akadémiai, Bp. 1962. (A továbbiakban: DIMK IV), 464. sz. Bárdossy 1939. november 15-i származékváltása. Idézi *Balogh Béni*: A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés. Pro-Print, Csíkszereda 2002. 83.

15 Majd csak a második bécsi döntés árnyékában, a Turnu Severin-i közvetlen tárgyalások vége felé.

16 Csak Romániától függ – mondotta Csáky István 1939. november 21-én – „hogy tud-e és akare-e ... az új keresztény nyomon a realitások területére lépni, a modern Duna-medence kialakításában közreműködni, avagy megvárja, amíg a történelem ránehezedik.” Idézi *Balogh Béni*: A magyar–román kapcsolatok i. m. 84.

17 L. *Balogh Béni*: A magyar–román kapcsolatok i. m. 79–85.

18 *Barcza Gy.*: Diplomata-emlékeim i. m. l. 476.

19 L. *Balogh Béni*: A magyar–román kapcsolatok i. m. 86.

tehát a néprajzin kívül történelmi, a gazdasági, a földrajz-politikai és Erdélyi illetően az igen fontos stratégiai szempontok figyelembevétele nélkül megoldani lehetetlen.²⁰

Természetesen a jelentés olvasója is az angol diplomata megértésével találkozott: „ezt Sir Alexander is elismerte annál is inkább, mert úgy állítottam be a dolgot, hogy a néprajzi elv tipikusan német taktika volt, ami absolute nem vált be például a cseh kérdésben.”²¹

A két, egymással – finoman szólva is – összhangban nem lévő londoni „helyeslés” közül az egyik bizonyosan nem az volt. És, ha az egyik nem autentikus, akkor miért lenne a másik az?

Az emlékirat idézett helye bizonyosan valószínű, a diplomáciai jelentés „csupán” vastagra nagyjítja a diplomáciai udvariasság általában szokásos tényét.

Az elmondottak egészen más okból, annak okán tanulságosak, hogy a magyar diplomata szinte hiánytalanul sorolja mindazokat a szempontokat, amelyeket mintegy két évtizede, a párizsi békekonferencián *velünk szemben* alkalmaztak a győztesek, s mohó kis szövetségesiek. Barcza György akkor köszörüli ezeknek az érveket élesre, amikor hazája semmiféle győzelemnek még a közelében sincs. Amikor megszerzett győzelem gyümölcseinek levétele helyett csupán egy rogyadozó status quoról van szó, amely megnyitotta az átrendezés lehetőségét, ám közben a történelem könyörtelen természete semmit sem változott: (mint az életben) a történelemben sem lehet semmi ingyen kapni.

Barcza György helyesen húzza alá emlékiratában, hogy a második bécsi döntést London mint diktátumot eleve nem ismerte el.²² Az a beállítás, mely szerint ő hiába táviratozott előre, magyar részről a fő bűnös Csáky István lett volna – „aki vakon hit a németek győzelmében vagy legalábbis verhetetlenségében” –, Teleki Pál pedig „bár jól tudta, hogy a második bécsi döntéssel újabb igen erős kapocs létesült Magyarország és Németország között, mit sem tehetett, hogy a dolgon változtasson. A nekünk felkínált erdélyi részt visszautasítani annyit jelentett volna, mint egyszerre megtagadni az ország húszéves revíziós politikai múltját” – nos ebből valóban mélyen igaz, hogy Észak-Erdély visszatérése és a megelőző húsz esztendő magyar politikája, revíziós mozgalma között valóban eltérhetetlen kapcsolat volt. Ám (a meglévő nem lényegtelen különbségek ellenére is) merőben történetietlen a két politikus közötti különbség illetően beállítása, s ami még ennél is nagyobb csúsztatás, az a korábbi hónapok, értelemszerűen Teleki Pál miniszterelnök nevéhez kötődő, igencsak aktív magyar politikájának a teljes kifakítása. És mindeközben megint mélyesen pontosan idézi fel²³ Teleki Pál – végül öngyilkosságába torkolló – dilemmáját: tudta, hogy olyan politikát folytat, amelynek jegyében „visszakaptuk a végeket, de eladtuk magat az országot, minden erkölcsi és anyagi értékével.”²⁴

20 DIMK IV, 562. sz. – Barcza György aznapi jelentése.

21 Uo.

22 Barcza Gy.: Diplomata-emlékeim i. m. I. 476. – Bár azon állítása, hogy a második bécsi döntés „nem érinti” Angliát, aligha igaz, hiszen hogyc érintette volna a Németországgal élethálál küzdelemben lévő Angliát azt a tény, hogy a döntéssel Berlin az érdeke szerint tudott olyan megoldást találni Magyarország és Románia között, melyből következőleg két szövetségese a korábbinál jobban köthette magához.

23 Még ha annak egyetlen „régebbi” beszélgetésükhöz történt köze semleges nem hiteles – I. erre az előző hónapok históriáját boncolgató írásunkat a Vida István 70. születésnapja előtt tisztelő emlékkönyvben.

24 Barcza Gy.: Diplomata-emlékeim i. m. I. 477.

Barcza György helyesen rögzíti emlékiratában, hogy a Háromhatalmi egyezményhez Magyarország a második bécsi döntés következtében csatlakozott. Am „legelső” hatásként beállítani a kapcsolódást igencsak pontatlan.²⁵ Ribbentrop már Bécsben aláírta Budapesttel azt a népcsoport-egyezményt, hogy a magyarországi németiséget szinte teljes mértékben kiszolgáltatta a náci Volksbundnak, azt valóságos állammá téve a magyar államban. Kiengedik a börtönből Szálasi Ferencet, megkezdődik a harmadik zsidótörvény előkészítése, magyar részről előnytelen magyar–német gazdasági megállapodásokra kerül sor, októberben német „tanacsadatok” vonulnak át az országon Romániába, amit Londonban egyértelműen a németeknek történt alárendelődés jeleként értelmeznek.

Míndezen túl szinte tragikomikus, ahogy megint Csáky Istvánon köszörüli a nyelvét, aki – úgy mond – Hitler szavait megmászva adott az egyezmény csatlakozásnak olyan ártatlan értelmet, „hogy az aggódó Telekit megnyugtassa, aki akkor éppen nem kísérhette el őt berlini útjára, midőn e kijelentések történtek.”²⁶ Indulatában a emlékező nem veszi észre hogy mindez éppen akarata ellenére fest az általa eszményített Teleki Pálról előnytelen portrét, hiszen a vonások révén a magyar miniszterelnök szinte már szellemi fogyatékoská degenerálódik. Nem beszélve arról az apró tényről, hogy Teleki Pál nem engedhette meg magának (bár bizonyára szívesen megtette volna²⁷) az aláírási ceremóniától való elmaradását. Hiszen az sértő tüntetés lett volna.

Rövidsége ellenére is az emlékirat nagyon pontosan adja vissza az 1940 decemberében Belgrádban Csáky István külügyminiszter által aláírt magyar–jugoszláv örök barátsági szerződéssel szemben Londonban elveve meglévő tartózkodást. Ezt azért is külön ki kell emelnünk, mert a magyar történeti közutadatban máig erősen egyoldalú kép él a megállapodással szemben. Nevezetesen, hogy a szerződéssel a magyar külpolitika nem csupán akarta, de ténylegesen el is érte (átmenetileg) a Berlinnel szembeni önállóságának erősítését.²⁸ A szándék vitathatat-

25 Uo.

26 Uo. 478.

27 Juhász Gyula 1988-as összefoglalásának 241. lapján egész oldalas, igencsak beszédes fénykép mutatja az aláírásra egy hatalmas képekkel dekorált folyosón vonuló díszes társaságot. Az élen természetesen Adolf Hitler halad, aki némi érdekklóddal fordul a jobb oldalon függő képek felé. Ugyanezt teszi a balján, de illő szerénységgel mintegy fél méterrel lemarad magyar miniszterelnök, aki szintén balra pillantva halad, ám úgy nézi a képeket, hogy látjuk: aligha a képeken, sokkal inkább a cifra helyzetben jártak komor gondolatai. Mögötte pedig a nagy pillanat ünnepélyességét mélyen átérző Csáky István lépked.

28 Aztán a 20., *Németország Jugoszlávia ellen fordul. Teleki halála. Anglia megakadályozza a diplomáciai viszonyt Magyarországgal* c. fejezetben maga Barcza is e közgondolkodás jegyében, azt erőstve tér vissza a történetre. A német érdekek meglétét nem említi azt írja, hogy a szerződést a németek „gyanakvással” fogadták. Az elbeszélésben itt nem jelenik meg Görögország Mussolini által kudarcba fulladt megtámadása, pedig ez volt az orígió, innen érthető, hogy miért lesz fontos Hitler számára a magyar–jugoszláv megállapodás, amely hidat képezett Belgrádnak a Háromhatalmi szerződéshez történő csatlakoztatásához, hogy zavartalan útja legyen a német hadseregnek Magyarországon és Jugoszlávián át Görögország megtámadására. Min e helyett csak a valóban létezett németellenes elgondolásokról van szó, s így természetesen nagyon logikus, csak éppen feloldadás annak emlegetése, hogy „Hitler és diplomáciai rossz szelleme, Ribbentrop mindez nagy bizalmatlansággal szemlélté.” *Barcza Gy.: Diplomata-emlékeim* i. m. I. 469. Aztán további torzítás ahogyan a felzárkózva járv Barcza György Ribbentrop látójára Hitler „diplomáciai rossz szellemének”, miközben e „szellem” szabályosan rettegett Hitleről és környezetét vele szemben alkalmazott intrikáinak rontó hatásáról. – *L. erre Fritz Pál: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Osiris, Bp. 1999. 92–96., 139.

Igencsak egyéni nézetet képvisel az akkori bukaresti követ, Bárdossy László, aki megsejtette az aláírás tényében meghúzó, s majd a maga drámaiságában az 1941. március végén Belgrádban bekövetkezett fordulat nyomán kibontakozott drámat. *L. Ullein-Rewiczky. Antal: Német háború, orosz béke. Európa–Historia*, Bp. 1993. 84.

lanul ez volt, maga a tett ellenben igencsak belesimult Németország dél-kelet-európai politikájába. Amikor a tárgyalások megindulásának tényét a követ bejelentette a vezértekárnak, Cadogannek, akkor a partnere „azt felelte, hogy nézete szerint ez a lépésünk öröndetesnek mondható akkor, ha általa Magyarország önállósági törekvéének ad kifejezést és amaz igyekezetének, hogy a német befolyás alól magát az egyik szomszédjával kötött szerződés által némileg kivonja. Ha azonban a magyar kormány e politikai közeledésben mintegy a német hatalmi terjeszkedés szálláscsinálójaként szerepel, és Jugoszláviának a tengelybe való bevonását célozná, úgy ez már egészen más megítélés alá esne.”²⁹

Amit ellenben Barcza ehhez hozzáfűz, az megint csak így a valóságban nem létezett Teleki–Csáky dichotómiát, valamint Barczának a magyar politikával szembeni *sarkos* szemben állását sugallja. „Én természetesen az előbbi gondolatmenetet helyesletem, bár ismervé Csákyt, nem voltam erről meggyőződve.” Félreértések elkerülése végett ismét hangsúlyoznunk kell, hogy Csáky valóban távol volt Teleki Pál államférfiúi képességtől, körültekintéstől, ám Teleki Pálnak volt a külügyminisztere. És mint magyar külügyminiszternek alaptörvénye természetesen a magyar érdekek képviselete volt. Más dolog, hogy Csáky (messze nem egyedülként) abban a téves meggyőződésben politizált: a magyar érdekek védelmének leghatékonyabb útja a német törekvések menél nagyobb mértékű tekintetbe vétele.

Ha nem teszünk mást, csupán végiglapozzuk Barcza György Csáky Istvánhoz írott, nem csekély számban kiadott korabeli jelentéseit, s megnézzük e dokumentumokat záró uddorvassági fordulatokat, akkor nem lehet szabadulni attól az érzéstől, hogy a követ ugyancsak túlteljesítette az e téren természetes normát: egyértelműen azt a benyomást kelti, hogy a követ Londonban is a bensőséges nagyrabecsülés érzésével kötődött miniszteréhez.³⁰

Köztörténeti tény, hogy az aláírási ceremónia után tartott vadászaton Csáky István halálós kimenetelű tüdőgyulladást³¹ kapott. „Így végezte be fiatalon pályafutását ez a nagyra törő és eszközeiben nem válogató ember, aki magát már-már a magyar Führerként látta, és kétszínű magatartásával és vak németbarátságával hazájának sok kárt okozott.” Az angol sajtó „néhány udvarias frázis” kíséretében, kritika nélkül búcsúzott tőle. Amikor Barcza György ezt a Foreign

29 Barcza Gy.: *Diplomata-emlékeim* i. m. I. 479.

30 „Magyarországról – fejezi be Barcza Csákyhoz 1939. október 31-én írott terjedelmes jelentését – ma már itt mindenki a legnagyobb elismerés, sőt rokonszenv hangján beszél. Az angol közvélemény, mely a háború kezdete előtt egyes külső jelekből azt a téves következtetést vonta volt le, hogy Magyarország a német politika vak eszköze, most esodállással győződött meg arról, hogy ez nincsen így és nyíltan elismeri nehéz helyzetünkben követett óvatosságot, de hazaifiasan önértékes külpolitikánk eddigi sikerét.” (DJK IV. 447. sz.) – Két héttel később, november 14-én egyszerre három (!) levelet írt Csákyhoz. Ebből kettőben „Hűség és hűd” formulával zája sorait, a harmadik ezeken is alaposan túlért az alábbi záró mondatnál: „Sargent úr Magyarországra vonatkozólag ismét kifejezte elismerését a felelő, ahogyan mi nehéz helyzetünkben de facto semlegességünket fenntartjuk és biztosított arról, hogy a rokonszenv irántunk itt úgy hivatalos mint társadalmi körökben állandóan nő.” (Uo. 461., 462. és 463. sz.) – A dolog azért kiválteppen cizfa, aki kapcsán a szakma évtizedek óta idézi azt az 1936 májusában (!) kelt belső feljegyzését, amelyben már akkor leírta hazánkat, s társait is ebben a szemlelben igyekezett befolyásolni. – L. erre a Diószegi István-émlékkönyvbe írt tanulmányunk vonatkozó részét.

„Öszinte tisztelettel igaz hűd”, „kés hűd és barátod” – olvasható a Csákyhoz 1939. november 18-án, majd 1940. február 7-én írt levél végén. (Uo. 473. és 525.sz.)

Nem lehet mondaní, hogy Barcza György megelégedett volna valami szokványos udvariasági formulával.

És e jelentések éppen azokból a hónapokból valók, amelyekről az emlékirat a fekete gyász komorságával „tájékozott”.

31 Barcza vesegyulladást említ. (Barcza Gy.: *Diplomata-emlékeim* i. m. I. 480.)

Office-ban megemlítette, akkor „kérem, a brit oroszán sohasem rúg bele egy halott ... külügy-miniszterbe” feleletet kapta.³²

Lehet, hogy ez volt a válasz, bár enyhén motoszkál bennünk a kétely. Ám afelől semmi kétségünk, hogy egy effajta válasznak a tartalma aligha pontos, s még világosabban láthatóak a követ negatív érzelmek...

Csáky Istvánnak – ismeretesen – Bárdossy László lett az utóda. A kiválasztásban Barcza szerint Kánya Kálmán – „kinek sajnos személyi kérdésekben szerencsétlen keze és igen rossz pszichológiai érzéke volt” – ajánlata lett volna a döntő. Az utód „vehemens természetű, ideges, mindenben túlzó ember volt, kevés politikai ítélettel és tapasztalattal.” E vonások a nagyon súlyos kimenetelű miniszterelnöksége révén égtek Bárdossy László portréjára. Magát a negatív rajzolatot a memoár így enyhíti: „feltehető volt, hogy főnöke, Teleki iránt lojálisabb lesz, mint volt az elődje, és nem fűtik majd oly mértékű ambíciók, mint azt.”³³

Bárdossy László nem csupán lojálisabb, hanem kimondottan lojális volt miniszterelnökével szemben. Az ő nagy hibája – politikai értelemben: bűne – azzal kezdődött, hogy nem volt hajlandó megszívlelni Teleki Pál öngyilkosságának üzenetét: zsákcába visz ez a politika, nem szabad továbbmenni.

Amíg azonban Teleki Pál élt, külügyminisztere körültekintő beosztottak, megbízható partnerek bizonyultak. Az időfelbontás módszere minden írástudó ember szuverén joga, hiszen sokat segíthet az elbeszélés színességének megteremtésében. Egy dolog azonban – olyan munka esetében, amely nem fikciót, hanem a múlt hiteles elbeszélését ígéri – nem megengedhető.

Nem szabad az ok-okozati összefüggéseket elrúntatni.

Az aligha kifogásolható tehát, hogy Barcza György a fentiek elbeszélése után eleveníti fel a német csapatok – Londonban kiváltképpen kedvezőtlenül fogadott – Magyarországon át Romániába történt átvonulása 1940 októberi³⁴ engedélyezésének a históriáját. Az ellenben meg lehetőségen nagy hiba, hogy szót sem ejt közben a második bécsi döntéssel való igencsak evidens kapcsolatról. Elbeszélése középpontjába az a valóban ügyetlen, igencsak átlátszó, Csáky által fémjelzett manőver került, hogy az átvonulást nem a németek, hanem a románok kérték volna.

Londonban valóban mosolyogva csodálkoztak azon, „hogy Magyarország egy román kívánság iránt egyszerre ilyen nagy előzékenységet mutat.”³⁵ Az angol elvárások és a budapesti követelmények között – nem túlzás, ha így mondjuk – vergődő diplomata kezei stresszoldó soraként olvassuk igencsak jogos kifakadását: „Budapesten mindig azt képzelték, hogy a külföldnek bármily naív dajkamesét feltállalhatunk, azt el is fogják hinni nekünk. Néha a legképtelenebb és politikailag legnaivabb magyarázatokat igyekezett adni a magyar kormány olyan események belső rugóinak és indokainak, melyekről a külföldön mindenki jól tudta, hogy nem lehetnek helytállóak. Pesten gyakran azt hitték, hogy a külföld és az idegen kormányok teljesen tájéko-

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Az átvonulás terve a németek részéről már 1940 első felében napirendre került, s ennek nyomán sok nemzetközi találkozás, tárgyalás, jelentés, utasítás tárgyává vált. L. – többek között – *Bán D.*: Illúziók és csalódások. I. m.: *Balogh B.*: A magyar–román kapcsolatok i. m.

³⁵ *Barcza Gy.*: Diplomata-émlékeim i. m. l. 481.

zatlanok, így mindent elhisznek, ami nekünk kedvező és jó. Ez ellen a tévhit ellen egész pályám alatt gyakran, de legtöbbször hiába harcoltam, mert a *pesti új magyar diplomaták* abból a tévhibából indultak ki, hogy a diplomácia egyik fő eleme a hazudozás és a tények elferdítése, holott az ilyen trükköknek *külföldön senki nem ül fel, mivel rendszeren igen jól vannak mindenről értesülve.*³⁶ (Kiemelések – P. P.)

A kifakadás alapvetően – ismételjük – jogos. Ám a keserűség, az indulat a volt követet itt is túlzásokra ragadtatja. „Az ilyen trükköknek külföldön senki nem ül fel, mivel rendszeren igen jól vannak mindenről értesülve” – olvassuk. Ezzel szemben a diplomácia világa tele volt, tele van és tele lesz a különféle félrevetési manőverekkel, ha úgy tetszik *trükkökkel*. És a diplomaták folyton küszködtek, küszködnek, s küszködni fognak a megfelelő mennyiségű és minőségű értesülések beszerzésének jogos igényével, szenvedtek, szenvednek, szenvedni fognak annak hiányával. Természetesen mindig az adott helyzettől függ, hogy az effajta manőverek átlátások vagy sem, illetve a két szélső érték között hol foglalnak helyet. Nem kétséges, hogy az *adott konkrét esetben* az angol diplomáciának bőséggel rendelkezett annyi ismerettel a magyar–román viszonyról, hogy efféle magyarázkodás csakis kontraproduktív lehetett. Barcza kijelentésének átalánosító érvénye ellenben bizonyonnyal valószínűen állít ki rossz bizonyítványt a Horthy-korszak magyar diplomáciájáról.

Vajon kik voltak azok „a pesti új magyar diplomaták”, akikkel Barcza Györgynek „egész” pályáján kellett harcolnia? Ezekkel bizonyosan nem kellett harcolnia a közös szolgálatban, márpedig *egész* pályájának az is része volt, hiszen 1911 őszén kezdte el ezt a szép hivatást. Az új pesti diplomaták kifejezés mögött két garnitúra rejtőzhetett. Az egyik azoknak a köre, akik nem a közös szolgálatból jöttek az önálló magyar külügyi szolgálatba. Ezekkel szemben azonban ez a nagy keserűség aligha halmozódhatott fel, hiszen éppen ellenkezőleg, inkább őket mardosta a keserűség, mert (bár igencsak szerették volna) képtelennek bizonyultak az új szolgálat irányítására. Gyakorlatilag éppen ellenkezőleg történt: az apparátust éppen Barcza György és elváratai, az ún. *ballplatziak* majorizálták.³⁷

Aligha véletlenül lesz Barcza György előbb a kulcsfontosságú Politikai osztály vezetője, majd az Apostoli Szentszék melletti követi állás (nem beszélve az egész apparátuson belül kirívóan hosszú, több mint tíz esztendősi időszakot) sem a mellőzöttség jele.³⁸ És szintén ennek a háttérnek az ereje viszi el őt a londoni állomáshely irányítására is.

Az új pesti diplomaták kifejezés mögött kereshetjük azt (a végeredményben szintén torzón maradt) szerény elmozdulást, amely Gömbös Gyula miniszterelnökségével veszi kezdetét, s amely valamelyest folytatódik majd Imrédy Béla kormányfősége alatt is. Tehát azokról van szó, akik valóban meg akarták törni a régi garnitúra hatalmát, akik – nem csekély mértékben az európai diplomáciában a harmincas évek derekától zajló átrendeződéssel párhuzamosan – a tekintélyuralmi rendszerekkel rokonszenveztek, s akik a magyar külügyi szolgálatot is a Berlin melletti szoros elkötelezettség pályájára állították volna.³⁹

36 Uo. 482–483.

37 Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1995. 37–56.

38 A Külügyi Közlöny, a Kulügyminisztérium hivatalos lapjának adatai szerint Barcza 1925. október 22-től vezetett a Politikai osztályt, 1927. szeptember 22-től a vatikáni követséget irányította 1938 májusában Londonban történt áthelyezéséig.

39 Pritz P.: Magyar diplomácia i. m. 57–103.

Egészében azonban ez a kísérlet sem hozott áttörést. Bizonyosság erre az a tény, hogy Kállay Miklós külpolitikai törekvéseinek ez az apparátus éppen nem volt elgáncsolója, inkább a lehetőség segítője. Való igaz, hogy Kállay Miklós nem tudta sikerre vinni külpolitikai programját, ám nagyot hibáznánk, ha ennek okai között valamely előkelő helyet a külügyi szolgálat számára jelölnénk ki.⁴⁰

Amikor Barcza az új pesti diplomatákat szidalmazza, akkor tulajdonképpen annak a revíziós külpolitikának a következményein kesereg, amely hazánkat odatapasztotta a náci Németország gályájához, s ebből következően a londoni magyar követ lényegében teljesen eszköztelen maradt.

Ennek a külpolitikának a külügyi apparátuson belül is voltak, s a fergeteges német sikerek bővületében El Alamein, Sztálingrádig egyre többen, akik elvesztették a másik oldal győzelme mérlegelésének a képességét, s ezek élén volt Csáky István, majd Bárdossy László.

Mielőtt azonban ennek a témakörnek a végére pontot tennénk, a körültekintő ábrázolás jegyében ismét fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy Barcza György ugyan messze nem Csáky István, Sztójay Döme és hozzájuk hasonlóak szemüvegén át nézte a világot és az elképzelt jövőt, ám az a nagy-nagy távolságtartás, amellyel a maga korabeli helyzetét és nézeteit memoárjában ábrázolja, az bizony számos ponton ugyancsak konstruált, későbbi nézeteit erősen visszavetítő.

Barcza Györgynek – ismét hangsúlyozzuk – teljesen igaza van, amikor konkrétan bírálja azt a rövid látó politikát, amellyel Csáky István a Foreign Office-t akarta félrevezetni. Ám nem kell kilépnünk az 1940-es esztendőből, elegendő visszautalnunk arra a március 6-i Barcza–Cadogan találkozóra, amelyről fennmaradt követi jelentésben éppen Barcza (természetesen akaratlanul) saját magáról állít ki hasonló bizonyítványt: Sir Alexander – úgymond, mint idéztük – azért ismerte el állítólag a magyar érvelés indoklásait, „mert úgy állítottam be a dolgot, hogy a néprajzi elv tipikusan német taktika volt, ami absolute nem vált be például a cseh kérdésben.”⁴¹

A néprajzi elv miért lett volna „német taktika”? A néprajzi elv (bár a kevert népszerű viszonyok közepette messze nem egyszerű az alkalmazása) nem csupán általános elve volt a rendezésnek, és ebből is következően valóban ott szerepelt a náci diplomácia szótárában is, ám többnyire (mondjuk kis hazánkban) éppen azok voltak a hívei, akik leszámoltak a Szent István-i Magyarország visszahozhatatlanságának ábrándjával, akik valóban méltányos megoldásra törekedtek.

Az a Barcza György, aki oly joggal mond kemény kritikát Csáky István és a hozzá hasonló primitív manipulációs törekvéseiről, nem éppen magas színvonalon sározza a néprajzi elvet az angol diplomaták előtt annak „tipikusan német taktika”-ként történő beállításával.

És még valami: Barcza György londoni tevékenységével legjobb tudása szerint kísérlete a végzetet elhárítani, ám a tárgyilagosság jegyében ki kell mondanunk, hogy míg e posztion teljesítmény igényelt a magyar politikai olyatén képviselte, hogy azt London is mennél inkább akceptálja, ám az angol fővárosban nem volt kimondottan nagy teljesítmény németellenes politikát vinni. A „mi lett volna, ha” lápvilágát kerülve is kimondható, hogy Barcza György Berlinben sem Sztójay Döme sem az ő saját londoni vonalvezetését nem kopírozhatta volna. Nincs arra hiteles feletünk, és ezért teljesen felesleges lenne azon töprengeni, hogy miképpen

40 Visszaemlékezéseiben maga Kállay sem tesz semmiféle szemrehányást ellenük, inkább elismerően szól tevékenységükről. *Kállay Miklós Magyarország miniszterelnöke voltam: 1942–1944*. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban. Európa – História, Bp. 1991.

41 DIMK IV, 562. sz.

hajtotta volna Barcza György végre Csáky István utasításait a Führer fővárosában. Ám az biztos, hogy nagyon-nagyon felületes tanácsot adott miniszterelnökének, amikor 1939-1940 telén (utolsó személyes találkozásuk alkalmából) azt indítványozta: Berlinbe történő helyezésével – „hol kitombolhatja németbarátságát” – szabaduljon meg Csáky Istvántól.⁴²

Furcsa dolog a nagy tapasztalatú, volt diplomatának a szemére lobbantani, amit ő egyébként bizonyosan abszolút világosan tudott: egy nagyhatalom vonzásában élő kis ország számára az ilyen követi poszt éppen nem lehet (józan politika esetén) terepe az adott nagyhatalom iránti személyes szimpátia „kitombolásának”. Éppen ellenkezőleg: magas diplomáciát igényelt, amelynek jegyében meg kell felelni a domináns helyzetben lévő nagyhatalom elvárásainak, de úgy, hogy közben a lehető legteljesebb mértékben érvényesüljön a nemzeti érdek, s mindeközben megőrződjön egy új helyzetre való átállás képessége.

Köztudomású, hogy Sztójay Döme messze nem felelt meg ezen követelménynek, miközben nem kétséges, hogy igenis volt bizonyos (szerény) mozgáster az érdekeink sikeresebb megvalósítására...

A memoár következő fejezete Teleki Barczához intézett nevezetes, március 12-i utolsó leveléről,⁴³ az annak nyomán Edennel folytatott beszélgetéséről, s ennek kapcsán Bárdossy Barczát Györgyöt ért, korábbi írásunkban⁴⁴ már részletesen taglalt vádjával, valamint a népszövetségi kölesön akkor még esedékes (angol befektetőkkel szembeni) törlesztő részletei Csáky által tervezett felfüggesztésével, majd a követi intervenció hatására megszületett kompromisszummal foglalkozik.⁴⁵

Az utolsó előtti, 20. fejezet első passzusairól korábbi clemzéseink kapcsán már szót kellett ejtenünk,⁴⁶ itt *in medias res* Teleki Pál öngyilkossága elbeszélésének szemügyre vételével kezdhetjük.

„Egy reggel, április 3-a volt, a rádiót felsavartva, megdöbbenéssel hallottam, hogy egy német állomás azt jelenti, hogy 'Teleki gróf magyar miniszterelnök és neje ma reggel váratlanul elhunytak. Hallálának oka ismeretlen'. Azonnal tisztában voltam azzal, hogy mi történt. Teleki öngyilkos lett, ami viszont azt jelentette, hogy belépünk a háborúba. *De azt senkinek nem tartottam kiártnak, hogy Telekit a németek gyilkoltatták meg, mert ő volt a legnagyobb akadálya annak, hogy Magyarországot fokozatosan hatalmukba kerítsék.*” (Kiemelés – P.P.)⁴⁷

Hallatlanul érdekes látni, hogy a magyar történetpolitikai gondolkodás egyik strukturális hibája, nevezetesen a hibáinkkal való szembenézés erőtlensége mily komoly pozíciókkal rendelkezik. Hiszen semmi kétség, hogy Barcza György – minden gondolkodási gyengeségével – a haza társadalom élvonalába tartozott. Az sem kétséges, hogy több ízben magától az elhunytól

42 Barcza Gy.: Diplomata-émlékeim i. m. I. 449.

43 Barcza Gy.: Diplomata-émlékeim i. m. II. 297–302. – Nem minden tanulság nélküli egybevetni ezt a levelet a miniszterelnök aznapi leiratával. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjáratról a Szovjetunió megfutamásáig, 1940–1941. Összeállította Juhász Gyula, sajtó alá rendezte Juhász Gyula és Fejes Judit. Akadémiai, Bp. 1982 (a továbbiakban: DIMK V), 621. sz.

44 Az L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapja alkalmából a Debreceni Egyetemen megjelentett kötetben lát napvilágot.

45 Barcza Gy.: Diplomata-émlékeim i. m. I. 484–488.

46 L. az L. Nagy Zsuzsa-émlékkönyvbe írt dolgozatom.

47 Barcza Gy.: Diplomata-émlékeim i. m. I. 490.

értésült öngyilkossági hajlamáról. Memoárjában számos helyen értekezik a miniszterelnök dilemmájáról, nevezetesen, hogy nem szabad feladni a revíziós programot, miközben ő látja legvilágosabban annak szörnyű árát: „visszakaptuk a végeket, de eladtuk magát az országot, minden erkölcsi és anyagi értékével”.⁴⁸ Ez a fogalmazás kristálytisztán jelzi – „eladtuk magát az országot” –, hogy (a súlyos meghatározottságokkal együtt is) nincs itt semmi fátum, lett volna lehetőség a másfajta cselekvésre, teljesen hamis Barcza-számtalan cszmefuttatása a „németekről”, s most még mielőtt megerősödne abban, amivel egyébként „azonnal tisztában volt”, rögvest hozzátéveszi azt, amely akkor, s azóta is nem kevés honfitársunk tudatát fertőzi: „Telekit a németek gyilkoltatták meg”.

Miért is kellett ezt a németeknek – úgymond – megtenniük? „Mert ő volt a legnagyobb akadálya annak, hogy Magyarországot fokozatosan hatalmukba kerítsék.”

Az emlékirat szövegének elemzése során számtalanszor mutatunk rá arra, hogy ez a textus nem kevés pontján konstruált, nem a múlt valóságát tükrözi. Eredeti Barcza-szövegekkel is ütköztettük ezeket a helyeket, hogy az olvasóban a kételynek írmagja sem maradjon. Nem szabad hitelet adnunk a memoárról által sugallt képnek, mely szerint Magyarország – például – már 1939 őszén „politikailag ... teljesen a német oldalhoz, azaz a tengelyhez van láncolva”⁴⁹, hiszen még ha hízlelni is akar a követ külügyminiszterének, tehát aligha írhatja valóságghűen azt, hogy az angol külügyminiszter 1940 február első felében (tehát fél esztendővel később) bámulja külpolitikánkat, mely a mai nehéz időkben össze volt képes egyeztetni ... az ügyességet és a becsületességet⁵⁰, afelől nincsen kételyünk, hogy a németekkel megbékélést kereső angol külügyminiszter valóban méltányolta Teleki Pál külpolitikája (sajnos aztán majd átmenetinek bizonyult) eredményességét. És mindennek jegyében természetesen minden valószínűséggel joggal tehetünk kérdőjelet a memoár azon (pontosan nem megmondható, hogy mikorra, ám hozzávetőleg 1940 őszére vonatkozó) megállapítása mellé is, mely így hangzik: „Mást Magyarországra akkor Londonban már nem lehetett mondani, mint csupán azt, hogy annyira a német befolyás és erőszakos nyomás alá került, hogy a kormány nem is ura már a helyzetnek.” Azt hihetnénk éppen elég már ebből a túlzásból. De az emlékező követnek más volt a véleménye, s rádupláz: „Ez volt még a legenyhébb megítélése annak, ami nálunk történt.”⁵¹

Aztán mind e túlzások nyomán a volt követ meghökkenő logikai bukfcenctet vetve kijelenti: „Telekit a németek gyilkoltatták meg, mert ő volt a legnagyobb akadálya annak, hogy Magyarországot fokozatosan hatalmukba kerítsék.”

Miről van itt tehát szó valójában? Úgy véljük, ez a kacskaringó azért következik be, mert természetesen az emlékező volt követ sem feledte, hogy Magyarországnak volt még nem lebecsülendő mozgáster a németekkel szemben, s azok egyáltalán nem kényszerítettek bele bennünket – hiszen (minden tehetetelével együtt is) független országról van szó – a Belgrád elleni akciójukba, helyette korrekt ajánlatot tesznek: együttműködés esetén Magyarország visszanyeri a déli végeken 1918 után elvesztett területeit.

A lényeg tehát nem az, ami egyébként igaz volt, hogy minden meghatározottságokkal együtt is volt mozgáster. A lényeg az volt, hogy ezt a mozgásteret a korabeli magyar politika nem az

48 Uo. 477.

49 Uo. 441.

50 DIMK IV, 694. o.

51 *Barcza Gy.*: *Diplomata-emlékeim* i. m. l. 484.

anyaország megőrzésére, hanem – ahogy azt Gratz Gusztáv Bethlen István politikájára mondta,⁵² s e mondas erre a helyzetre is nagyon pontosan illik – egyfajta *lutri*-politikára használta, hogy a Délvidéket visszanyerje.

Adolf Hitler bandita volt, a nemzetiszocialista Németország pedig szörnyű jövőt készített az általa meghódított világ számára. Ám a bandita is tehet korrekt ajánlatot, s a Sztójay Dömevel megküldött üzenet ilyen volt. Viszont legyen az ajánlat bármennyire is vonzó, a szélesebb *környülműlések* okán azt nem lett volna szabad elfogadni. Nem lett volna szabad elfogadni,⁵³ mert 1.) feltéve, de nem elfogadva, hogy a náci Németország megnyeri a háborút, olyan világot akart berendezni, amely a magyarság számára sem kecsegtetett, nemhogy sok jóval, de már akkoron pedzettek nem csekély hatalmi jogosítvánnyal rendelkező német körök, hogy vissza kell venni a megnövekedett magyar területekből.⁵⁴ 2.) Nem lett volna szabad elfogadni a hitleri ajánlatot, mert az ország területének megnagyobbodása csakis kérészt életű lehetett, amelynek utána az egész országnak, az egész nemzetnek, s leginkább a leginkább kiszolgáltatott, mindig legtöbbet szenvedő népnek kellett a bukással szörnyű árat fizetnie.

Az emlékiratíró Barcza Györgynek jutott a kulcsszerep, hogy az ezen jövőt felfestő üzenetet megküldte Budapestre...⁵⁵

52 „A hatvanhetes politika eszmemeneteiben felnevelkedett politikusokat ellenfeleik batoriatlanoknak, túlságosan aggályoskodóknak, a bekövetkezett változásokkal túl könnyen megalkuvóknak tartották, ők maguk viszont azt a politikát, amely valamely nagyhatalomnak az európai politikában való felemelkedésére építi a maga számításait, a *lutri*-játék egy nemének tartották, amellyel szerencsés esetben sokat lehet ugyan nyerni, az ellenkező esetben azonban mindent el lehet veszíteni” – írja Gratz Gusztáv sokáig lappangott kéziratában, amellyel a két háború közötti magyar történelmet foglalta össze. (Gratz Gusztáv Magyarország a két háború között. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Pál Vince. Osiris, Bp. 2001. 212.) Gratz Gusztáv jellemzése pontosan illik a magyar politikára, amely kezdettől fogva tisztában volt a saját erő végtelen gyengeségével, s kezdettől nagyhatalmi partnerre várt. Az elmondottak annyiban nem állták ki a történelem próbáját, hogy a *lutri*-játékkal 1941-re el lehetett érni a trianoni Magyarország majd megduplázódását, ám aztán minden elveszett, s elpusztult kilencszázézer magyar élete, a nemzeti vagyon óriási hányada. – Vö. még: Fritz Pál: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 2005. 195–210.

53 A történezt amikor ezt mondja, akkor természetesen azt sem hallgatja el, hogy hatalmas erő kellett volna nemzeti paradigmájában a visszaállításához. Teleki tudta, hogy vissza kell utasítani az ajánlatot, ám ezt a tudást nem arra kamatoztatta, hogy maga álljon a fordulat élére, hanem öngyilkossága megrázó tényével üzenete meg a fordulat szükségességét. Az utód, a tisztviselő, az államférfiúi vonásokkal nem rendelkező Bárdossy László azonban erre képtelennek bizonyult, s ment tovább az addigi úton. Igaz, ez az út nem az ő személyes tulajdona, hanem a korabeli hivatalos Magyarország akaratát volt.

54 Fritz P.: Pax Germanica i. m. 112–130.

55 DIMK V. 681. sz.

HORTHY MIKLÓS SZEMÉLYISÉGE ÉS GONDOLKODÁSMÓDJA

Az ideiglenes államfő számára az egyre bővülő, a királyi hatalomtól kormányzati kompetenciáját tekintve lényegében nem különböző jogköre lehetővé tette, hogy ellenőrzése alatt tartsa a végrehajtó hatalom minden ágazatát, szabályozza a törvényhozás működését és befolyásolja az igazságszolgáltatás tevékenységét. Önmagában azonban a még oly széles hatáskör is csupán egy keretet adott, amelynek tartalommal való kitöltésében meghatározó jelentőséggel bírt a kormányzó habitusa és világszemlélete.

Horthy Miklós 1920. márciusban harmadízben került olyan pozícióba, amelyre nem volt felkészülve, tetemes hiátus rátonogott a tisztség követelményei és betöltőjének előképzettsége, ismeretanyaga között. Az első ilyen feladattal 1918 februárjában került szembe, amikor IV. Károly kinevezte őt a hadiflotta parancsnokának. Iskolázottsága és tapasztalatai csupán egy csatahajó vagy egy kisebb hajóraj irányítására képesítették. Felső szintű vezérkari tanulmányokat nem folytatott, flottaméretű hadműveletek tervezésében és lebonyolításában semmiféle gyakorlattal nem rendelkezett. Kar- és kortársai tanúsága szerint Horthy kételyekkel küszködött, vajon képes lesz-e megfelelni az uralkodó előlegezett bizalmának. Csak habozva és ódzkodva, a királyi szónak engedelmeskedve vállalta el a megbízást.

Második alkalommal 1919 nyarán, igaz akkor már saját elhatározásából, hadügyminiszteri, majd fővezéri tisztséget töltött be. E hivatalok szakszerűség szempontjából sokkal jobban illettek volna egy hadseregvezetésben és vezetésben járatos tábornokhoz mint egy tengernagyhoz, aki még soha nem foglalkozott hadszervezési ügyekkel, nem vezényelt szárazföldi csapatokat.

Végül is Horthy mindkét tisztségében helytállt. Az osztrák–magyar hadiflotta a Monarchiával együtt merült – képletesen szólva – a hullámsírba. Ettől a sorstól azonban egy Nelson nagyságrendű admirális sem menthette volna meg. Fővezéri működése pedig kifejezetten egy sikertörténet. Éppen kellő időben állott rendelkezésre egy fegyveres erő, amelynek élén bevonulhatott Budapestre és biztosíthatta kormányzóvá való megválasztását. Felkészültségbeli hiányosságait a hatalomhoz vezető úton előnyös személyes tulajdonságaival annyira – amennyire feledtetni tudta. A buktatókon, fordulópontokon átesgítette elszántsága, céltudatossága, könyörtelensége, és egyáltalán nem utolsó sorban gyakorlatiassága, józan természetes észjárása. Szerencsés kézzel választotta meg tanácsadóit és fontos beosztottjait, rendszerint helyesen döntötte el, kire is hallgasson. Kérdéses volt viszont, vajon mindez elegendő-e az államfői teendők eredményes és hatékony ellátásához? A kormányzóság nagyságrendekkel nagyobb kihívást jelentett eddig betöltött tisztségeihez, még a fővezérséghez képest is. Sőt, éppen egyre bővülő jogköre képezett bizonyos értelemben csapdát Horthy számára. Hiszen minél sokrétűbbé, terjedelmesebbé vált a kompetenciája, annál nagyobb lett a szerepe és felelőssége az államügyek vitelében. Jóval egyszerűbb lett volna a dolga, lényegesen csekélyebb követelményeknek kellett

volna megfelelnie, ha beéri korlátozott államfői jogkörrel, hasonlóan pl. a gyenge francia, osztrák vagy lengyel (1926-ig) köztársasági elnökéhez.

Horthy azonban nem volt hajlandó holmi „pecsétnyomó” arctalan és jellegtelen szerepkört betölteni. Erőteljes elhivatottság érzület, vehemens kötelességudat és élénk tevékenységi vágy munkált benne. Döntő szót kívánt magának a nemzet sorsának alakításában, és tette kész agilitással a szó legszorosabb értelmében kormányozni kívánta Magyarországot.

Fel lehet tenni a kérdést, felkészülhet-e egyáltalán valaki az államfői hivatásra? Egy monarchiában a trón várományosát rendszerint gondos neveléssel vértetik fel, vagy legalábbis megkísérlik felkészíteni az uralkodásra, politikai, társadalmi, jogi, katonai, stb. ismeretekre oktatják válogatott szakemberek. Egy köztársaságban az elnöki tisztség előzménye rendszerint politikusi pályafutás, esetleg egy jelentékeny országos hatáskörű közhivatal betöltése. Horthy sem a dinasztikus, sem a republikánus előiskolát nem járta ki, a fővezérségből ügyszólván belesöp-pent az ország kormányzójának tisztségébe.

Az új államfő fölöttébb szűkös szellemi poggyással érkezett meg a budai Várba. Politikai, közjogi, gazdasági és az államvezetéshez szükséges egyéb ismereteket eszméi málhája nem tartalmazott. De hát mikor és hol tehetett volna szert Horthy számottevő politikai műveltségre és kultúrára?

Egy hadihajó parancsnoki kajütjében vagy a fővezéri irodában aligha került idő és nyíltott alkalom komoly, magasabb szintű olvasmányokra, alapos stúdiumokra. Igazából persze Horthy érdeklődése nem is igen terjedt túl tengerészeti, vadászati, utazási könyveken, könnyed lektűrökön. Egyáltalán nem volt intellektuális alkat, elmélyült, elemző, távlatokban gondolkodó elme. Önálló, újszerű gondolat, eszmeifuttatás nem tellett ki tőle. Tárgyalópartnereit, beosztottjait, látogatóit nem tanultságával, véleményének eredetiségével, szikrázó szellemességével nyerte meg. Elsősorban az szolgált előnyére, hogy tudott az emberekkel bántani, mindenkiel megtalálta a megfelelő hangot. Közvetlen modorban, nyíltszívűen társalgott. Beszélgetés közben nem akart senkit szóáradatával lehengetelni, dialógust folytatott és nem monológot, végtelen tirádákat adott elő. Férfiass megjelenésével, energikus, tiszteletet kiváltó fellépésével és sármájával ragaszkodást és lojalitást ébresztett, tekintélyt sugárzott. „A nagy világrengető tehetőséget a sorsa megtagadta tőle, ...de igyekszik a sors által neki juttatott, s tőle ma is kissé idegen hivatást a nemzet javára betölteni.” – összegezte benyomásait Hóman Bálint történész – politikus. Hardy Kálmán tengerésztiszt, bizalmas jóbarátja szerint Horthynak „igen jó természetes esze volt, amelynek érvényesítéséhez azonban nem volt meg a kellő tudományos és politikai iskolázottsága.”

Horthy gondolatvilágába nem könnyű bepillantani. Nem azért, mintha a történész egy kifejezetten bonyolult, mélyen szántó, szövevényes titkainak megfejtésére kényszerülne. A kormányzó nézeteinek, világszemléletének feltárását éppen az a körülmény nehezíti meg, hogy ő nem volt a szavak embere. Rendezvények megnyitása, vitézi avatás, emlékművek leleplezése és más hasonló ünnepi alkalmak apropóján elmondott beszédei a maguk katonás tömörségével alig haladták meg a nyolc-tíz sort. Többnyire hasonlóan kurták a feljegyzései, levelei, terjedelmesebb fejtegetés nem került ki a tolla alól. Kifejezetten politikai szónoklatot csak rendkívüli esetben tartott. Kornis Gyula filozófus – politikus szerint riekák a nyilvános személyes politikai megnyilatkozásai, amikor „szabadon, rögtönözve tárja ki a lelkét”. A hadfiassan sommás, sok esetben mondhatni primitív közhelyek szintjéhez tapadó megfogalmazásokból,

gondolati töredékekből egy mozaikrakó türelmével lehet csupán összegezni szemléletének főbb tartozékait. Persze elkerülve a belemagyarázás kísértését óvakodunk attól, hogy mesterségesen, erőltetett módon koherens ideológiát keressünk ott, ahol csak szellemi nyomelemek vannak.

Horthy Miklós, ahogyan egész generációja, karaklizmaként élte át az első világháborúban elszenvedett vereséget és következményeit, a Monarchia összeomlását, a történelmi Magyarország feldarabolását és a forradalmakat. A katasztrófa valódi okaiból, a nemzeti aspirációk és a társadalmi revolúciók valódi mozgató erőiből azonban semmit sem értett meg. Számára, ahogyan emlékirataiban felidézi, a forradalmas idők „tomboló felfordulást” jelentettek, amikor „a rend gyeplőit porba hajították”. Ezért, amikor hatalmi helyzetbe került, elsődleges célkitűzésének a Rend helyreállítását és fenntartását tekintette. A Rend belpolitikai és társadalompolitikai gondolkodásának központi kategóriáját jelentette. Kozma Miklósnak egy kihallgatása alkalmából 1923-ban kijelentette: „... ebben az országban rendnek kell lenni és én rendet is fogok tartani. A rendetlenkedésbe beleövestek, s ha a rendtelenség jobboldalról történik, számomra a különbség csak annyi, hogy ezekbe fájó szívvel fogok beleövestni, míg egy esetleg baloldaltól jövő rendetlenkedésbe passzívoval”.

Horthy rendfelfogásának alkotóelemei a restauráció, a konzerváció és a prevenció. A restauráció a forradalmak által megrendített társadalmi hierarchia és a megbolygatott tulajdonviszonyok helyreállítását jelentette. A konzerváció egyértelmű volt a magyar társadalom kasztrendszer jellegének maradandóvá tételével, a *quieta non movere*, a mozdulatlanság és mozgáhatatlanság jegyében. A prevenció pedig egy 1918-19-hez hasonló újabb robbanás megelőzését célozta.

A kormányzó minden elégedetlenséget, társadalombírálatot kárhozatott. S aki bármely formában hangot mert adni a fennálló viszonyok kritikájának, annak kijutott a nem különösebben gazdag és választékos kormányzói szótárból a „lázító”, a „felforgató”, az „igzató” stb. megbélyegzés. Szerinte senkinek nincsen oka és joga arra, hogy zúgolódjék, békétlenkedjék. Mindenki viselje türelmesen a sorsát, törődjék bele a helyzetébe, legfeljebb a „felsőbbesség” jóindulatában és gondoskodásában reménykedjék. Ilyen leegyszerűsített képet alkotott Horthy magának a világról, ennyire szimplifikáltan látta a szociális viszonyokat. Az „alsóbb néposztályokról” kialakult szemléletét ösztönös konzervatív paternalizmus jellemezte. Az ideális kormányzati formának a felvilágosított abszolutizmust tekintette, amelyben az uralkodó célja, hogy a népet „mit Güte oder Gewalt”, szépszerével vagy kényszerrel boldogítsa. A parlamentarizmus és a demokrácia arra való, hogy a fejedelem szándékainak megvalósítását elősegítse. Nem csupán a demokrácia, hanem a liberalizmus is távol állott tőle. Mentalitása és nézetei – a kormányzóval gyakran eszmecsere folytató Cnobloch osztrák követ szerint – a Szent Szövetség korában, a metternichi érában gyökereztek. Angol beszélgetőpartnerei pedig különös előszeretettel hasonlították a világról alkotott véleményét egy vidéki angol birtokoséhoz vagy egy nyugalmazott brit admiráliséhoz, valahonnan a 19. század mélyéről, a viktoriánus korból.

Horthy a közügyek vezetését kifejezetten a történelmi középosztály, az úri elit kiváltságának tartotta. Egy beszédében kifejtette, hogy „az úr a becsületességnek, a tisztességnek a szó való értelmében nemes fogalma... aki (sic!) hivatva van elmaradt fáját nevelni, tanítani, istápolni...” Úgy vélte, hogy a „falu józan népe nem akar illetéktelenül nagy befolyást az ország kormányzására”, tudja, hogy „az intelligencia nem nyűg rajta, hanem fájának egy nemesebb megnyilvánulása”. Hosszú időn át hallani sem akart az általános titkos választójogról. Szerinte „a nép zöme

alkalmatlan arra, hogy helyesen hasznosítsa a választójogot...” A tudatlan tömeget demagógok könnyű szerrel félrevezetik, utópiákat ígérnek nekik a szavazatokért cserébe, de valódi céljuk a hatalom. A titkosságot pedig azért ellenezte, mert „a nyílt szavazás felelősséget jelent”.

Horthy a parasztságról a patriarchális földesúri véleményt vallotta. A falu népe a magyar faj „gerince, ereje, őserőssége”, de törődjön bele a tulajdonviszonyokba, ne kíváncson változást a földbirtoklás hagyományos rendjében. A földesúr dolga, hogy gyámolítsa a parasztot, munkát, s így megélhetést biztosítson számára. Az úr kötelem az istápolás, a parasztré pedig a megbékélés. A kormányzó hangoztatta, hogy helyesli a hitbizományi intézményt. Sőt, szorgalmazta a kisbirtok hitbizomány rendszer bevezetését is. A parasztság életlehetőségeinek fenntartását, számbeli erejének növekedését fontos nemzeti érdeknek tartotta, ezért ismételten kifejezte elítélő véleményét az egyke – gyakorlatról. Az úri középosztállyal együtt a parasztságot tekintette a nemzet törzssőkös alkotóelemének. Ellenzett viszont minden önálló paraszti érdekvédelmet, és távol kívánta tartani a falutól a megosztáshoz, a vizályhoz vezető politikázást. Esménye az urak és a parasztek harmonikus együttélése volt, mert úgy vélte, hogy a belső konfliktusok kikiktatása teszi képessé a magyar nemzetet arra, hogy teljesítse évszázados történelmi hivatását mint a keresztény Nyugat védőbástyája a barbár Kelettel szemben. E historiai küldetés betöltéséhez kell szilárdítani a nemzetet a magyarság faji értékeinek felelőssége révén.

Horthy nemzetfelfogását faji szempontok is átszöttek. Nem biológiai, hanem történelmi értelemben ismételten hangoztatta a magyar faj különleges tulajdonságait, így katonai adottságait, vitézségét és hazaszeretetét. Ezeket különleges magyar értékeknek tekintette. A kormányzó nemzetfelfogását és történelemszemléletét áthatotta a turánizmus eszménye. Beszédeiben ismételten emlegette a „turáni faj” erejét, bátorságát, honszeretetét.

Érzelmelhető Horthy gondolkodásában a szociál-darwinizmus hatása is. Egy 1933-ban írott feljegyzésében hangsúlyozta, hogy „a létező való küzdelemben kétségtelenül az erősebb és értékesebb fajok győzedelmeskednek... a magyar faj szaporodása ma igen sok vonatkozásban nem halad a kívánatos irányba, mert a nehéz gazdasági viszonyok folytán az értékesebb elemnek nincs vagy kicsi a családja... meg kell teremtenünk az egészséges fajszaporítás feltételeit... a faj színvonalának szempontjából nem kívánatos elemek, úgy mint a betegek, bűnözők, szellemileg gyengék, munkakerülők, stb. szaporodását közérdekből lehetőleg csökkenteni kell... kimondhatatlanul fontosnak és kívánatosnak tartom a magyar faj nagyarányú szaporodását, de vérünk nemese természetét szaporítsuk...”

A kormányzó szemléletének több alapvető tényezője, így a magyar faj fontossága, a védőbástya – szerep és a rendfenntartás princípiuma kifejezetten egyéni kezdeményezésére és elgondolására visszavezethető intézmény célkitűzéseiben ötvöződött. A vitézi rend gyökerezett ebben a hagyományos nemzeti eszményben a fajiság becsmérlésével „korszerűsített” eszmével. Egy Teleki Pálnak írott levelében Horthy kifejtette, hogy a vitézi rend létrehozásánál „főleg a fajnemesítés gondolata” vezette. „Az ősi nemesi inszurrekció az újabb formájával egy mindhalálra megbízható magyar alakulatot akartam, így a kívülről jövő támadás, mint a belső destruktív erők újbóli forradalmi kisértete esetén örök időkre a főkapitány rendelkezésére bocsátani... Fő a származás és családi körülmények tisztasága, az erkölcsi alap, valamint az egészséges vér... A leghátrább és legjobban dekorált zsidó is ki van zárva.”

A vitézi rendből való kirekesztés is egyértelműen bizonyította, hogy Horthy a zsidóságot a maga egészében mint entitást nem tekintette a magyar nemzethez tartozónak. Nyilvános

megnyilatkozásaiban, eltekintve néhány 1919-1920-as kiszólástól, általában tartózkodott az antiszemita kijelentésektől. Magánbeszélgetésekben, feljegyzésekben, levelekben azonban egyáltalán nem titkolta antiszemitizmusát. Különös részletességgel indokolta előítéleteit Parry Jones őrnagy brit katonai attaséval folytatott beszélgetése során. Közölte az angol tiszttel, hogy a zsidók minden emberre és népre veszélyesek, egyetlen istenük a haszon. Főleg „kaotikus időkben” húznak hatalmas hasznot egyének és államok balszerencséjéből. A világháború idején is céljuk csak a bajkeverés volt. Ők jelentik az igazi veszélyt Európára, mert a közép-európai és oroszországi zsidók egészen mások, mint angliai hitsorsosaik. Az oroszországi zsidók találma-nya a bolsevizmus, amely a Keletet szembe akarja fordítani a Nyugattal.

A kormányzó osztotta a közkeletű előítéleteket a zsidóság „faji tulajdonságairól”, a kapzsiságról és a bajkeverési hajlamról. Erre a szemléletre rakódott rá a politikai elfogultság, amely a zsidóság felelősségét vallotta az összeomlásért és a forradalmakért. Szerinte a tragikus fejlemények arra vezethetők vissza, hogy a söpredék zsidóság cezaromániába esett és a politikai hatalmat is meg akarta szerezni. Antiszemitizmusát árnyalta, hogy a jómódú réteget hasznosnak és szükségesnek tekintette az ország számára. Nem értett egyet a zsidóság fizikai megsemmisítésével sem. „Ő mindent megtett, amit a zsidók ellen tisztességes úton-módon tenni lehetett, de meggyilkolni vagy más úton elpusztítani aligha lehet őket” – mentegetőzött Hitler előtt 1943. áprilisi találkozásjukon. Ez a véleménye azonban nem akadályozta meg abban, hogy 1944. március 19. után éppen a zsidóellenes intézkedésekkel kapcsolatban feladja feltételesen elosztási jogát és szabad kezét adjon a Sztójay-kormánynak a több, mint 400 ezer főnyi vidéki zsidóság haláltáborokba való deportálására. Nem járult hozzá azonban a fővárosi zsidóság deportálásához. Elhatározását motiválta a szövetségesek normandiai partraszállásának sikere, XII. Pius pápa, Rooseveltnél és Gusztáv svéd király figyelemztetése, családi és baráti környezetének kérése. Ekkor már ismerte az auschwitz-i jegyzőkönyveket is és Horthy nem áltehatta magát többé a deportált izraelita vallású magyar állampolgárok sorsát illetően.

